РАТНА ПРОШЛОСТ НАШИХ НАРОДА И НАРОДНОСТИ

КЊИГА ДВЕСТА ШЕСНАЕСТА

МОНОГРАФИЈА
ЈЕДИНИЦА НОВ И ПО ЈУГОСДАВИЈЕ

КЊИГА ПЕДЕСЕТ ПЕТА

УРЕБИВАЧКИ ОДБОР:

РАХМИЈА КАДЕНИН, генерал-пуковник, предсједник; чланови: АЛИ ШУКРИЈА, РИСТО ЏУНОВ; ДАКО ПУАЧ, генерал-нуковник; ЖИКА СТОЈШИК, генерал--потпуковник; ФАБИЈАН ТРГО, генерал-потпуковник; ВЕЉКО МИЛАДИНОВИН, генерал-потпуковник; ЈОЦО ТАРАБИБ, генерал-потпуковник; АНДРО МИЛАНОВИН; МЕТОДИЈЕ КОТЕВСКИ, генерал-потпуковник; МИЛАН ДАЉЕВИБ, генерал-потпуковник; СВЕТОЗАР ОРО, генерал-мајор; АВГУСТ ВРТАР, генерал-мајор; МИШО ЛЕКОВИБ, пуковник; АХМЕД БОНЛАГИН, пуковник; ВИКТОР КУЧАН, пуковник; РАДОМИР ПЕТКОВИК, пуковник, главни и одговорни уредник

Припремио за штампу
НЕДЕЉКО МАКСИМОВИН

Уредник
МОМЧИЛО КАЛЕМ, потпуковник

Рецензенти
МИЛУТИН МОРАЧА, генерал-пуковник
ВИКТОР КУЧАН, пуковник

РАДЕ ЗОРИЋ

ЧЕТВРТА
КРАЈИШКА БРИГАДА

БЕОГРАД, 1980.

ДЕО ПРВИ

ФОРМИРАЊЕ БРИГАДЕ И ПРВЕ БОРБЕ

У устанку у Босанској крајини, у јулу и августу 1941. године, ослобођени су Дрвар, Босанско Грахово, Мркоњић-Град, Гламоч, Оштрељ, Добрљин и више других мањих места. Устаници су продрли у Босанску Крупу, блокирали Босански Петровац и Кулен-Вакуф и већину жандармеријских станица и порушили железничке пруге и покидали телеграфско-телефонске линије. Усташко-домобранске снаге су сатеране у гарнизоне, око којих су успостављени устанички фронтови. Оне су, више пута, предузимале офанзивне акције с циљем да угуше устанак, али сви су се ти покушаји завршили без успеха. Чак су устаници, почетком септембра, ослободили Кулен-Вакуф.

Немоћ окупатора у тзв. НДХ у настојању да угуши устанак довела је италијанске трупе поново у Босанску крајину.[1] Оне су (дивизија »Сасари« и 26. пук дивизије »Бергамо«) у септембру овладале Босанским Граховом и Дрваром, а до половине октобра и Босанским Петровцем, Кључем, Санским Мостом, Бихаћем, Босанском Крупом, Мркоњић-Градом, Јајцем, Доњим Вакуфом, Бугојном, Купресом и Прозором и са више других мањих места и успоставила своје гарнизоне.

У таквим, новонасталим условима, устаници напуштају до тада успостављене чврсте фронтове и прелазе на пар-

1 На захтев НДХ италијанске трупе су до 1. јула 1941. напустиле другу (демилитаризовану) и трећу зону, али су према споразуму НДХ са Италијом од 26. августа 1941. поново окупирале територију НДХ све до немачко-италијанске демаркационе линије: Самобор—Петриња—Глина—Босански Нови—Сански Мост—Мркоњић-Град—Сарајево—Устипрача—Рудо.

тизански начин вођења борбе. Известан број устаничких чета осипа се и борци враћају својим кућама. Томе је знатно допринела италијанска пропаганда, срачуната на разбијање јединства међу устаницима; она је, поред осталог, обећала српском живљу мир и заштиту од усташа.

Народ се, међутим, брзо уверио да италијански окупатор неће ни у чему бити бољи од немачког. Таквом уверењу највише је доприносио сталан рад партијске организације. Захваљујући напорима комуниста, у народу је поново ојачало веровање у исправност због којих се и дигао на устанак. Поред постојећих, формиране су нове чете, али за разлику од ранијих, нове су сада имале своје логоре и живеле правим војничким животом. Чете, иначе, нису биле везане за одређена места, већ су се, према потреби, могле ангажовати на различитим правцима и положајима.

Рад Партије био је све интензивнији. То се осећало и у борбама, које су се поново разбуктале. У тим борбама устаничке јединице су се калиле, а постајале су и бројније, јер су стално пристизали нови борци.

Формиране су нове јединице, а после Саветовања у Столицама, устаничке снаге су и реорганизоване. Крајем октобра, оне су обједињене у три партизанска одреда — 1, 2. и 3. крајишки народноослободилачки партизански одред. У новембру је формиран и Оперативни штаб за Босанску крајину. У фебруару 1942. формирани су и 4. и 5. крајишки НОП одред.[2]

У саставу 5. крајишког одреда су, у прво време, била три батаљона: Петровачко-дрварски, Босанско-граховски, а касније и Гламочко-ливањски, који је припадао 3. одреду, односно IV оперативној зони. Ослобођен је већи број места: Дрвар, Босански Петровац, Кључ, Гламоч, Саница и, на тај начин, створена нова слободна територија.

Брзи развој устанка, прилив бораца и учвршћење јединица омогућили су да се од одреда формирају бригаде — 1, 2, 3. и 5. крајишка бригада.

У првој половини августа 1942. група пролетерских бригада, под непосредном командом Врховног штаба, завршила је поход са тромеђе Црне Горе, Босне и Херцеговине. Том приликом ослобођени су Прозор, Горњи Вакуф, Дувно,

2 Четврти крајишки НОП одред је формиран у средњој Босни.

Ливно и друга места, па се група спојила са крајишким јединицама. То је, поред осталог, омогућило да се ојачају наше снаге и пролетерске бригаде растерете тешких *рањеника*, и да се, заједно са крајишким јединицама, ангажују у офанзивним дејствима ширих размера. Тако су ослобођени Мркоњић-Град и Јајце. Створена је велика слободна територија, од Ливна — преко Јајца и Санице — до Бихаћа и даље, преко Кулен-Вакуфа и Дрвара, до Босанског Грахова.

Присуство Врховног штаба, који је из Босанске крајине непосредно руководио устанком, допринело је бржем развоју народноослободилачке борбе у Крајини. У **тако повољним условима, наређењем Врховног штаба од 3. септембра 1942. године, од јединица 5. крајншког НОП одреда формирана је 9. септембра у селу Тичеву 4. крајишка народно-ослободилачка ударна бригада.**

У време припрема за формирање Бригаде, Врховни штаб се налазио у Гламочу, па је друг Тито, 5. септембра увече, дошао у штаб Бригаде у Дрвару. Говорио нам је тада о успесима пролетерских бригада у Босанској крајини и о потреби да се устаничке снаге у Босанској крајини повежу са снагама у Хрватској и Словенији, као и о перспективама народноослободилачке борбе.

За команданта Бригаде постављен је Милутин Морача, за политичког комесара Никола Котле, за заменика команданта Цветко Цвијо Орашчић (погинуо 1943. у источној Босни), за заменика политичког комесара Милан Трнинић, за обавештајног официра бригаде Нико Бурић, а за интенданта бригаде Илија Миљевић. Почетком октобра за начелника штаба постављен је Васо Јовановић, који је, крајем истог месеца, повучен у 1. пролетерску бригаду, а на његово место постављен је Месуд Хотић.

Сва три батаљона и Омладинска чета 5. крајишког НОП одреда, који су ушли у састав бригаде, имали су врло добар руководећи и борачки састав. Руководиоци су били борци који су готово годину дана непрекидно водили борбе и стицали искуства. Водило се рачуна да у новим батаљонима по једна чета буде из старих батаљона, да чете имају исти број бораца и да буду једнаке по наоружању. Батаљони су имали по три чете и по једну пионирску десетину. Бригада је имала и своју заставу.

Батаљон »Гаврило Принцип« је формиран на Јадовнику 27. марта 1942. од устаничких чета са подручја Босанског Грахова. Још у току припрема за устанак биле су формиране устаничке чете у селима те општине. У првој половини јуна 1941. у селу Ресановцима формирана је устаничка чета јачине 80 бораца; 20. јуна у селу Пећи чета од 100 бораца; 27. јула у селу Радловићу од 45 бораца, у Малешевцима од 130 бораца, у селу Обљају од 60 бораца, у Стожишту од 40 бораца, у Доњем Тишковцу од 120 бораца, у Исјеку од 60 бораца, у Зебама од 60 бораца и, 28. јула, у Видовићу чета од 50 бораца.[3] Старешине у четама су биле чланови Партије или њени симпатизери.

Кад су Италијани 10. септембра 1941. ушли у Босанско Грахово, услед четничке издаје, чете су биле изложене највећем притиску. Томе је знатно доприносила и италијанска пропаганда — да, тобоже, Италијани долазе као заштитници српског живља од усташа. Међутим, чете су углавном остале компактне и, већ почетком 1942. године, започеле борбу против Италијана, четника и усташко-домобранских снага.

У четама су остали млађи људи, а старији су враћени кућама. Батаљон је имао око 270 бораца. Командант је био Раде Зорић, политички комесар Љубо Бабић, заменик команданта Симо Бајић, а заменик политичког комесара Обрад Бањац. Убрзо је на место Бањца постављен Миро Вишић, студент из Шибеника.

Непосредно после формирања, батаљон је одмах предузео акцију против прочетничких елемената и шверцера, главних носилаца италијанске пропаганде. Затим је, 2. априла, напао четнике у селу Маринковцима. То су, у ствари, били први оружани сукоби са четницима на подручју Босанског Грахова. Кроз борбе које је водио батаљон се челичио и, из дана у дан, бивао све јачи. Од тада, па до формирања 4. бригаде, готово непрекидно је водио борбе против Италијана и четника израстајући у чврсту једини-

3 Босанско Грахово у народноослободилачком рату 1941—1945, Зборник сећања, Савез удружења бораца НОР-а, Босанско Грахово 1971. (Даље: *Босанско Грахово у НОР-у).*

цу, и у војничком и у политичком погледу. Кад је ушао у састав Бригаде, имао је девет пушкомитраљеза, 236 пушака, 26 пиштоља, 80 ручних бомби и преко 10.000 пушчанмх метака.

*

Батаљон »Старац Вујадин« формиран је у Ливањском пољу, у селима која припадају општинама, односно срезовима Босанско Грахово и Ливно. То су била устаничка села, па је прошло више од месец дана док су усташе у њима успоставиле своју »власт« — и то тек када су Немци дошли на то подручје. Тада је, истовремено, започео и усташки терор над становништвом. У Челебићима, Горњим и Доњим Рујанима, Оџаку, Лиштанима и другим селима побијено је и бачено у јаме око 1.100 житеља.

Но, тај усташки терор није утицао на масовност устанка у овом крају, поготово у селима у којима је снажан утицај имала партијска организација.[4] Усташе су брзо протеране, а сви њихови напади одбијени. За одбрану слободне територије организован је фронт — од Динаре преко Старетине до Гламоча. На чело усганика стали су људи који су се истицали умешношћу и храброшћу. Такви су били Цветко Цвијо Орашчић и Марко Мрвић. Они су се, од 16. августа 1941. године, налазили на челу батаљона, као командант и заменик команданта, и успешно руководили батаљоном. Нарочито је био омиљен Орашчић. Почетком 1942. године, у време отворене четничке издаје, реорганизовани Батаљон »Старац Вујадин« је, под његовом командом, водио жестоке оружане борбе против Италијана и четника и израстао у јаку партизанску јединицу. Батаљон је, од јануара до 2&. августа 1942. године, био у оперативном погледу потчињен штабу IV оперативне зоне, када је, наредбом Врховног штаба, поново ушао у састав 5. крајн-

4) Двадесет седмог јула формиране су чете у следећим селима: у Пеуљу две, јачине 120 бораца, у Грковцима од 50 бораца, у Црном Лугу од 70 бораца, у Нуглашици од 60 бораца, у Бастасима од 60 бораца, у Казанцима од 85 бораца, у Јаругама вод од 30 -бораца *(Босанско Грахово у НОР-у,* 196, 197).

шког НОП одреда. V време када је ушао у састав 4. крајишке бригаде имао је девет пушкомитраљеза, три тешка митраљеза и 242 пушке.[5]

*

Батаљон »Будућност« је формиран половином августа 1941. на подручју Гламоча, у врло неповољним условима, јер тада у гламочком срезу није постојала бројна партијска организација. У општини Прекаји било је неколико чланова Партије. Преко њих је руководство у Дрвару припремало устанак. Те припреме у почетку нису могле обухватити цео срез, па се устанак у једном делу среза развијао спонтано.

Усташе, које су у Гламочу узеле власт у своје руке, почеле су да распирују мржњу између Срба, Хрвата и Муслимана. Осим Срба, усташе су убијале и терорисале и оне Хрвате и Муслимане за које су мислиле да подржавају народноослободилачки покрет. Тако су 28. јула у селу Шумњацима и Вагњу ухапсиле 40 људи, а 29. јула у селу Рудићима и Халапићима 80 и одвеле их у Гламоч.

Кад су курири из Дрвара донели вест да је тамо букнуо устанак и да у борбу ступа све што је способно да носи оружје, у селу Стекеровцима је предвече, 29. јула, одржан састанак са виђеним људима из свих села северно од Гламоча, ради договора о нападу на Гламоч. Одлучено је да свако село формира вод или чету, зависно од величине села. Гламоч је ослобођен 30. јула. У нападу је учествовало око 2.000 устаника. Ослобођено је и 100 талаца, које усташе нису стигле да побију, а заробљен је усташки логорник Паво Баковић.

Тада су устаници, да би објединили командовање, прогласили за главног команданта Милана Савића, сел^ака из села Црног Врха. Међутим, он се показао недораслим за ту дужност. Није предузео мере да учврсти постигнуте успехе.

5 Зборник докумената и података о НОР-у југословенскпх народа (даље: Зборник), том II, књ. 5, док бр. 107, Наређење Врховиог команданта НОВ и ДВЈ од 16. VIII 1942. штабу IV оперативте зоме НОП одреда Хрватске за формнрање Дувањског и Лпвањског батаљоиа и упутство о њихови.м зададима и задацима осталих јединица IV зоне.

Уместо да гони усташе, он је почео да преговара са заробљеним усташким логорником Баковићем, па га је, чак, заједно са још неколицином усташких функционера, пустио на слободу, пошт.о му је Баковић обећао да ће ослободити 40 Срба, за чију се судбину тада још није знало (да су побијени и бачени у јаму на Корићни). Чим је стигао у Ливно, логорник Баковић је упознао усташку команду са стањем код устаника, те су усташе напале Гламоч и, затекавши устанике потпуно неспремне, тако рећи без борбе га повратиле. Успут, спалиле су више села и побиле преко 300 Срба, чије лешеве више дана није имао ко да сахрани.

То је навело устанике да се поново прикупе, среде и повежу са суседима. На линији Старетина—Хасанбеговци—Дубрава успостављен је фронт према Гламочу, а успостављена је и непосредна веза са устаницима из Ливна, Дрвара и Мркоњић-Града.

Половином августа образован је заједнички штаб. За команданта је постављен Јозо Вукчевић, радник из Шибеника, предратни члан Партије, а за политичког комесара Шаћир Маслић, радник из Језера, код Јајца. Формирано је седам чета. За командире чета и водова постављени су борци који су се највише истакли у борбама.

Неколико дана касније уместо Јозе Вукчевића за команданта је постављен Мита Богуновић, резервни официр из Дрвара. После тога Гламоч је још два пута нападан, али без успеха. Усташе су, у међувремену, спалиле села Герзово и Бараће (која припадају Јајцу) и у њима побиле 180 Срба, а затим и села Пердухово, Красинац и Подградину и, том приликом, поклале жене, децу и старце — укупно осамдесет четворо.

Кад су у Гламоч ушле италијанске трупе, представници Италијана су, наступајући као заштитници српског живља, успоставили везу са бившим послаником, Војиславом Станишићем и неколицином бивших трговаца. Још недовољио учвршћене, устаничке јединице су подлегле италијанској пропаганди и осуле се.

Већ крајем децембра стање се знатно побољшало. Наиме, 10. децембра је у Герзову, под руководством Буре Пуцара, одржана конференција 3. крајишког НОП одреда. На конференцији су били и руководиоци гламочког батаљона. Одлучено је да се тај батаљон организацијски среди.

То је учињено већ крајем децембра, пошто је, 12. децембра 1941. године одржана партијска конференција за округ Јајце, на којој је образован Срески комитет за Гламоч, и пошто је партијска организација сав посао око реорганизације и учвршћења устаничких снага узела чвршће у своје руке. Батаљон је добио име »Будућност«. Имао је седам чета. За команданта је постављен Душко Јовић, геометар и резервни официр, а за политичког комесара Јово Кецман, радник из Дрвара. Батаљон је одмах ступио у борбу прогив Италијана. Његова 7. чета, заједно са Ливањским НОП одредом, разбила је једну италијанску колону на маршу од Ливна ка Купресу. Том приликом је погинуло 13 Италијана, а заплењека су четири тешка митраљеза и уништена два камиона.

Непосредно после тога, четници и Италијани су покушали да разбију батаљон и његово људство преведу на четничку страну. Почетком јануара 1942. сазвали су састанак на Хан-Врби, коме су присуствовали четиици: Крсто Радоје, Бранко Бурић, Буро Кукобат, Раде Ждера, Гојко Бокић и Милан Савић, као и неколико усташких официра. Сачињен је детаљан план како да се батаљон преведе на четничку страну. На батаљонској конференцији у селу Рорама, 25. јануара 1942, на којој су се окупиле све саме присталице четника, батаљон је проглашен четничким и преименован у Батаљон »Голуб Бабић«. Укинута је функција политичког комесара, командант Јовић је задржан на свом положају, али му је одређен заменик, четник Крсто Радоје.

У тако озбиљној ситуацији Срески комитет је још истог дана, на састанку у Стекеровцима, коме су присуствовали сви чланови Партије из батаљона, одлучио да се сазове нова конференција батаљона и да тој конференцији присуствује сав старешински састав и истакнути борци, као и организатори устанка. Састанку је требало да присуствују Данко Митров, Немања Влатковић и Васо Бутозан, командант и политички комесар 3. одреда и команданти батаљона »Искра« и »Старац Вујадин«, Симо Шолаја и Цветко Орашчић. Конференција је одржана 3. фебруара у Пердухову. Присуствовали су сви позвани осим Симе Шолаје и Милана Стевандића, који су са устаницима држали положај према Јајцу. Конферелцнји су лрисуствовали *и*

Четници који су у Рорама прогласили батаљон четничким и њихов командант Урош Дреновић са групом официра Драже Михаиловића. На конференцији, која је трајала цео дан, доказана је сарадња четника са усташама и Италијанима, па се пучисти нису усудили да иступе јавно, осим Дреновића, који је уклоњен са говорнице кад је покушао да говори, те је одмах са групом официра напустио конференцију. Одлучено је да се пониште одлуке конференције у Рорама, да се смени са положаја заменик команданта Крсто Радоје, да се убрзају припреме за борбу против Италијана и устагпа, да се појача политички рад у батаљону и да се по селима одрже политичке конференције са мештанима — ради учвршћења постигнутих резултата. Непосредно после тога разоружане су 2. и 4. чета, а неки руководиоци поменутих чета су, као изразити четници, осуђени и стрељани. Убрзо је људство поново ступило у јединице и учествовало у свим борбама, заједно са осталим борцима батаљона.

За новог команданта батаљона постављен је 21. марта 1942. Милош Тица, металски радник, предратни комуниста и дотадашњи заменик команданта батаљона. Ово је урађено због тога што је готово цео ранији штаб батаљона, заједно са 1, 2, 3. и деловима 5. чете, наређењем Оперативног штаба за Босанску крајину повучен, ради формирања новог ударног батаљона.

Четници су искористили одлазак ових јединица па су, заједно са Италијанима, чешће упадали у устаничка села, због чега су 3. чета и делови 5. чете, са радником из Мокронога Милошем Полићем на челу, који је тада постављен на дужност политичког комесара батаљона »Будућност«, враћени на гламочко подручје. И поред тога, четници су се веома активирали, покушавајући да поједине чете привуку на своју страну. У 5. чети су чак припремили пуч. Због тога је командант батаљона Милош Тица, заједно са члановима Среског комитета Војом Савићем и Митром Гајановићем, те председником вагањске општине Бурћем Љубојем и омладинским руководиоцем батаљона Недељком Мрћом, отишао у село Халапић, где се налазила 5. чета, да стање среди. Тамо су их лепо дочекали и распоредили по кућама, али су их увече, 16. маја, четници у жестоком физичком обрачуну разоружали. После страховитог

мучења, команданта батаљона и председника општине су предали Италијанима, који су их стрељали. Остали су, захваљујући грешци Италијана, који су аргиљеријском ватром тукли логор 5. чете, успели да побегну. Пошто је батаљон »Будућност« претрпео озбиљан ударац, Оперативни штаб за Босанску крајину је на гламочки сектор послао Ударни батаљон 5. крајишког НОП одреда, да рашчисти ситуацију. Осмог јуна је разоружана 7. чета. Њен командир Војин Бабић је побегао, али је Раде Ждера осуђен на смрт и стрељан. После краћег времена, 73 борца из те чете поново је ступило у батаљон. Енергичан обрачун са четницима убрзао је сређивање стања у батаљону, па је он, до уласка у састав Бригаде, постао војнички чврст и политички доста стабилан. Тада је од наоружања имао три тешка митраљеза, девет пушкомитраљеза и 242 пушке.[6]

*

Бригада је приликом формирања, септембра 1942, имала око 1.000 бораца, а од наоружања 720 пушака, 27 пушкомитраљеза, шест тешких митраљеза и 30.000 метака.[7]

Састав штабова батаљона био је следећи: 1. батаљон — Симо Бајић, командант, Миро Вишић, политички комесар, Бошко Вукобрат, заменик команданта, Обрад Бањац, заменик политичког комесара; 2. батаљон — Раде Зорић, командант, Дејан Станишић, политички комесар, Стојан Краљ, заменик команданта, Милош Полић, заменик политичког комесара; 3. батаљон — Вид Бодирожа, командант, Саво Граховац, политички комесар, Јоле Марић, заменик команданта, Анте Рукавина, заменик политичког комесара.

Сва три батаљона су се пре уласка у Бригаду мање-више налазила на подручју на коме су и формирани, па су се и борци били навикли да, понекад, оду кућама ... У Бригади то није било могуће. Она је, као чврста војничка целина, морала напустити свој крај, што је, код неких поје-

6 Подаци о батаљону »Будућност« узети су из рукописа *пуковника* ЈНА Лазе Крчмара *Хроника о Гламочу.*

7 Зборник IV, 7, док. бр. 25, Саопштење Оперативног штаба НОПО и ДВ за Босанску крајину од септембра 1942. о чишћењу упоришта између Бихаћа, Крупе и Цазина.

динаца, изазвало носталгију. Међутим, и то се брзо преодолело и — Бригада је почела писати своје прве борбене странице.

После формирања Бригаде, борцима је објашњен значај који она има, а затим су о свему извештени Врховни штаб и Оперативни штаб за Босанску крајину. Истовремено, затражено је да. се у Бригаду упуте политички радници, како би се политичка свест бораца што пре подигла на потребну висину. Затим се прешло на припреме напада на она села око Босанског Грахова у којима су четници преузели власт.[8]

*

Једанаестог септембра су командант и политички комесар Бригаде извршили смотру, и, том приликом, борцима објаснили какве су предности дејства Бригаде као целине, у односу на дејства мањих и растурених јединица. Штабови батаљона су затим на време обавили припреме, те је напад почео 14. септембра у 3 часа. Први батаљон је напао четнике у селу Обљају, 2. батаљон у селу Маринковцима и на вису Обљајац, а 3. батаљон у селу Луке. Изненађени четници су брзо разбијени. Том приликом погинуло је пет четника, међу којима и четнички командант Мита Миљевић, један четнички официр из Врлике и командир чете из Маринковаца. Заробљено је, такође, 45 четника, међу којима и командир чете из села Луке. Шесторица четника осуђено је на стрељање, а остали су пуштени кућама. Заплењено је: два пушкомитраљеза, 72 пушке, три пиштоља, 3.500 метака. Бригада је имала свега два рањена: Милоша Хајдера, политичког комесара 2. чете 2. батаљона, и Милоша Вукобрата, борца 1. чете 3. батаљона.

После ове акције, 18. септембра формиран је Политодел Бригаде. За руководиоца је постављен Живко Живковић, а за руковођење културно-просветним радом задужен

8 Четкичке команданте је узнемирило надирање пролетерских и ударних бригада ка Босанској крајини, те су 19. јула у Мркоњић--Г.раду направили план за борбу против њих и, у другој половини августа, потчинили се немачкој команди у Бањалуци *(Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945,* књ. I, Војноисторијски институт, Београд 1957, 273). У Босанском Грахову су налазио и један италијански батаљон, ојачан батеријом топова (*Босанско Грахово у НОР-у).*

је Сава Радојчић. Макеим Секулић и Илија Велимировић су постављени за политичке комесаре чета.[9] Њих четворицу је на молбу штаба Бригаде послао Врховни штаб да појачају партијски кадар. V то време у Бригади је било око 70 чланова КПЈ, 50 кандидата за чланове Партије и 120 чланова СКОЈ-а.[10]

Сутрадан, 19. септембра, 1. и 2. батаљон су напали четнике у Печенцима и Кесићима, а 3. батаљон четнике у селу Луке. Пошто су се четници повукли у Босанско Грахово, Бригада је посела положај на линији Уилица—Јадовник——Тичево, затворивши правац према Босанском Грахову.

Крајем септембра двадесетак бораца из батаљона »Старац Вујадин« и »Будућност« напустило је своје јединице са жељом да се врате кућама и прикључе месним стражама и позадинским јединицама. Поводом тога, а и ради оцене политичког и војног стања у Бригади, 23. септембра је одржан партијски састанак ћелије штаба Бригаде. На састанку је констатовано да је људство у Бригади већином неписмено и да још не познаје основне циљеве и задатке НОБ-а, те је одлучено да се појача политички и војно-стручни рад са борцима и да се штабови батаљона више приближе командама чета, да успоставе са њима непосреднији контакт и да политички радници одрже неколико предавања из области идеолошко-политичког образовања, о чему је обавештен и Оперативни штаб за Босанску крајину.

После овог састанка, на конференцији одржаној 25. септембра са члановима штабова 1, 2. и 3. батаљона, указано је на слабости које су запажене у Бригади и предложене мере да се оне отклоне, а ради политичког уздизања бораца предложено је да се прораде најактуелније теме. Њих је у свом **Рахном дневнику** записао командант бригаде: 1) О нашој борби. Партизани и зашто се они боре; 2) О Црвеној армији као најјачој снази у борби за уништење фашизма; 3) О Комунистичкој партији као руководећој снази народноослободилачког покрета; 4) Упоређење између фашистичких и народних војски; 5) Свестрано читање

9 Милутин Морача, *Ратни дневник,* Војноиздавачки завод, Београд 1962, 17.

10 Архив ЦК КПЈ 1942/643, Извештај о стању лартајске организације 4. крајишке бригаде од 8. XI 1942.

»Партизана«, билтена, летака и других материјала у којима се објашњава линија народноослободилачке борбе; 6) О слугама окупатора, усташама и четницима и о избегличкој влади као противницима народноослободилачког покрета. Тумачити неуморно то издајство као услов да партизани стварно омрзну издајнике.[11]

Ради стручног усавршавања кадрова 2. октобра на петнаестодневни војно-политички курс при Оперативном штабу за Босанску крајину упућени су командири чета Милан Савић и Перо Ерцег, заменици командира чете Симо Мандић, Дане Раца и Драган Родић и водници Радивој Вишекруна, Миладин Јарић и Милан Радујко.[12]

Тих дана је у селу Трубару одржана приредба на којој су као извођачи учествовали и партизани, што је веома повољно одјекнуло у народу. Била је то манифестација јединства народа и војске у заједничкој борби против непријатеља. Уопппе, тада смо доста радили на оргаиизацији војне и цивилне власти. Тако је 1. октобра, на захтев штаба 4. крајишке бригаде, одлучено да се формира команда места у Ливањском пољу и да се у Тичеву оснује база за размену жита и соли, чиме би се онемогућио шверц, који се био јако развио, а што су четници користили у својој пропаганди против народноослободилачког покрета.[13]

У тим, почетним корацима, Бригади је било најтеже. Стари батаљони су расформирани и њихово људство укључено у три нова батаљона. Требало се навикнути на нове борце и руководиоце. Често су одржавани партијски састанци и конференције са борцима, на којима је разматрано стање у јединицама и одлучивано о отклањању постојећих слабости. Приступило се и организовању курсева за неписмене и, готово свакодневно, борцима објашњавали циљеви наше борбе. Изграђивана је политичка свест бораца и стварана свесна дисциплина. Тако се Бригада постепено навикавала на прави војнички живот.

Тридесетог септембра је формиран и 4. батаљон. Људство је узето из постојећих батаљона. Штаб батаљона су сачињавали: Војин Ненадић, командант, Лазо Радошевић,

11 М. Морача, *н. д,,* 20—22.

12 Адван Хозић, *Кораци и ријеке,* »Народна армија«, Београд 1972, 11.

13 М. Морача, *н. о,,* 24—26. : : - .

политички комесар, Бошко Радуловић, замеиик команданта, Максим Секулић, заменик политичког комесара.'[14]

По наређењу Врховног штаба бригада је 4. октобра кренула према Кључу. Тамо је Врховни штаб груписао 1, 2, 3. и 4. крајишку и 1. пролетерску бригаду и делове 1, и 6. крајишког НОП одреда, ради офанзивног дејства према Кључу и Мркоњић-Граду, пошто су крајем септембра, делови немачке 714. дивизије заузели Кључ и Ситницу и, оставивши у њима своје посаде, продужили надирање ка Мркоњић-Граду.

Сутрадан увече бригада је била у Буковику. Имала је задатак да са 1. и 4. батаљоном затвори правац према Санском Мосту и обезбеди 1. пролетерску бригаду, која је нападала Кључ. У резерви су остали 2. и 3. батаљон. Пошто је 1. пролетерска бригада са деловима 6. крајишког НОП одреда 7. октобра овладала Кључем, предузето је чишћење подручја према Санском Мосту.'[15] На том подручју се налазило око 600 домобрана и припадника усташке милиције. Осмог октобра брзо су очишћена села Пећи и Камичак, а затим је нападнуто добро утврђено Врхпоље. После неколико јуриша, батаљони су заузели неке ровове испред села, али их је упорни непријатељ противнападом повратио. Ту се показало да већина наших бораца не зна да се користи заклоном и да штити један другог приликом приближавања непријатељу. И веза између јединица у борби још није била онаква каква је требало да буде. Заробљен је и стрељан један усташа. Заплењене су две пушке, три бомбе и 750 метака. Батаљони су, међутим, претрпели губитке од три мртва (Душан Иветић, Михајло Кесић, Душан Мајсторовић) и осам рањених, од којих један теже. За оно време били су то осетни губици.

Док су 1. и 4. батаљон водили борбе око Санског Моста, 2. батаљон, потчињен штабу 1. крајишке бригаде, добио је задатак да поседне Клокотовац (између Кључа и Ситнице) и затвори правац према Мркоњић-Граду и Бањалуци.

14 Зборник, IV, 7. док. бр. 14, Извештај Оперативног штаба НОПО и ДВ за Босанску крајину од 6. II 1942. Врховном штабу НОВ и ПОЈ о борбама код Ситиице *и* чишћењу Мањаче од четника.

15 Јаким снагама из Санског Моста Немци су II. октобра поново овладали Кључем, али су га 13. октобра напустили. *(Ослободилачки рат народа Југославије,* I, 277).

ШТАБ 4. КРАЈИШКЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ
ПАРТИЗАНСКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ .
бр. 36/42.
Дне, 14. X 1942. год.)

СТАТИСТИЧКИ ПОДАЦИ
4. КРАЈИШКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ"

Јединице	БРОЈНО СТАЊЕ ЉУДСТВА								
	Штаб са полит-одељом	Интендантура	Санитет	Пионирски вод	По списку		У расходу	На лицу	
					мушк.	жена	мушк. жена	мушк.	жена
I батаљон	14	4	2		259	1	20	239	1
II батаљон	10	6	2		285		27	258	
III батаљон	16	6	6	7	284	4	7	277	4
IV батаљон	12	6	2		229		15	214	
Штаб бригаде и заштитница	9	2	2	-	30		4	26	
Батерија	8								
УКУПНО	69	24	14	7	1087	5	73	1014	5

Политкомесар
Никола Котле

М. П.

~ "
"

Командант
На терену

* АВИИ, к. 161 А, ф. 8, док. бр. 5.

N5

ШТАБ 4. КРАЈИШКЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ
ПАРТИЗАНСКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ
Бр. 36/42.
Дне, 14. X 1942. год.

СТАТИСТИЧКИ ПОДАЦИ
4. КРАЈИШКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ

Јединица	КОЛИЧИНА И ВРСТА НАОРУЖАЊА										
	Пушака			Т. мит.		П. мит.		Револвера		Бацача	Топова
	машинки	југосл.	талијан.	француc.	југосл.	талијан.	југосл.	талијан.	југослов. војно држав.	осталих		
I батаљон		227	3	8	1	1	7	1	11	6	1	
II батаљон		222	4			2	6	2				
III батаљон		234	4		1	1	4	5	17			
IV батаљон		202	4	3	1		4	1	11			
Штаб бригаде и заштитница		27	3				1		3	6		
Батерија		8										75 гпш 1
УКУПНО		920	18	11	3	4	22	9	42	12	1	1

Политкомесар
Никола Котле

М.П.

Командант
На терену

АВИИ, к. 161 А, ф. 8, док. бр. 5.

ШТАБ 4. КРАЈИШКЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ
ПАРТИЗАНСКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ
Бр. 36/42.
Дне, 14. X 1942. год.

СТАТИСТИЧКИ ПОДАЦИ
4. КРАЈИШКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ*

Јединица	Количина муниције									Бројно стање коња					
	Пушчана			Т. митраљ.		А. митраљ.		Револвера							
	машин.	југослов.	талијан.	француc.	југослов.	талијан.	југослов.	талијан.	југослов.	остали	За бацаче	За топове	Јахаћа	Товарна	За кухињу	Војна команда	Пратећа орућа
I батаљон		11200	800	500	900	450	200	200			7			4			5
II батаљон		8321	306			934		400					2		9		4
III батаљон		10710	300		500	400	930	1370	172				1	4	2		1
IV батаљон		7036	195	400	1200		615	353	92						6		2
Штаб бригаде и заштитница		1166	190				60		75	77			6	6			
Батерија	г											75 шш 25					
УКУПНО		38433	1791	900	2600	1784	1805	2323	339	77	7	25	9	14	17		12

Поли'1 комесар
Никола Котле

М.П.

Командант
На терепу

' АВИИ, к. 161 А, ф. 8, док. бр. 5.

N5

ШТАБ 4. КРАЈИШКЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ
ПАРТИЗАНСКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ
Бр. 36/42.
Дне 14 X 1942. год.

СТАТИСТИЧКИ ПОДАЦИ
4. КРАЈИШКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ"

Јединица	КОЛИЧИНА И ВРСТА НАОРУЖАЊА										
	Пушака			Т. мит.		П. мит.		Револвера		Бацача	Топова
	машинки	југосл.	талијан.	францус.	ручни	југосл.	талијан.	југослов. војно држав.	осталих		
I батаљон		227	3	8	1	1	7	1	11	6	1	
II батаљон		222	4			2	6	2				
III батаљон		234	4		1	1	4	5	17			
IV батаљон		202	4	3	1		4	1	11			
Штаб бригаде и заштитница		27	3				1		3	6		
Батерија		8									75 тгп 1	
УКУПНО		920	18	11	3	4	22	9	42	12	X	1

Политкомесар
Никола Котле

М.П.

Командант
На терену

[4] АВИИ, к. 161 А, ф. 8, док. бр. 5.

ШТАБ 4. КРАЈИШКЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ
ПАРТИЗАНСКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ
Бр. 36/42.
Дме, 14. X 1942. год.

СТАТИСТИЧКИ ПОДАЦИ
4. КРАЈИШКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ*

Јединица	Количина муниције									Бројно стање кола					
	Пушчана				Т. митраљ.	А. митрал,.		Револвера							
	машин.	југослов.	талијан.	францус.	ручних	талијан.	југослов.	талијан.	југослов.	остали	За бацаче	За топове	Јахаћа	Товарна	
I батаљон		11200	800	500	900	450	200	200			7			4	5
II батаљон		8321	306			934		400					2		9 . 4
III батаљон		10710	300		500	400	930	1370	172				1	4	2 1
IV батаљон		7036	195	400	1200		615	353	92						6 2
Штаб бригаде и заштитница		1166	190				60		75	77			6	6	
Батерија	-											75 mm 25			
УКУПНО		38433	1791	900	2600	1784	1805	2323	339	77	7	25	9	14	17 12

Политкомесар
Никола Котле

М. П.

Командант
На терену

[1] АВИИ, к. 161 А, ф. 8, док. бр. 5.

Ноћу 8/9. октобра посео је положаје и, у току дана, 9. октобра, припремао се за одбрану. Тог дана је непријатељска авијација извиђала према Кључу, који је држала 1. пролетерска бригада.

Од 5 часова, 10. октобра, под заштитом јаке артиљеријске ватре Немци су напали на Клокотовац. Прва два јуриша 2. батаљон је одбио, наневши Немцима осетне губитке, али, кад су Немци ватром из шест хаубица почели да туку положаје батаљона и око 11 часова поново предузели напад, 2. батаљон се, после борбе прса у прса, око 13 часова привремено повукао са Клокотовца. Повративши га затим у жестоком противнападу, држао га је чврсто све до ноћи, када се повукао према Кључу и, 12. октобра, кренуо у састав Бригаде према Бихаћу. Заплењени су: један мали бацач и неколико граната и две пушке. Батаљон је имао четири мртва и шест рањених,[110] Погинули су: Милан Тица, Манојло Јовић, Лазо Лукајић и Мирко Буцало. Међу рањенима био је и бригадни заставник Лазар Тица.

После борбе код Врхпоља, Бригада је кренула према Бихаћу, с циљем да напада непријатеља у околним селима. У покрету преко Босанског Петровца Бригада је у свим селима кроз која је пролазила наилазила на одушевљеи пријем код народа. Дочекивали су је са заставама и даровима. Свако је, на свој начин, изражавао љубав према својој војсци. Тако је у селу Теочаку домаћин Симо Станаревић сместио на спавање цео 4. батаљон и припремио му храну.'[17] Слично је било и у осталим селима, тако да интенданти око прикупљања хране нису имали брига — народ је сам доносио храну својим борцима.

У Босанском Петровцу су чланови штаба Бригаде 10. и 11. октобра присуствовали конференцији Окружног комитета за дрварски округ, а 12. октобра Бригада се већ налазила у рејону села Рипча и Хргара и, ноћу 15/16. октобра, са 3. батаљоном затворила правац према селу Соколцу и напала села Винцу и Голубић. У Голубићу је било око 150 усташа, домобрана и наоружаних цивила. Већ у првом налету је заробила шест домобрана и осам цивила. Кад су, потом, непријатељу стигла појачања из Бихаћа, 3.

16 3'борник, IV, 7, док. бр. 62, Извештај Штаба 4. крајишке бригаде о борбама 8. и 10. X 1942. године.

17 *Босанско Граховo у НОР-у, 399,* Сећања Војина Ненадића.

батаљон се морао повући. Истовремено се повукао и 1. батаљон. Непријатељ је имао око 40 мртвих и рањених, а Бригада седам мртвих и десет рањених, од којих двојица теже. Погинули су: Миле Кљајић, Никола Крнета, Буро Пилиповић, Михајло Суљак, Стево Тривуновић, Драган Скакић и Гојко Штрбац.[18]

*

Иако је у октобру непријатељ заузео Ситницу, Мркоњић-Град, Јајце, Горњи Вакуф, Прозор и постигао више локалних тактичких успеха, Врховни штаб није одустао од припрема за напад на Бихаћ и Босанско Грахово. Међутим, напад на Босанско Грахово је морао бити одгођен због тога што су личке јединице биле заузете борбама у Хрватској. Не чекајући њихов долазак, Врховни штаб је у другој половини октобра од 1. и 2. пролетерске и 4. крајишке бригаде образовао ударну групу, која је напала Босанско Грахово.

Пошто је 4. бригада добила задатак да садејствује 1. и 2. пролетерској бригади, њен 1. и 2. батаљон и штаб су се 21. октобра пребацили у рејон Босанског Грахова. Тај пут је био веома тежак. Време је било лоше. Пали су прва киша и снег, а борци су имали лошу обућу — опанке. Кад су 26. октобра у 21 час 1. и 2. пролетерска бригада напале град, батаљони 4. бригаде су напали четнике у селима Обљају и Кесићима и на Великом Обљају (триг. 1195) и у првом налету их разбили. Погинуло је петнаест четника. Запленили су један тешки митраљез, један пушкомитраљез, 40 пушака, 2.500 метака и 30 коња. Бригада није имала губитака.

Прва и 2. пролетерска бригада те ноћи нису ослободиле град, те је напад поновљен увече 27. октобра, али опет без успеха, па су се наше јединице повукле[19]

За време бихаћке операције, у којој су, осим Четврте, учествовале све крајишке бригаде, 4. бригада је на сектору Кључа затварала правац према Санском Мосту. Први и 2.

18 А. Хозић, *н. д.,* 17.
19 М. Морача, *н.д.,* 32, 33.

батаљон су се 30. октобра пребацили у Дрвар. Одатле је 1. батаљон одмах железницом узаног колосека отишао према Кључу. Сутрадан се и 2. батаљон пребацио у рејон Кључа, те је Бригада пошто су и 3. и 4. батаљон стигли до Бихаћа, посела положај на линији село Рамићи — село Красуље.

Од 4. до 7. новембра смо се припремали за прославу Дана октобарске револуције — 7. новембар. Прославе су одржане по батаљонима, а присуствовало је и становништво. Поред реферата о значају Октобра, одржан је и културно-уметнички програм, који су борци и месно становништво лепо примили.

После ове прославе, Бригада је ушла у састав 5. крајишке дивизије. Наиме, наредбом Врховног штаба од 9. новембра 1942. формирана је 5. крајишка народноослободилачка ударна дивизија, у чији састав су ушле 1, 4. и 7. крајишка бригада (формирана 27. децембра у селу Ораховаљанима). У то време је 4. крајишка бригада имала 135 чланова КПЈ и 323 члана СКОЈ-а. До краја рата Бригада је стално била у саставу 5. крајишке дивизије.

Прва половина новембра протекла је у организовању и сређивању јединица. Наступала је зима, а борци су били лоше одевени и обувени. Требало је обезбедити лекара и решити питање заменика команданта Бригаде. Дата су упутства штабовима батаљона за политички рад у народу, па је у селима одржано неколико конференција и приредаба.

Прве борбе у саставу 5. крајишке дивизије 4. бригада је водила против четника. Она је, са 1. и 2. батаљоном, садејствовала 1. пролетерској дивизији у нападу на Ситницу и 18. новембра, из заселака Бабића, Божића, Митровића, Бјелића и Бунарева, протерала четнике — пошто је имала задатак да затвори правац према Бањалуци. Погинуло је шест четника, а Бригада је имала четири рањена, од којих једног теже. То је био зменик команданта 1. батаљона Симо Трикић, који је умро у Кључу 22. новембра. Пошто су протерали четнике из поменутих села, 1. и 2. батаљон су, ноћу 18/19. новембра, поставили заседу на линији Бунареви—Дубрава (к. 963)—Јелик (к. 930), у коју је рано ујутро упала — и за кратко време била савладана — једна група Немаца и домобрана, која се повлачила од

Ситнице. Затим је, око 13 часова, идући од Бањалуке, упао у заседу један чистач снега са домобранском послугом, праћен једним камионом, у коме се налазила група Немаца са једним официром. Непријатељ је убрзо био савладан.

Највећи успех постигнут је поподне, када је од Бањалуке наишло 16 камиона са мањим обезбеђењем. Они су превозили намирнице и *материјал* за гарнизон у Ситници — јер непријатељ још није знао да је Ситница у нашим рукама. Изненађена послуга и обезбеђење нису пружили озбиљнији отпор, па је 1. чета 1. батаљона на јуриш запленила камионе, али, пошто није имала шофера, није успела да их одвуче у Ситницу. Убрзо је, међутим, од Бањалуке стигло појачање: 10. чета и 1. вод 11. чете 712. гренадирског пука, делови 1. чете 202. тенковског пука и пионирска чета 714. дивизије. Борба је трајала до ноћи, када су се Немци повукли према Бањалуци.[20] Штаб Бригаде је за овај успех похвалио 1. чету 1. батаљона и њеног командира Никицу Мандића.

Док се водила борба код засеока Бунарева, 3. батаљон је без борбе ушао у Врхпоље, које је непријатељ напустио. Некако у исто време наишла је на 3. батаљон и била заробљена и разоружана једна чега домобрана с *неколико* Немаца у свом саставу. Сви су они побегли из Ситнице, покушавајући да се преко Врхпоља пробију у Сански Мост. Међутим, 20. новембра усташе су са јачим снагама напале Врхпоље и, после оштре борбе, заузеле га. Трећи батаљон је био изненађен и — претрпио осетне губитке, оставши и без коморе 2. чете. У овим борбама непријатељ је имао више мртвих и рањених. Заробљено је 98 непријатељских војника, од којих 10 Немаца (међу њима један подофицир) и два домобранска официра. Заплењено је три пушкомитраљеза, две стројнице, 140 пушака, 59 ручних бомби, 30 мина за тешки бацач, 12.000 метака и доста ратне опремс (130 шињела, 140 пари ципела, 162 пара чакшира, 150 копорана, 65 ћебади и др.), а уништено је 10 камиона и једна лимузина. Бригада је имала осам мртвих и 19 рањених бораца, од којих два теже.[21] Од руководилаца, погинуо је

20 Зборник, IV, 8. док. бр. 233, Дневни извештај штаба немачке 714. пешадијске дивнзије од 21. XI 1942.

21 М. Морача, *н. д.,* 41.

заменик командира 1. чете Ненад Галић, а међу рањеницима био је комесар чете Милош Марчета. Ноћу 28/29. новембра 3. батаљон је без борбе ушао у Врхпоље и *тако* поново овладао овим упориштем.

*

После ових борби 4. бригада је оријентисана према Санском Мосту.

Једно време је владало затишје. Мировали смо и ми и непријатељ. То време искористили смо за војно-политички рад у јединицама и за рад у народу. У селима смо одржавали лриредбе, којима су увек присуствовали мештани. Тако смо се зближили са њима и објашњавали им циљеве и задатке народноослободилачке борбе.

Тих дана је за заменика команданта 1. батаљона постављен Буро Бурић, а у 2. батаљону Обрад Кесић. Средили смо и стање у бригадној интендантури и обавили припреме за формирање бригадног пионирског вода.

Крајем *новембра* непријатељ *је из* Санског Моста почео чешће да врши испаде, па су, гфгово свакодневно, вођене борбе. Тако су домобрани 27. новембра, по магли, изненада напали положаје 4. батаљона на Бедовачи и Брајића Тавану. После извесне забуне, батаљон се средио и у борби, која је трајала четири часа, принудио домобране да се повуку у град са губицима, мртвима и рањенима. Батаљон је имао четири мртва, међу *којима и замеишка* команданта батаљона Бошка Радуловића, и једног рањеног борца.

БРИГАДА У НАПАДУ НА САНСКИ МОСТ

После ослобођења Бихаћа, 4. новембра 1942. непријатељ се из мањих гарнизона у долинама река Уне и Коране повукао да појача одбрану на линији Сански Мост—Приједор—Босански Нови—Слуњ, а јединице НОВ су, заузевши Острожац, Цазин, Босанску Крупу и већи број мањих упоришта, својим предњим деловима избиле пред линију Сански Мост—Приједор—Босански Нови. Тиме је ослобођена територија знатно проширена према северу, што је, поред осталог, омогућило 1. босанском корпусу да главнину својих снага, 4. и 5. дивизију, оријентише на комуникацију Бањалука—Приједор—Босански Нови. То је било предвиђено планом Врховног штаба, који је, после стварања Народноослободилачке војске, одлучио да главне снаге са централне слободне територије оријентише ка долинама Саве и Босне, као и према средњој Далмацији, ради разбијања непријатељских снага, првенствено квислиншких.

Сански Мост, јако војно и политичко упориште непријатеља, добило је сада већи значај. У њему су држале власт усташе.[22] Из њега је непријатељ могао успешно да брани долину Сане, Приједор и рудник гвоздене руде Љубију, који су Немци тада експлоатисали. Са добрим саобраћајним везама, био је погодна основица за офанзивна дејства према слободној територији. Због оваквог његовог значаја, Врховни штаб је наредио штабу 1. босанског корпуса да овлада Санским Мостом, а 1. пролетерској дивизији да

22 У селу Старом Мајдаиу усташе су у лето 19411 заклале 194 Срба. Архив Војноисторијског института (АУП), к. 151, рег. бр. 10/29-1, 10/29-2, 10/29-4, 10/20-5, Списак убијених Срба у Ст. Мајдану — Оружничка постаја Ст. Мајдан од 30. VII 1941.

врши притисак према Бањалуци, ради везивања тамошњих непријатељских снага.

Одбрана Санског Моста је имала две линије — спољну и унутрашњу. Спољна се састојала од низа отпорних тачака, међусобно повезаних ватром, а протезала се од села Чапље, преко Кијева (к. 562), Каменграда, Бедоваче и Брајића Тавана до реке Сане, а унутрашња: десном обалом Сане (ушће потока Гламашнице), преко Циглане, леве обале потока Радиновца, коте 158, па даље — северном ивицом града, реком Саном до истурене групе кућа на приједорској цести и левом обалом Сане.[23]

V организацији одбране непријатељ се користио искуством из нашег неуспелог напада на Сански Мост половином 1942. године. Систем одбране је стално усавршавао: изградио је велики број лаких бункера и међусобно их повезао рововима и саобраћајницама, а многе отпорне тачке подесио и за кружну одбрану; на важнијим местима око града изградио је велике бетонске бункере, сам град опасао непрекидном линијом ровова и саобраћајница; испред ровова је поставио препреке од једноредне бодљикаве жице, а на улазним путевима јежеве. Осим тога, у самој варошици је већи број кућа подесио за кружну одбрану, а нарочито јавне зграде: болницу, Соколски дом, Среско начелство, жандармеријску и железничку станицу, општинску зграду, Грађанску школу и стару пошту. Сва ова утврђења су била повезана ватром.

Град је бранио 10. домобрански пешадијски пук (четири батаљона, укупно око 2.500 домобрана), ојачан са две батерије хаубица 10,5 мм и једном батеријом противтенковских топова. Ове снаге су биле појачане домобранским добровољачким батаљоном из Санског Моста (око 400 људи) и 12. четом немачког 721. пука, као и мањим бројем жандарма из немачке 714. дивизије. Осим тога, у неким селима на линији спољне одбране (Демишевци, Здена, Бедовача, Сасина и др.) налазило се око 1.000 усташа, који су, као стална посада, бранили ова села. Њихово најјаче упо-

23 АВИИ, к. 781, рег. бр. 4—4, Непријатељска упоришта око Саиског Моста (са скицом 1:50.000); рег. бр. 3—3, Непријатељска упоришта у Санском Мосту (са скицом 1:50 000); рег. бр. 10—2, Извештај Штаба 5. НОУ дивизије Штабу 1. босанског НОУ корпуса о акцијама на Сански Мост.

риште било је село Сасиua. Према томе, укуина јачина непријатељских снага које су браниле ово упориште била је 4.000—4.500 добро наоружаних војника. Осим тога, усташе су 28. маја 1942. склопиле споразум са четницима о заједничкој борби против партизана, па се рачунало и на њихову подршку.[24]

Штаб 1. босанског корпуса је одлучио да главним снагама нападне Сански Мост, а мањим деловима врши демонстративан напад на Босански Нови и рудник Љубију и затвара правац према Приједору и Бањалуци.

За реализацију овог плана одређене су 4. и 5. крајишка дивизија.[29] Пета крајишка дивизија је имала задатак да главним снагама напада Сански Мост са јужне, источне и северне стране, а мањим снагама да затвара правац према Приједору и Бањалуци и спречава продор тенкова десном обалом Сане преко Бронзаног Мајдана; 4. крајишка дивизија је имала задатак да главним снагама напада Сански Мост са западне и југозападне стране, а мањим снагама да врши демонстративан напад на Босански Нови и рудник Љубију, затварајући правац према Приједору и не дозвољавајући продор непријатељских тенкова левом обалом Сане. Почетак напада је био одређен за 10. децембар у 23 часа.

Пета дивизија је формирала борбени поредак у три колоне, с циљем да брзим продором, још у току ноћи, заузме град. Четврта бригада, без 2. батаљона, који је придодат 1. бригади, добила је задатак да заузме село Чапље и Кијево, с тим да Чапље напада главним снагама са севера, ради изолације овог села од Санског Моста.[26]

Све јединице су правовремено извршиле припреме, и на време се прикупиле на полазним положајима, осим 1. бригаде. Међутим, неке од њих нису у одређено време почеле

24 М. Морача, *н. д.,* 45.

25 Пета НОУ дивизија је у време напада на Сански Мост имала 1, 4. и 7. крајишку бригаду са укупно 2.667 бораца и старешина. Од наоружања је имала 2.082 пушке, 122 пушкомитраљеза, 17 тешких мнтраљеза, шест тешких и један лаки бацач и два противтенковска топа.

26 Зборник, IV, 8, док. бр. 162, Заповест штаба 5. НОУ дивизије за напад на Сански Мост и околна непријатељска упоришта.

напад. Тако су, на пример, јединице 5. дивизије почеле напад 11. децембра у 2 часа. Дакле, са закашњењем од три часа.[27]

ПРВИ НАПАД

Нападајући преко села Крухара, 1. бригада је продрла у Сански Мост до Соколског дома, Среског начелства и основне школе и заузела болницу и жандармеријску станицу. Избивши у близину моста на Сани, наишла је на јаче непријатељске делове, који су се пред 4. дивизијом повлачили са леве обале Сане, те се, после жестоке борбе, морала повући из града.

Други батаљон 4. бригаде, који је био придодат 1. бригади и наступао заједно са 2. батаљоном 1. бригаде, нападао је два бункера код куће Теје Праче и жандармеријску станицу. Делови батаљона који су имали задатак да нападну бункере неопажено су се провукли између жандармеријске станице и куће Теје Праче и напали бункере бомбама са западне стране. Иако се већ увелико водила борба, непријатељ је био потпуно изненађен. Посаде оба бункера су биле брзо савладане. Затим се цео батаљон оријентисао ка жандармеријској станици. Наступајући дуж цесте, покушао је да је из покрета заузме, али је због јаког отпора био принуђен да се заустави у висини жељезничке пруге. После краће припреме батаљон је поново кренуо у напад, једном четом с фронта, с циљем да веже непријатеља, а другом са северозападне стране. И док је непријатељ очекивао општи напад с фронта, ова чета се неопажено провукла поред железничке пруге и напала га са северозапада. То је у редовима непријатеља створило пометњу, што је батаљон искористио и, у првом налету, заузео жандармеријску станицу — приближно у исто време када је била заузета и болница. Болница је била празна, јер су је болничко особље и болесници, уплашени пуцњавом, напустили. Празну болницу су затим Лазар Тица и Пане Малешевић, звани Чаруга, запалили. Повлачећи се из болнице погинуо је Чаруга, а у близини болнице рањени су Гојко Бојић и

27 Исто, док. бр. 218, Извештај штаба 5. НОУ дивизије од 25. XI 1942. штабу 1. босанског НОУ корпуса о борбама за Сански Мост и околна упоришта од 10. до 19. XII 1942.

Буро Шешун, који је, иосле неколико дана, умро од задобијених рана. Рањени су и Иван Кнежевић и Милован Будиша.[28]

Оба батаљона су затим продужила наступање десном обалом Сане и, око 5 часова, избили у рејон моста и Среског начелства. Ту су се сукобили са јачим деловима непријатеља који су се, потиснути од јединица 4. дивизије, били повукли са леве обале Сане. То је пореметило план даљег дејства оба батаљона. Уместо да садејствују 1. батаљону 1. бригаде, нападајући према згради Среског начелства и основној школи, као што је било предвиђено, они су се ангажовали у борбама са непријатељем који је пристизао са леве обале Сане.

Око 6 часова батаљони су напали ове снаге и — у једночасовној борби — потисли их према Среском начелству и основној школи, заплењивши при томе три хаубице, један противтенковски топ и већу количину оружја и муниције. Топови су, међутим, били неупотребљиви, јер је непријатељ из њих повадио затвараче и бацио их у Сану.[29] Кад су непријатељу стигле нове снаге са леве обале Сане, он је, уз подршку три тенка, прешао у противнапад и, после оштре борбе, присилио батаљоне да пређу у одбрану. Око 8 часова, кад се дигла магла, ступила је у дејство и непријатељска авијација. Главнина снага 1. крајишке бригаде већ се била повукла из града, па је непријатељ све своје снаге ангажовао против ова два батаљона. Кад су се око 10 часова почели повлачити и делови 4. дивизије, који су водили борбу на левој обали Сане, штабови оба батаљона су одлучили да се и они повуку из града.

Трећа чета 2. батаљона 4. крајишке бригаде (ојачана са два тешка митраљеза), добила је задатак да затвори правац према Сасини, те је посела положај на линији: кућа лугара Курбеговића—пут Сански Мост—Крухари (укључно). Она је, непосредно после сванућа, крађом пушчаном ватром одбила непријатељеве делове који су били кренули у правцу града. Непријатељ је затим упутио јаче снаге, те се развила борба која је трајала све до 7 часова. Наиме, он је прикупио и организовао разбијене делове из села Кру-

28 А. Хозић, *н. д.,* 29.

29 АВИИ, к. 787, рег. бр. 32-2, извештај Штаба 1. батаљона од 20. XII 1942.. Штабу 1. К.НО бригаде о акцијама на Сански ЈИост.

хара, Шкрљевите и Саеине, с циљем да се пробије у Сански Мост, али је, после двочасовне жестоке борбе, био потпуно разбијен и по групама одбачен према Сасини. Трећа чета је имала губитке од четири погинула и седам рањених. И непријатељ је имао губитака, али они нису могли бити тачно

Четврта бригада, без 2. батаљона, кренула је 10. де*цем*бра око 16 часова с положаја заселак Шуштани—Кукавида (к. 884) и — преко села Илиџе — око пола ноћи неопажено избила у рејон заселака Рудинице и Липика. Време је било веома лоше, па су сс батаљони кретали спорије него што се предвиђало. Да би стигли на време, морални су понекад п трчати. Ипак су закаснили, па су, по реду при-

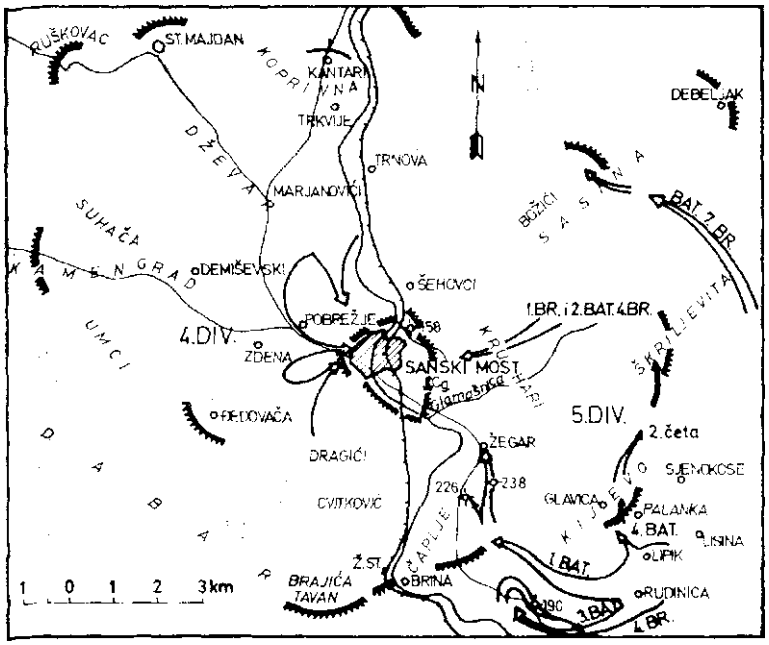

Четврта крајишка бригада у првом нападу на Сански Мост

стизања, одмах полазили на извршење задатака: 1. и 3. батаљон да заузму непријатељско упориште у селу Чапље, а 4. батаљон да заузме село Кијево.

Први батаљон је у рејон села Чапље избио преко Кијевског потока. Око 2 часа 11. децембра напао је непријатеља на одсеку Окрајак — цеста (искључно), продирући једном четом преко Окрајка у правцу засеока Жегара — да спречи повлачење непријатеља ка Санском Мосту. У првом јуришу је заузео предње ровове на линији Окрајак—к. 226 и потиснуо непријатеља у село. Истовремено се његова 1. чета пробила преко Окрајка и избила у Жегар, на десну обалу Сане. Непријатељ је тиме био доведен у тежак положај. Због тога је предузео противнапад и повратио Окрајак и к. 238 и тако прекинуо везу 1. батаљона са четом која се била пробила на десну обалу Сане, према Санском Мосту. У исто време су усташе из Кијева, које су се повлачиле испред 4. батаљона, напале 1. батаљон и тиме га довеле у још тежи положај. Непријатељ је предузео све да 1. батаљон обухвати и са истока и набаци га на Сану, због чега је овај покушао да противнападом поврати Окрајак и успостави везу са четом која се била пробила у Жегар. У том јуришу је погинуо командант батаљона Симо Бајић, првоборац, радник из Дрвара и предратни члан Партије. Његова погибија унела је забуну међу борце, што је непријатељ искористио и противнападом разбио батаљон, те се овај, по деловима, повукао у више праваца. Већ је било свануло, али је магла била тако густа да се готово ништа није видело. Делови батаљона су се у повлачењу сукобљавали са непријатељем, који, због магле, такође није могао да се оријентише и, тек око 11 часова, прикупили су се у рејону Рудинице и ЈТисине.

За то време чета која се налазила у Жегару остала је одсечена, те се, десном обалом Сане, преко засеока Брине, повукла према селу Томини. Она је имала најмање губитака, јер непријатељ за њу није знао све док није избила у рејону Лужани, Томина и сукобила се са неким његовим деловима, које је разбила. Око 13 часова и она је стигла у рејон Рудинице и Лисине. У овим борбама 1. батаљон је лретрпео теже губитке.

Трећи батаљон је кренуо у напад из рејона засеока Рудинице, преко заселака Смедерева и Поља и, код ушћа

Кијевског иотока, избио иа десну обалу Сане, одакле је продужио наступање до засеока Брине, у висини железничке станице Чапље и — око 3 часа 11. децембра — напао непријатеља на одсеку к. 190—Брина. Непријатељ је спреман дочекао напад и одбио га уништавајућом ватром из ровова, те се батаљон, уз губитке од шест погинулих и шест рањених, преко села Томине повукао и, око 9 часова, стигао у засеоке Рудинице и Лисине. Борцима је најтеже пала пошбија Јола Марића, заменика команданта батаљона, који је пао још на почетку борбе. Био је то веома способан и омиљен старешина. Првоборац, радник из Дрвара, комуниста и веома храбар човек, уживао је велики углед.

Четврти батаљон је наступао преко заселака Рудинипа и Паланке и 11. децембра, нешто пре 2 часа, напао непријатеља у селу Кијеву. Иако изненађен, непријатељ се брзо средио и пружио јак отпор. Покушај батаљона да брзим фронталним нападом заузме село није успео. Развила се жестока борба на линији заселака Сјенокосе—Паланка——Главица, у којој је батаљон овладао котом 311 и продро у Паланку и Главицу, пресекавши непријатељске снаге, које су се и даље упорно браниле, на два дела. Око 3 часа батаљон је на јуриш заузео Џамију и западни део Кијева. Непријатељ се повукао према селу Чапљама. И преостале усташе, које су се налазиле у источном делу Кијева убрзо су се повукле према Санском Мосту. Тако је 4. батаљон за непуна два часа борбе заузео Кијево. Он је одмах послао 2. чету да чисти од непријатеља терен у правцу села Шкрљевите, а остале снаге је задржао у Кијеву. Око 4 часа 2. чета је упала у Шкрљевиту, разбила мању групу сеоских усташа и задржала се у овом селу.

Седма бригада (два батаљона) кренула је 10. децембра око 16 часова из села Грачанице: један батаљон према селу Сасини, где је водио жестоке борбе против усташа и четника, који су помагали усташама, а други батаљон на комуникацију Ситница—Бањалука да на линији Грчка градина——к. 806 затвори правац према Бањалуци.[30]

30 Зборник, IV, 8, док. бр. 218.

Шеста бригада 4. дивизије је пробила спољиу линију одбране и продрла такође у Сански Мост, али је, као и 1. бригада 5. дивизије, противнападом непријатеља, коме су у међувремену стигла појачања, одбачена из града. Наиме, чим је почео напад на Сански Мост из Босанског Новог је упућен 3. батаљон немачког 741. гренадирског пука, који се ноћу 10/11. децембра пребацио железницом од Приједора, а одатле, маршевањем до села Кантара (7 км северно од Санског Моста). Ту се спојио са једном немачком групом — један ојачани вод 6. чете 721. гренадирског пука, један вод 3. батерије 661. артиљеријског дивизиона, четири тенка и делови 202. оклопног пука[31] — која је такође пошла у помоћ гарнизону у Санском Мосту. Ове снаге су савладале отпор 3. батаљона 2. бригаде 4. дивизије и у 6 часова 11. децембра продрле у град.

ДРУГИ НАПАД

После жестоких борби, које су трајале око 14 часова, ситуација се 11. децембра по подне стабилизовала. Обе стране су желеле предах, па су борбе готово потпуно престале. И нападач и бранилац желели су да се консолидују на положајима које су држали. Непријатељска спољна одбрана је била нарушена, пошто су јединице 4. дивизије овладале упориштима на Брајића Тавану, Бедовачи и Умцима. Непријатељ је, међутим, држао и цео појас спољне одбране јужно од града, почев од десне обале Сане (село Чапље) па на север, преко села Сасине до Микановог брда (триг. 569). Непријатељ је овај предах користио да би се још боље утврдио и припремио за одбрану. Испред бункера, а нарочито код железничког моста и католичке цркве, поставио је нагазне мине. Где год је могао поправио је жичане препреке и ископао нове ровове.

После повлачења из града, јединице 4. и 5. дивизије задржале су се на положајима које су у току ноћи заузеле. Штаб Корпуса је, међутим, одлучио да се понови напад на град истог дана — 11. децембра у 22 часа. Задаци јединица остали су исти као и у првом нападу. Само је

31 АВИИ, к. 16, рег. бр. 11/1-35, Депеша Заповједништва II домобранског збора од 12. XII 1342.

6. бригада 4. дивизије добила нов задатак: да заузме део града на левој обали реке и садејствује јединицама 5. дивизије.

Први батаљон 1. бригаде и 2. батаљон 4. бригаде покушали су да се уклине у правцу католичке цркве и жегезничке станице, али су, чим су избили до жичане препреке, потпали под јаку ватру аутоматског оружја, појачавану ватром из минобацача и артиљерије, те су се, уз осетне губитке, повукли на полазне положаје. Још два покушаја у току ноћи да се пробију у град нису успела. Ни 2. батаљон 1. бригаде није постигао никакав успех у нападу. Трећи батаљон, који је на линији Арапуша (к. 359)—десна обала Сане затварао правац према Приједору, није имао додира са непријатељем.

Четврта бригада (без 2. батаљона) добила је задатак да заузме село Чапље. Још претходне ноћи ово упориште су нападали њен 1. и 3. батаљон, али га нису заузели. Штавише, непријатељ је 1. батаљону нанео осетне губитке, па је штаб Бригаде овај батаљон повукао у резерву, ради попуне и сређивања.

Четврта бригада је са два батаљона поново напала Чапље. Четврти батаљон га је обухватио са севера, преко Окрајка, а 3. батаљон с југа, десном обалом Сане. Батаљони су се неопажено привукли првим рововима и бацили бомбе, али су јуриш извршили недовољно енергично, па их је непријатељ лако одбио. Затим су продужили напад на отпорне тачке непријатеља. Четврти батаљон је све пушкомитраљезе груписао на једно место — ради концентрације ватре и, после добре припреме, напао Окрајак. Бомбаши су се привукли првим рововима и бацили бомбе у њих, а затим је батаљон извршио јуриш и натерао непријатеља да се, после краћег отпора, повуче са Окрајка на коту 238. На њој га је батаљон такође напао, али се, због жестоке ватре непријатеља, морао повући на Окрајак. У току ноћи батаљон су још неколико пута без успеха покушавали да заузму Чапље. У зору су се повукли на полазне положаје, задржавши Окрајак у својим рукама. У току дана, 12. децембра, непријатељ је напустио Чапље и повукао се у Сански Мост, па су батаљони без борбе ушли у ово село.

За време ових борби 7. бригада је затварала правац према Бањалуци и Сасини.

Шеста бригада 4. дивизије, која је нападала на Сански мост са западне стране, продрла је до Сане, заузевши 12. децембра око 2 часа зграде Општине и Грађанске школе, али се, под притиском непријатељских појачања пристиглих преко села Побрежја, међу којима је било и тенкова, морала повући из града на линију Здена—Дједовача, претрпивши озбиљне губитке.

ТРЕНИ НАПАД

После другог напада на Сански Мост непријатељ је и даље чврсто држао град, али, без чвршћег ослонца на спољну линију одбране, пошто су сва спољна упоришта, осим Сасине и Старог Мајдана, била у рукама јединица 4. и 5. дивизије. Практично, град је био опседнут. Само помоћу авијације и радио-везом посада је одржавала везу са суседним гарнизонима. Авиони су слетали на помоћно летелиште уз сам град, допремајући муницију и друге потребе. Истовремено су евакуисали теже рањенике у Бањалуку. Али су и јединице 4. и 5. дивизије биле исцрпљене и претрпеле осетне губитке, а ширило се и уверење да се град не може заузети.

На основу предлога штаба 1. бригаде, са којима се сложио и штаб 5. крајишке дивизије, штаб 1. корпуса је одлучио да се Сански Мост нападне и по трећи пут, с тим да се јединице прво одморе и среде и да се напад изврши јачим снагама. Почетак напада био је одређен за 13. децембар у 23 часа. Штабови дивизија су одлучили да се напад изврши са три бригаде (без два батаљона), а да се са осталим снагама затворе правци према Приједору и Бањалуци.

Четврта крајишка бригада је добила задатак да са сва четири батаљона затвори правац према Приједору и Сасини. Прва бригада требало је да напада град са истока, а 7. бригада да затвара правац према Бањалуци и нападне четнике на Разбоју, 10 км североисточно од Санског Моста.

Четврта дивизија је у овом нападу ангажовала две бригаде — 2. бригаду са северозапада, а 6. бригаду са запада.

Још за време припреме напада корпусна артиљерија је повремено тукла град и, поред осталог оштетила један авион. И непријатељска артиљерија је била активна. У таквој ситуацији је извршена смена јединица. Трећи батаљон 1. бригаде је из Трнова повучен у састав бригаде, а на његово место упућен 3. батаљон 4. бригаде. Напад је почео у 23 часа.

И трећи напад се завршио без успеха. Јединице 1. бригаде 5. дивизије нису успеле ни да продру у град, а јединице 4. дивизије које су биле продрле у град до реке Сане, морале су се у зору, после снажног противнапада непријатеља (уз подршку тенкова и авијације), повући на полазне положаје.

Четврта бригада је ноћу 12/13. децембра затварала правац према Сасини и Приједору: 4. батаљон (у селу Шкрљевити) правац према Санском Мосту, а 1. и 3. батаљон (на линији Божићи — Трново) према Приједору и Сасини; 2. батаљон је разбио мање непријатељске групе у рејону Томашице.

После неуспелог напада јединице 4. и 5. дивизије су остале на полазним положајима и повремено отварале ватру на град, узнемиравајући његову посаду. Од даљих напада се одустало. Одлучено је да се мањим снагама град опседне, а да се главним снагама дејствује према Приједору и Бањалуци.

Да би олакшала напад јединица 1. босанског корпуса на Сански Мост, 1. пролетерска дивизија је вршила јак притисак према Бањалуци и, 10. децембра, поново заузела Котор-Варош, а 14. децембра одбацила делове немачког 741. пешадијског пука и четнике и заузела четничко упориште Јошавку, угрозивши тиме Бањалуку.

БЛОКАДА САНСКОГ МОСТА И ДЕЈСТВА ПРЕМА ПРИЈЕДОРУ И БАЊАЛУЦИ

Два батаљона 1. бригаде су блокирала Сански Мост са источне стране, 4. бригада је ноћу 14/15. децембра са 2. и 3. батаљоном напала непријатељско упориште у Сасини, а са 4. батаљоном, у висини Дебељака, затворила

правац према Бронзаном Мајдану. Први батаљон је задржала у резерви. Напад је почео око 22 часа.

Трећи батаљон је наступао дуж комуникације Сански Мост—Сасина, а 2. батаљон преко засеока Лугова. Непријатељ је са отпорних тачака и из појединих кућа пружао жесток отпор. Усташе су у овом крају поубијале много мештана и опљачкале доста кућа, тако да је село Сасина било крцато опљачканим стварима. Свесне својих злочина, усташе се нису смеле предавати нашим јединицама, па су се упорно браниле из ровова и дрвено-земљаних бункера. Осим тога, готово свака кућа је била оспособљена за одбрану. Међутим, после четвородневних борби за Сански Мост и њихов морал је био уздрман, па их се највећи број још пре нашег напада повукао у Сански Мост и Приједор. Само су најзагриженији остали у селу и изгинули бранећи се. Сасина је заузета 15. децембра око 5 часова. Поред нешто оружја и муниције, заплењено је и 800 говеда, 2.000 оваца, 300 свиња, шест тона кукуруза, 20 тона пшенице, пет тона пасуља, четири тоне сланине и друге хране и опреме. Наше јединице нису имале губитака.

По заузимању Сасине, 2. и 3. батаљон су продужили наступање на север: 2. батаљон је очистио од непријатеља село Томашицу, а 3. батаљон села Шиљези и Градину (к. 310). Затим је 3. батаљон једну чету упутио у село Митровиће, да прекине железничку пругу и постави заседу према Приједору. Тек што је ова чета поставила заседу и дигла трачнице, наишао је оклопни воз од Приједора, те су троја предња заштитна кола исклизнула са колосека и откачила се од композиције. Чета је одмах отворила ватру, што је убрзо учинила и послуга четири тешка бацача 2. бригаде, који су се налазили на левој обали Сане. Непријатељ је био потпуно изненађен, па је откачене вагоне оставио и, са осталима, повукао се према Приједору. Имао је пет мртвих и 30 рањених, међу којима и два официра.

Четврти батаљон, који је затварао правац према Бронзаном Мајдану, ноћу 14/15. децембра се сукобио са непријатељским деловима који су пошли у помоћ усташама у Сасини. Штаб Бригаде му је одмах из резерве послао у помоћ 1. батаљон. Најжешће борбе вођене су ујутру.

Непријатељ је улагао велике напоре да продре у Сасину. Око 6 часова заузео је село Стратинску и продужио наступање према селу Дебељаку, где се сукобио са главнином 4. батаљона, а убрзо и са 1. батаљоном, који је стигао с југа и напао непријатеља с бока. После вишечасовне борбе непријатељ је натеран на повлачење према Бронзаном Мајдану, пошто је претрпео губитке од 10 погинулих и 40 рањених.

Док су вођене борбе за Сасину, I. бригада, која је блокирала Сански Мост са источне стране, упутила је 3. батаљон (који је затварао правац према Приједору) десном обалом Сане ради рушења железничке пруге и извиђања према Приједору. Шеснаестог децембра овај батаљон је стигао у Усорце и повезао се са 3. батаљоном 4. бригаде, који се, по заузимању Сасине, задржао у рејону села Шиљези и Градине (к. 310), а једном четом у селу Митровићима. Сутрадан је 1. батаљон 1. бригаде продужио наступање према Приједору. У току покрета обавештен је да од Приједора наступа непријатељска колона јачине око 500 војника, те је одмах, заједно са четом 4. бригаде, поставио заседу у рејону села Митровића. Око 13 часова део непријатељске колоне упао је у заседу, па је батаљон отворио ватру. Изненађен, непријатељ је покушао да се спасава бекством, али је батаљон, заједно са четом 4. бригаде, извршио јуриш и набацио непријатеља на Сану. Но, убрзо је пристигао и остатак непријатељских снага, те се заметнула вишечасовна огорчена борба, после које се непријатељ повукао, гоњен све до засеока Топића. Сви покушаји батаљона да заузме Топић (7 км јужно од Приједора) завршили су се неуспехом, те су обе стране заноћиле на својим положајима. Ноћу 17/18. децембра батаљон је заобишао заселак Топић са источне стране и у селу Миљаковцима заузео четнички логор, угрозивши Топић и са североистока. Око пола ноћи батаљон је, заједно са четом 4. бригаде, поново напао Топић с југа и североистока и, после неколико узастопних јуриша, заузео ха. Непријатељ се повукао ка Приједору.

У борбама за села Митровиће и Топић Немци су имали више мртвих, међу којима и једног официра и два подофицира. Заробљено је шест Немаца. Наше јединице су имале једног погинулог и 17 рањених. Заплењена су

четири иушкомитраљеза, један мали бацач са 122 гранате, пет стројница, пет пиштоља, неколико пушака, једно постоље са противавионским нишанским справама, 6.000 пушчаних метака, шест коња, једна кола и већа количина ратне опреме.[32]

После заузимања Сасине и Топића, 18. децембра су се 1. и 4. батаљон налазили на линији Стратинска—Дебељак, а 2. батаљон на линији Маријка—-Ракелићи, с циљем да дејствују према железничкој прузи Бањалука—Приједор и заузму Бронзани Мајдан. Трећи батаљон се налазио у резерви.

Ноћу 23/24. децембра 2. батаљон је водио борбу на железничкој прузи западно од железничке станице Омарска, која је трајала неколико сати, а ноћу 25/26. децембра 1. и 4. батаљон су напали на Бронзани Мајдан, у коме се налазило око 200 домобрана. Место је заузето без борбе, пошто се непријатељ повукао. V току дана 26. децембра непријатељ је покушао да продре у Маријку, али га је 2. батаљон одбио. Погинуло је шест непријатељских војника а један је рањен.

У децембру је Бригада и у војничком и у политичком погледу била врло активна. Примећивао се напредак у сваком погледу. Борци и старешине су били расположени за борбу, мада постигнути резултати, због недовољне сналажљивости и одлучности, као и иницијативе, нису увек одговарали учињеним напорима.

До 8. јануара 1943. на сектору 4. крајишке бригаде није било значајнијих борби, па се слободно време користило углавном за политички рад и рад са народом. Двадесет деветог децембра 1942. у Кривају је одржан збор, на коме се говорило о мобилизацији у нашу војску. Тих дана из ових села у 4. крајишку бригаду ступило је 35 омладинаца. Сутрадан је одржан састанак команданта и комесара бригаде с комесарима батаљона, на коме се

32 О борбама за Саноки Мост, види: Зборник, IV, док. бр. 162, 169, 172, 182, 218 и 253.

расправљало о дотадашњем политичком раду, и о изборима за народиоослободилачке одборе на подручју Дрвара и Босанског Петровца.

Осмог јануара су 1, 2. и 4. батаљон напали четнике у селима Обровцу, Мелтни, Кмећанима, Первану, Вилусима и Голешима. Четници су били изненађени и брзо разбијени. Двојица су погинула, а 26 их је заробио 2. батаљон. То су били сељаци из тих села које су четници наоружали и натерали у борбу против партизана. Пошто су им објашњени циљеви борбе, пустили смо их.

Запленили смо 26 пушака, један пушкомитраљез, 3.500 метака, и три гранате. Погинула су два четника, а ми смо имали једног рањеног борца из 1. батаљона. Из ових села пришло нам је пет омладинаца. Закључили смо да мештани нису уз четнике и да би се политичким радом могли привући на страну народноослободилачког покрета. На збору у манастиру Гомљеници говорили смо народу о народноослободилачкој борби и позвали га да се укључи у њу.[33]

Од 14. до 17. јануара 4. бригада се померила на југоисток, ка Мањачи, и сменила 7. крајишку бригаду на положају Стричић—Тријебово-—Когоље—Магаљдол. Штаб Бригаде се налазио у Мркоњић-Граду. Ту је 4. батаљон 17. јануара одржао успелу приредбу. Петнаестог јануара 4. батаљон је у Магаљдолу (8 км југоисточно од Мркоњић--Града) водио борбу са око 170 домобрана и око 300 Немаца који су дошли из Јајца. Батаљон их је после краће борбе разбио и одбацио ка Јајцу. Непријатељ је имао десетак погинулих и рањених, а 4. батаљон два лакше и једног теже рањеног борца, који је на путу за болницу умро.[34]

33 М. Морача, *н. д,,* 47, 48, 49.

34 Зборник, IV, 9, док. <бр. 74, Извештај Штаба 1. боеанског корпуса Врховном штабу. У борбама за Сански Мост непријатељ је, према сопственом признању, имао 72 мртва, 255 рањених и 29 несталих. Уништена су два тенка, један авион и четири вагона муниције, а заплењена велика количина оружја и муниције. Железничке пруге ЈБубија—Приједор и Сански Мост—Приједор прекинуте су на више места, а парушена су и два моста {*Ослободилачки рат народа Југославије,* I 348).

Крај 1942. године 4. крајишка бригада је дочекала као учвршћена и искусна јединица. Оно што је у то време било најважније за успех ослободилачке борбе — веза војске са народом — постала је свакодневна пракса. Међу борцима се развијао такмичарски дух. Такмичење, које је у лето и јесен 1942. почело битком за жетву — да се народу и војсци обезбеди храна, почело се сада спроводити и у Бригади између батаљона, и то у свим областима војничког живота.

Учвршћење Бригаде као војничке јединице дело је, у првом реду, рада и ангажовања партијске организације. Иако бројно мала, она је била политички врло јака и снажно је утицала на живот и рад у Бригади. Партијски састанци су редовно одржавани и на њима се отворено расправљало о свим недостацима и грешкама. Борци су у селима, на зборовима и конференцијама, разоблича-вали издајнике и објашњавали народу циљеве народно-ослободилачке борбе. Одржаване су и културно-уметничке приредбе, којима су мештани радо присуствовали. У свакој чети је радио течај за описмењавање неписме-них. У свему овоме најактивнији су били скојевци, којих је тада у Бригади било око 350.

БОРБЕ ЗА ВРЕМЕ НЕМАЧКЕ ОПЕРАЦИЈЕ »ВАЈС I«

У току немачке операције »Вајс I« 0\Уе1зз), која је почела 20. јануара 1943, 5. дивизија је затварала правце према Санском Моету и Бањалуци. Главнина 4. бригаде се од 20. до 28. јануара налазила на правцу Бањалука—Ситница—Мркоњић-Град. Пошто Немци на овом правцу нису били активни, Бригада је углавном контролисала ово подручје и борила се против четничких група на Мањачи. Непрекидне борбе против делова немачке 717. дивизије водила је само 1. бригада, која је затварала правац према Санском Мосту. На том правцу нападала је немачка 717. дивизија (749. пук, 670. артиљеријски дивизион и делови 202. тенковског батаљона), без 737. пука, ангажованог на правцу Сански Мост—Лушци Паланка. Пошто је непријатељ напредовао и потискивао 1. бригаду ка југу, 4. бригада се, почев од 26. јануара, по батаљонима рокирала на правац Сански Мост—Пауновац, с намером да појача 1. бригаду.[35]

35 Зборник, IV, 9, док, бр. 105, Извешгај штаба 5. НОУ дивизије од 21. I 1943. штабу 1. босанског НОУ корпуса; док. бр. 114, Обавештење штаба 1. босанског НОУ корпуса од 23. I 1943. штабу 5. дивизије; док. бр. 123, Извештај штаба 5. НОУ дивизије од 24. I 1943. штабу 1. босанског НОУ корпуса; док. бр. 136, Извештај штаба 5. НОУ дивизије од 27. I 1943. штабу 1. босанског НОУ корпуса; док. бр. 144, Извештај штаба 5. НОУ дивизије од 28. I 1943. штабу 1. босанског НОУ корпуса; док. бр. 213, Заповест команданта немачких трупа у Хрватској од 12. I 1943. за олерацију »ААТетзз«; док. бр. 234,. Дневни извештај немачког штаба за везу при Вншој команди оружаних снага »Словенија — Далмација« од 26. I 1943.

БОРБЕ НА ПАУНОВЦУ

Пауновац се налази око 10 км западно од Кључа и затвара комуникацију према Босанском Петровцу. То су V ствари северозападне падине планине Срнетице, које пресеца цеста за Босански Петровац, пењући се на висину до 880 метара. Густо је пошумљен, а пресеца га и железничка пруга уског колосека Приједор—Дрвар. За непријатеља је био значајан због тога што су се једино том цестом моторизоване снаге могле кретати ка Босанском Петровцу, ради спајања са снагама које су наступале од Бихаћа, и тако окружити наше снаге на Грмечу.

Први делови 5. крајишке дивизије стигли су у подножје Пауновца истовремено са Немцима и — успели су да га запоседну. Трећи батаљон 4. бригаде је стигао на Пауновац 27. јануара и сместио се у село Војиће, пошто је одбио Немце који су, такође, покушали да се у то село сместе. Двадесет осмог јануара стигао је и 2. батаљон у село Мајкиће, па су јединице 5. дивизије, ноћу 28/29. јануара, напале непријатеља у селу Рамићима. Требало је да у нападу учествују 1. бригада, 3. батаљон 4. бригаде и 4. батаљон 7. бригаде, али су учествовали само батаљони 4. и 7. бригаде. Борба је била жестока и трајала је неколико часова. Једна група бораца 3. батаљона, у којој је био и Милош Вукобрат, запленила је два топа, али су Немци успели да из њих претходно поваде затвараче. Око тих топова водила се огорчена борба, све док их Немци нису повратили. Пред зору батаљони су се повукли на првобитне положаје. Погинуо је заменик командира 2. чете Буро Пећанац, а рањено је 10 бораца, од којих шесторица теже.

Двадесет деветог јануара 2. батаљон је посео положаје изнад Војића и цесту која преко Пауновца води за Босански Петровац, а 3. батаљон је упућен за Лушци-Паланку, ка јединицама 4. дивизије. Истог дана стигао је и 1. батаљон и посео положаје десно од 2. батаљона, на линији Ковачевић—Частовићи.

Непријатељ је 31. јануара, уз подршку седам тенкова, напао Војиће. После жестоке борбе, која је трајала готово цео дан, заузео је лугареву кућу и одмах почео да се утврђује.

Захваљујући отиору јединица 5. крајишке дивизије на правцу Велагићи—Босански Петровац, немачка 717. дивизија ни 31. јануара није успела да продре према Босанском Петровцу и да се споји са СС дивизијом »Принц Еуген« и, на тај начин, пресече слободну територију. Растојање између СС дивизије »Принц Еуген«, чији је даљи продор од Бихаћа на слободну територију задржавала 7. банијска дивизија, и немачке 717. дивизије, коју је задржавала 5. крајишка дивизија, још увек је износило 70 км.

Првог фебруара вратио се из Лушци-Паланке 3. батаљон и посео положај на Цигељу. Смештај је био лош. Бараке у којима су борци били смештени нису биле погодне за становање. Осим тога и време је било веома лоше. Било је јако хладно, а пећи, импровизоване од металних буради, нису могле да за дуже време загреју већу просторију. Због тога, 1. и 2. батаљон ноћу 2/3. фебруара нису напали село Рамиће, како је био наредио штаб Дивизије. Они су само кренули у напад, али због јаке кише, која је веома отежавала покрет кроз шуму, нису на време стигли на полазни положај. Зора их је затекла на 5 км од Рамића, па су се вратили натраг.[36] Четвртог фебруара стигао је и 4. батаљон у село Мајкиће. Тако су сада сва три батаљона држала положаје на линији Частовићи—Ковачевић—Војићи—Циљег. На левом крилу бранила се 1. бригада, на линији Будељ—Ријека.

И поред јако лоших временских услова, јединице су готово сваке ноћи нападале узнемиравајући Немце.

Четвртог фебруара штаб немачке 717. дивизије почео је да пребацује јединице 737. пука ради појачавања снага према Босанском Петровцу. Рано ујутро, 6. фебруара, Немци су, уз подршку авијације и тенкова, напали положаје 2. батаљона и, после огорчене борбе, заузели најважнији одсек око Војића и цесте за Босански Петровац, али их је 2. батаљон, у жестоком противнападу, одбацио. Борба се водила прса у прса, те су обе стране претрпеле осетне губитке. Истог дана је осам авиона тукло положај 2. батаљона, али непријатељске трупе ни стопу нису напредовале. Батаљон је изгубио два борца, Николу Папка и Перу Рујевића, а 17 је рањено, од којих 12 теже. Запле-

36 М. Морача, *н. д.,* 54.

њени еу: један мали бацач, два шарца, четири пиштоља, 1.500 метака, 30 мина и једна мала радио-станица. Немци су имали више мртвих и рањених, али су успели да их извуку, тако да их је на попришту остало само петорица. Непријатељ је 7. фебруара напао и 1. батаљон, покушавајући да продре на том правцу, али је опет био одбијен. У току дана 11 авиона је поново тукло положај 2. батаљона и цесту за Босански Петровац. У борбама овог дана Бригада је имала четири мртва и три рањена борца. И непријатељ је имао губитке у мртвима и рањенима.[37]

Моторизовани одред немачке СС дивизије »Принц Еуген«, који је надирао од Бихаћа, ушао је 7. фебруара у Босански Петровац и продужио наступање према селу Бравском, угрозивши тако јединице 1. босанског корпуса, које су могле остати окружене на Грмечу.

Врховни штаб је 4. и 5. фебруара предочио ту могућност штабу 1. босанског корпуса наредивши му да главне снаге 5. крајишке дивизије повуче на Срнетицу. Када су 8. фебруара Немци коначно увели у борбу цео 737. пук и напали Цигељ, а њихова СС дивизија »Принц Еуген« избила у Бравско, тенковске и моторизоване јединице 717. дивизије још су се налазиле у рејону села Војића и Велагића, пошто је цеста према Бравском била онеспособљена за саобраћај. Угрожена с леђа, 5. крајишка дивизија се повукла, па су се немачке СС дивизија »Принц Еуген« и 717. дивизија, са закашњењем од 18 дана, коначно спојиле, после чега су се многобројне непријатељске снаге сручиле на Грмеч, на окружену главнину 4. дивизије,[38] починивши

37 М. Морача, *н. д.,* 55; Зборник IV, 10, док. бр. 185, 187, 189, 191, 193, 195.

38 Ујутру, 8. фебруара, пре спајања немачких снага, из Грмеча су се преко цесте у село Бравски Ваганац пробили штаб 4. дивизије п приштапски делови, а од борбених делова јужно од цесте Кључ——Босански Петровац налазили су се; 3. батаљон и једна чета 1. батаљона 5. крајишке бригаде « једна чета 1. батаљона 2. крајишке бригаде. Из Грмеча су били евакуисани сви рањеници Централне болнице и сви рањеници дивизијске болнице. Деветог фебруара ујутро и 8. бригада се пребацила преко цесте Кључ—Босански Петровац. Према томе, у Грмечу су остале 2, 5. и 6. бригада и десетак хиљада избеглица. (Бранко Перовић, *Борбе 1. хрватског и 1. босанског корпуса у јануару и фебруару 1943. године,* Војноиздавачки завод, Београд 1977, 154, 150, 160).

нечувена зверства над народом и избеглицама. У борбама на Грмечу у 2. и 5. бригади 4. дивизије око 500 бораца избачено је из строја, углавном због смрзавања. Рачуна се да је од 10 до 12 хиљада избеглица страдало више од 2.000 људи.

Примењујући активну одбрану, јединице 5. дивизије су успешно браниле правац Врхпоље—Бравско пуних 19 дана, од 20. јануара до 8. фебруара и, у жестоким борбама, нанеле су немачкој 717. дивизији озбиљне губитке. Темпо наступања ове дивизије износио је просечно један километар дневно. Према заповести за операцију »Вајс I«, ова дивизија је требало да се 22. јануара споји са СС дивизијом »Принц Еуген« код села Врточа (брдо Ковиљача), 25 км северозападно од Босанског Петровца, а она се спојила тек 8. фебруара код Бравског, источно од Босанског Петровца.

НАСТУПАЊЕ НЕПРИЈАТЕЉА КА ГЛАМОЧУ

После спајања у Бравском, Немци су на гламочки правац увели 369. легионарску дивизију.[39] Према заповести команданта штаба немачких трупа у Хрватској,[40] генерала Литерса, од 12. фебруара 1943, немачка 717. дивизија је добила нови задатак: да наступа правцем Мркоњић-Град—Јајце—Доњи Вакуф и, преко Купреса, ка Ливну, а 369. легионарска —• према Гламочу и Ливањском пољу.[41] Непријатељ је на овом правцу прегруписао своје снаге и ојачао их једном дивизијом.

39 Немачке легионарске дивизије формиране су од људства НДХ, а официрски и подофицирски кадар био је немачки.

40 У Славонском Броду је 20. октобра 1942. формиран штаб команданта немачких трупа у Хрватској, са генералом Литерсом (ИлМегв) на челу. Надлежности овог штаба простирале су се на територији НДХ јужно од Саве до немачко-италијанске демаркационе линије.

41 Лрема заповести генерала Литерса за операцију »Вајс II«, немачка 717. дивизија требало је да се прикупи у рејону Кључ, Велагићи, Камичак, да подигне мост, образује мостобран и спречи продор наших снага преко Сане. Са ове просторије 717. дивизија имала је да крене преко Мркоњић-Града на просторију Јајце, Доњи Вакуф, а

Штаб 1. босанског корпуса схватио је сву тежину ситуације, па је и он прегруписао своје снаге: 5. крајишкој дивизији је наредио да са 4. бригадом и 2. батаљоном 7. бригаде преузме одбрану јужно од Кључа, према горњем току Сане, а 8. бригади 4. дивизије — да затвори правац Босански Петровац — Дрвар. Прву бригаду 5. дивизије је 11. фебруара упутио у средњу Босну, ка Прњавору (где је раније била 1. пролетерска дивизија), ради појачања слабијих партизанских снага на том простору.[42]

Повлачећи се пред непријатељем, омладина се укључивала у наше јединице. Тако је за време борби на Пауновцу у 4. крајишку бригаду ступило 150 омладинаца и омладинки. Тада је бригада имала 1.151 борца и старешину, а од наоружања: један противтенковски топ са 60 граната, два тешка и два лака бацача са ***80*** мина, осам тешких митраљеза са око 7.300 метака, 41 пушкомитраљез са око 16.700 метака, 997 пушака са око 42.000 метака, 85 пиштоља и 394 ручне бомбе.[43]

За време прегруписавања снага углавном је владало затишје. Непријатељ је по селима палио куће и пљачкао. Само су његови извиђачки делови били активни. Они су између Јасеновца и Бравског 10. фебруара напали 1. и 3. батаљон, али су били одбијени, претрпивши губитке у мртвима и рањенима.

Шеснаестог и 17. фебруара командант Бригаде је одржао састанак, првог дана са штабом 4. батаљона, а друодатле, 25. фебруара, да пређе у наступање преко Купреса ка Ливну. (Зборник, IV, 10, док. бр. 206, Заповест команданта немачких трупа у Хрватској од 12. II 1943. за операцију »Вајс II«),

Према поменутој заповести, 369. дивизија је, са просторије Сански Мост, Камичак, требало да крене 215. фебруара преко Кључа за 717. дивизијом и да 25. фебруара буде на просторији прикупљања: Чађавица—Језера. Одатле је истог дана, 25. фебруара, требало да пређе у напад и очисти подручје до линије Гламоч—Прилука (Ливањско поље)—Ливно (искључно). Њен распоред је био следећи: извиђачки батаљон у Чађавици, 370. пук је главнином био прошао кроз Кључ, а 369. пук се налазио у селу Рамићима. (Зборник, IV, 10, док. бр. 272, Дневни извештај немачког Штаба за везу при Вишој команди оружаних снага »Словенија — Далмација« од 23. II 1943).

42 Зборник, I, 10, док. бр. 77, Извештај штаба 5. НОУ дивизије од 14. II 1943. штабу 1. босанског НОУ корпуса о борбама око Кључа и о ситуацији на сектору дивизије.

43 Зборник, IV, 10, док. бр. 78, Преглед бројног стања и наоружања 5. НОУ дивизије на дан 14. II 1943.

гог дана са штабом 3. батаљона, говорећи им о политичкој ситуацији и даљим намерама непријатеља. Тражио је од њих да све то пренесу сваком борцу и старешини.

Пошто се немачка 369. дивизија груписала у рејону Кључа, са предњим деловима у селу Заблаћу, 4. бригада се рокирала на исток. Њен 1. и 2. батаљон су 13. фебруара посели положаје на десној и левој обали Сане у висини села Доњег Рибника. На њиховом десном крилу налазио се батаљон 7. бригаде, који је 19. фебруара одбацио непријатеља, који је из Заблаћа кренуо ка селу Превији. Делови 717. дивизије су истовремено предузели наступање јачим снагама и, преко села Соколова и Раткова, ка Ситници, па је 4. бригада један свој батаљон пребацила на Клокотовац, на комуникацији Мркоњић-Град—Кључ. Међутим, непријатељ је без отпора ушао у Ситницу, а затим и у села Чаћавицу и Шљивик, те је Бригада, да не би остала одсечена, своја два батаљона са Клокотовца иребацила у село Медну, разбивши успут једну групу Немаца која је пљачкала по селима. Погинуло је и рањено десетак непријатељских војника.

Делови немачке 717. дивизије, који су наступали преко Ситнице, и делови 369. легионарске дивизије, који су наступали преко Кључа, спојили су се у рејону Чаћавица, Ораховљани. Одатле је 717. дивизија наступала преко Мркоњић-Града и Јајца према Доњем Вакуфу, а 369. дивизија преко Млиништа ка Гламочу. Немачка 7. СС дивизија »Принц Еуген« је наступала правцем Босански Петровац—Дрвар—Босанско Грахово—Ливно. Њено лево крило, које је наступало преко села Горњег Рибника и Рора, одржавало је везу са 369. дивизијом.

Правац Мркоњић-Град—Млиништа—Гламоч бранила је 7. крајишка бригада, а правац Кључ—Млиништа—Гламоч, којим је наступала 369. легионарска дивизија, ојачана 3. домобранском брдском бригадом, бранили су 4. крајишка бригада и један батаљон 7. бригаде. Двадесет петог фебруара извиђачки делови 369. легионарске дивизије заузели су село Мрачај, које је бранио батаљон 7. крајишке бригаде. Батаљон се повукао ка селу Штрбини. Сутрадан је непријатељ, уз подршку тенкова, заузео и Штрбину и око 16 часова код села Пецке водио борбу са 3. батаљоном 4. крајишке бригаде, после које се 4. бригада повукла

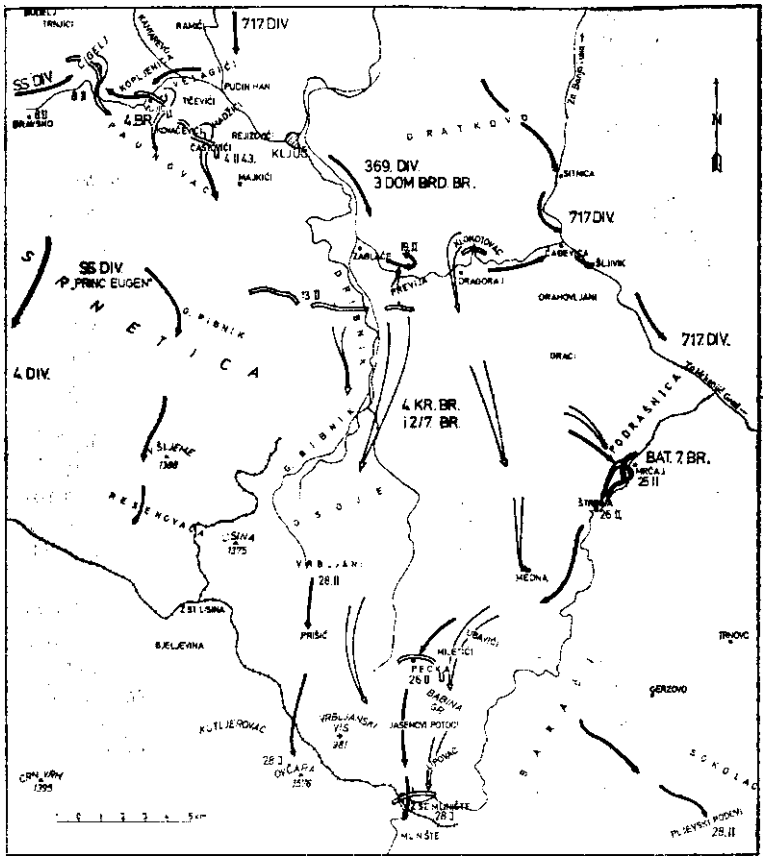

Борбе и покрети 4. крајишке бригаде у току немачке операције »BAJC 1«

на северне падине Осоја. Непријатељ је брзо оправио порушену цесту и, 27. фебруара рано ујутро, продужио наступање: једном колоном према селу Пљевски Подови, другом према селу Млиништима, а трећом преко села Врбљана у правцу Овчаре (триг. 1576).

На свим правцима наше јединице су пружале жилав отпор. Било је веома хладно, а снег дубок, што је отежа-

вало кретање и маневар у борби. Нарочито тешке борбе вођене су око железничке станице Млиништа. Та станица је неколико иута прелазила из наших у немачке руке. Непријатељ, знатно бројно и технички надмоћнији, напредовао је и поред нашег жестоког отпора. Сутрадан, 28. фебруаара, заузео је село Врбљане, Висове, Овчара и Чардак, железничку станицу Млиништа и село Пљевске Подове. На тој линији је заноћио. Бригада је посела нове положаје на линији Млиништа—Лисина.

Првог марта непријатељ је продужио наступање и — око 12 часова — збацио Бригаду са положаја јужно од Млиништа. Већ око 16 часова спустио се у Гламочко поље, овладавши Великом градином (триг. 1224). Истог дана увече 1. и 3. батаљон су у селу Хотковцима напали једну' борбену групу СС дивизије »Принц Еуген«, која је на крајњем левом крилу дивизије наступала преко села Горњег Рибника ка Великом шљемену (к. 1388), и нанела јој осетне губитке. Та се група затим на цести код железничке станице Млиништа спојила са деснокрилном колоном 369. дивизије, која је наступала преко села Врбљана, Перишића и Палалића.

После ове борбе Бригада се повукла у село Стекеровце. Кад је 2. марта непријатељ продужио наступање према Гламочу, 4. бригади је наређено да се пребаци у село Мало Тичево, јер је штаб 1. босанског корпуса проценио да се са овако малим снагама не може супротставити јачем непријатељу. Пошто су се наше снаге повукле на Шатор, СС дивизија »Принц Еуген« и 369. легионарска дивизија су продужиле наступање ка Гламочу и Ливну.

СТРАДАЊА НА ПЛАНИНИ ШАТОРУ

За време четврте непријатељске офанзиве највећи губици у Босанској крајини претрпљени су на Шатору. Не толико у борбама колико од глади, премрлости и смрзавања. На врлетном и беспутном Шатору било се прикупило много избеглица — да у његовом беспуђу нађе спас. На Шатору су се нашла и војна и партијска руководства: штаб 1. босанског корпуса, штаб 5. крајишке дивизије, Обласни комитет КПЈ и СКОЈ-а за Босанску крајину и срески комитети КПЈ за Дрвар и Босанско Грахово, Ко-

манда Војног подручја Дрвар и команде места са територије коју је непријатељ окупирао. Осим њих, на Шатору су били корпусни и дивизијски санитет са тешким рањеницима 4, 8. и 10. крајишке бригаде. Један део избеглица из околине Дрвара и Босанског Грахова евакуисан је према Лици — у Трубар, Цвијетнић и друга села. Од оперативних јединица на Шатору су се налазиле 4. и 8. крајишка бригада и 2. батаљон 7. крајишке бригаде. Све се то, два дана и две ноћи пуних неизвесности, вртело по Шатору, изложено зими и глади. Страдали су тешки рањеници и многе избеглице, а јединице су се извукле са малим губицима и, после краћег одмора, продужиле дејства против непријатеља.

Пошто је 369. легионарска дивизија 2. марта продужила наступање ка Гламочу, а СС дивизија »Принц Еуген«, која је наступала ка Дрвару, 1. марта избила на североисточне падине Шатора, 4. бригада се, заједно са 2. батаљоном 7. бригаде, пребацила у село Тичево, где су се већ налазили 8. бригада 4. дивизије, корпусна и дивизијска болница и мноштво избеглица.

Штаб 1. корпуса је одлучио да се све ове јединице, рањеници и избеглице пребаце преко цесте Дрвар—Босанско Грахово у Лику. Колона је кренула 3. марта око 17 часова. На челу је била 4. крајишка бригада, а на зачељу 8. бригада и 2. батаљон 7. крајишке бригаде. У колони је било око 200 рањеника и болесника. Стотинак их се превозило на саоницама и колима, десеторица су јахали коње, а тридесетак најтежих носили су омладинци на носилима.[44] Пошто се у колону свио и народ, она се отегла неколико километара. Правац према Дрвару затварала је 10. крајишка бригада на линији Палеж (к. 1232)—Кошуто. Због тешко пролазног земљишта кретало се веома споро. Сваки час се застајкивало. Свраћало се и у села Малешевце, Радловић и Исјек. Најтеже је било омладинцима који су носили рањенике. Пролазећи испод Јадовника, колона се кретала највише један километар на час, што је било веома споро да би се цеста и поље код села Ресановаца, где смо могли наићи на делове СС дивизије

44 *Босанско Грахово у НОР-у,* 453. Б.ригу о рањеницпма водио је Миле Трњаковић, тада члан Окружног комитета, пуковник ЈНА у пензији, умро 1978. год.

»Принц Еуген«, ирешли у току ноћи. А пошто је и претходница немачке СС дивизије »Принц Еуген« 3. марта продрла у Босанско Грахово и овладала просторијом којом је требало да се креће наша колона, штаб Корпуса је преиначио своју одлуку наредивши да се колона врати пут Шатора и Гламочког поља, на површ Ресеновачу (северно од железничке пруге Срнетица—Млиниште, 6 км источно од железничке станице Поток). Али, ова нова одлука није стигла до чела колоне; она је у зору 4. марта већ била избила у село Зебе, надомак цесте Дрвар—Босанско Грахово. Само што је колона стигла у село, проломише се митраљески рафали из немачких тенкова који су гонили две чете 10. крајишке бригаде. Оне су обезбеђивале правац према Дрвару и повлачиле су се пред Немцима — који су имали и шест тенкова — уз Увале (к. 782) југоисточно од села Ресановаца у шуму да избегну непријатељску ватру. Немци, заузети гоњењем ових двеју чета, нису открили колону рањеника и избеглица, те се ова некако средила и вратила у село Малешевце.

Док се све ово збивало код села Зебе, у Малешевцима је од другог дела колоне, до којег је стигло наређење штаба Корпуса о повратку на Шатор, формирана нова колона. Она је 4. марта у 1 час кренула према Шатору. У њој је било и 22 тешка рањеника на носилима. На челу је била 4. крајишка бригада, а на зачељу њен 2. батаљон, који је био одговоран и за рањенике. У 7 часова колона је стигла у село Нуглашицу, где се одмарала три часа, затим продужила покрет на Међугорје. Ту је од сељака који су избегли из села Поповића дознала да су у том селу Немци. Један авион је баш тада ниско надлетао то село. Немајући довољно података о непријатељу, а и због преморености људства, штаб Корпуса је одлучио да се непријатељ не напада, већ да се колона, између села Поповића и Вагња, провуче у село Стекеровце.

Формирање колоне трајало је до 22 часа. Направила се велика гужва. Пошто је од Међугорја до села Поповића постојала само једна шумска стаза, све се слило у једну колону и нашло на једној пртини: јединице, рањеници, коморе, избеглице. На челу колоне опет је била 4. бригада. На зачељу се нала'зила 8. бригада, која је тек стизала на Међугорје. Кад је почео покрет, испоставило

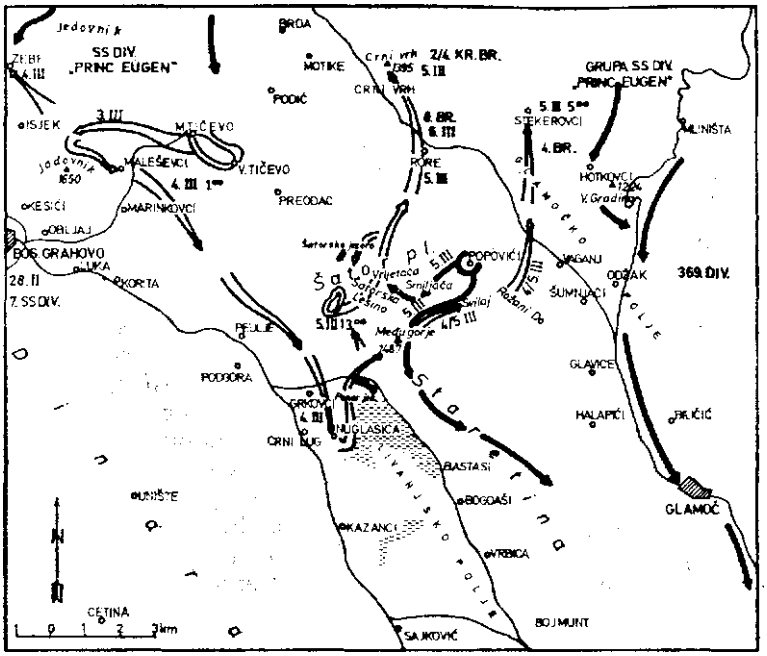

Покрет 4. крајишке бригаде на планини Шатор од 3. до 6. марта 1943.

се да је планина толико беспутна и испресецана порушеним стаблима да је било готово немогуће проћи са рањеницима и комором. И снег је био дубок, што је још више отежавало кретање. Није било другог излаза него да се 2. батаљон, заједно са рањеницима и комором, врати, а да 1, 3. и 4. батаљон и избеглице продуже покрет. Тако су рањеници и комора са 2. батаљоном остали на Шатору, а Бригада је 5. марта у 5 часова, неузнемиравана од непријатеља, стигла у село Стекеровце.[45] То село је било партизанско, па смо одмах запалили ватре да сигнализирамо онима што су остали на Шатору да у селу нема непријатеља.

Док се Бригада повлачила преко Међугорја (триг. 1478) и Свилаја, у Поповићима су се налазили једна груиа

45 М. Морача, *н. д.,* 64—66.

Немаца из СС дивизије »Прииц Еуген« и група Дреновићевих четника. Оне су ту стигле 3. марта увече и 4. марта преданиле. Пре подне су Немци и четници чистили снег, ваљда да би рашчистили место на које ће им авиони бацити пошту. После је један авион за везу три пута ниско надлетао село. Око 12 часова, 5. марта, Немци су отишли, део у правцу Старетине планине, а део на Смиљачу.

Док су Немци и четници маршевали на Међугорје, на-Шатору су се наше јединице припремале за пробијање према Гламочком пољу. Наиме, кад је ноћу 4/5. марта штаб 4. бригаде вратио свој 2. батаљон са рањеницима и комором, на Шатору је међу јединицама и избеглицама, а нарочито међу рањеницима — кад се прочула вест да ће бити остављени на планини — настала узнемиреност. Најтеже је било са малом децом, која су умирала од хладноће. Под тако тешким околностима формирана је колона: на челу 2. батаљон 4. бригаде, за њим руководства са Обласним комитетом КПЈ за Босанску крајину, 2. батаљон 7. бригаде, рањеници, комора, избеглице и, на крају, као заштитница, 8. крајишка бригада.

Колона је кренула са Шатора 5. марта у 13 часова правцем Шаторска лисина—Врљетача—Роре—Црни врх (триг. 1395). Чело колоне, заједно са руководствима, прошло је без борбе, али се 2. батаљон 7. бригаде, под командом Јове Павића,[48] сукобио са Немцима и четницима, који су, крећући се од села Поповића, избили на Смиљачу (к. 1522) око 4 км југозападно од села Поповића. Сукоб је био веома жесток. Немци и четници су покушавали да пресеку колону и униште је, али је батаљон одбио све те покушаје, прешао и сам у напад и одбацио их на полазне положаје. Затим је наставио покрет за колоном. У току покрета преморени и изгладнели борци су халуцинирали. Привиђали су им се Немци па су излазили из колоне и правили панику.[47]

46 Јово Павић, сада геиерал-мајор у пензији.

47 Један од њих био је Лука Шево, из Дрвара. Њега је штаб Корпуса прогласио шпијуном и наредио ми да га стрељам. Пошто сам Луку познавао, а био је н првоборац, нисам га стрељао, са чиме се сложио и командант Корпуса, под условом да за даље Лукино држање ја одговарам.

Но, и поред свих тешкоћа, колона је 6. марта стигла на Црни врх, али без рањеника, коморе и 8. бригаде. Они су и даље остали на Шатору. Наиме, кад је непријатељ напао 2. батаљон 7. бригаде зрна из његовог оружја падала су и међу рањенике и комору. То је створило такву панику да се колона растурила.

Свако је себи тражио спаса како је знао и умео. У тој гужви чула су се разна наређења: те да се иде напред, те назад, а цела Бригада се налазила — на само једној пртини. У једном тренутку неки делови Бригаде, измешани са рањеницима и избеглицама, почели су се враћати. Тада је командант Бригаде, Хамдија Омановић,[48] успео некако да прикупи Бригаду и упути је ка Шатору. »Пробијаћемо се па ко остане жив — нек прича«, рекао је командант и наредио покрет. Борци, преморени и прегладнели, посртали су правећи пртину кроз дубоки планински снег. Многи који су били промрзли заспали су у снегу, а неки су се, изнемогли, сурвавали у Шаторско језеро и у њему налазили смрт. Ипак је колона око 24 часа избила на врх Шатора. Ту се нашао и водич, који је одвео Бригаду у село Роре.

Шестог марта око подне први делови 8. бригаде су већ стизали на Црни врх. Гледали смо их како нам се приближавају и, у први мах, мислили да је то нека немачка јединица, али, кад се испоставило да је наша, радости није било краја. Тако се и наша последња оперативна јединица извукла из планине Шатора.

После борбе 4. марта Немци и четници су целу ноћ остали на полазним положајима не усуђујући се да крену напред. Тек кад је свануло установили су да су на Шатору остали само рањеници и избеглице са комором, па су, избивши на Шатор, тешке рањенике поубијали и лакше пострељали. Настао је прави лов на људе. Четници су повицима »Друже!«, на који су се рањеници и избеглице одазивали, откривали њихова места и убијали их. Многе су зверски мучили, нарочито жене и омладинке.[49] Бежећи испред ножа, многи од избеглица су поскакали у Шаторско језеро и — у њему нашли смрт. То је, у ствари, у Босанској крајини био крај немачке операције »Вајс I«.

48 Хамдија Омаиовић, генерал-потпуковник ЈНА.
49 *Босанско Грахово у НОР-у,* 458—461, 473—477.

Немачке снаге на Шатору су биле мале. Највише једна чета из источне групе СС дивизије »Принц Еуген«.[50] Са Немцима је била група Дреновићевих четника која је масакрирала рањенике и избеглице. Њој су се касније придружили и четници попа Бујића. Четници су се задржали на Шатору, а Немци су се повукли према Ливањском пољу.

Штаб Корпуса је снаге 1. босанског корпуса вратио у Босанску крајину, у рејон Горњег и Доњег Рибника, где већ није било непријатељских снага.

БОРБЕ ОКО КЉУЧА И МРКОЊИН-ГРАДА

Крајеве у Босанској крајини, кроз које је прошла четврта непријатељска офанзива, непријатељ је опљачкао и многа села попалио, па је народу запретила глад. Харале су и заразне болести, нарочито пегави тифус, који се пренео и у јединице. Поред тога, наше снаге у Босанској крајини биле су ослабљене: 7, бригада без 2. батаљона је отишла са Главном оперативном групом и 6. марта, непосредно је потчињена Врховном штабу, 1. бригада је још 14. фебруара отишла у централну Босну, а 3. крајишка бригада је отишла у 1. пролетерску дивизију.

Такву ситуацију је иепријатељ искористио па је и даље вршио притисак на наше јединице, покушавајући да учврсти усташко-домобранску власт и бројно појача четничке јединице. У свим већим местима задржао је своје гарнизоне, а на важнијим комуникацијама поставио јача обезбеђења. То је омогућило усташко-домобранским снагама да се активирају. Четници са подручја Мањаче покушавали су да се повежу са четницима из Книнске крајине и да заједнички дејствују против јединица Народноослободилачке војске. Но, и у тако тешким условима, наше ослабљене и преморене снаге бориле су се да преотму иницијативу од непријатеља.

После напуштања Шатора 4. крајишка бригада (1, 3. и 4. батаљон) стигла је 6. марта на Бјељевину (к. 240), а

50 Зборник, IV, 1), док. бр. 181, Дневнн извештај не.мачког штаба за везу при Вишој команди оружаних снага »Словенија — Далмација« од 4. III 1943.

7. марха на површ Ресеновачу. Истог дана је на Ресеновачу стигао и њен 2. батаљон, заједно са Обласним комитетом КПЈ и СКОЈ-а за Босанску крајину, штабом 1. босанског корпуса и штабом 5. крајишке дивизије.

Бригада је добила задатак да остане на сектору Кључ—Гламоч, да се одмори и среди, па да после дејствује како ситуација буде налагала. Са истим задатком 2. батаљон је упућен на гламочки сектор, с тим да прво сахрани погинуле и умрле на Шатору и прикупи оружје и материјал који тамо буде затекао.

До 17. марта Бригада се одмарала и сређивала. Страдање на Шатору оставило је тешке последице. Дисциплина је попустила. Борци, измешани са избеглицама, лутали су по Шатору и постепено пристизали у јединице. То је трајало све до 10. марта. Било их је промрзлих и болесних, па их је требало одмах смештати и лечити. Нарочито много је било оних којима су промрзла стопала.

Још теже последице оставила је непријатељска офанзива у народу. Зима, глад и свакодневне тешкоће оставиле су видан траг. Куће попаљене и порушене. Народ је почео да побољева, а лекара и лекова није било довољно. Појавиле су се и заразне болести, а међу њима и она најопаснија — тифус.

У таквим приликама известан број бораца је био напустио своје јединице и отишао кућама, па је штаб Бригаде ових десетак дана искористио да учврсти дисциплину и подигне морал и борбеност Бригаде. За то је требало уложити велике напоре, јер су борци били још под тешким утиском шаторске епопеје. Зверства окупатора видела су се и осећала на сваком кораку. Куд год је пролазио он је пљачкао, палио и убијао. У тако опљачканим и спаљеним селима тешко је било организовати исхрану бораца. И поред тога што је народ радо давао партизанима све што је могао, интендантска служба је морала уложити максимум напора да храну прикупи и правилно је расподели.

Упоредо с тим санитетска служба је обављала своје послове. Борци су се прали и чистили, а њихова одећа је дезинфикована (парена) у бурадима.

За то време у Бригади се одвијао и интензиван војно-политички рад. Одржавани су састанци у јединицама и

штабовима. Партијске и скојевске организације анализирале су двомесечни рад својих јединица и, кроз критику и самокритику, доносиле одговарајуће закључке и предузимајући мере за учвршћење дисциплине и подизање борбеног морала.

На састанцима штабова батаљона и команди чета и на четним конференцијама анализиран је појединачно рад сваке јединице. Поред критике и похвала, предузимане су и оштрије мере према појединцима који су каљали част народног борца. Тако је војни бригадни суд (комесар бригаде, његов заменик, један командант батаљона и један борац) осудио два борца на смрт — због дезертерства. Све те мере су доприносиле брзом опоравку Бригаде и њеном оспособљавању за извршавање нових задатака.

У међувремену се 2. батаљон вратио са Шатора, пошто је до 12. марта сахранио погинуле и умрле и прикупио материјал који је тамо нашао. Био је то тежак призор, причали су борци. Лешеви погинулих, стрељаних и умрлих — на све стране. Најжалосније је било гледати децу и старце који су остали смрзнути у снегу. Сахрањени су углавном у заједничке гробнице, а гробнице је било веома тешко копати у смрзнутој земљи покривеној дубоким снегом. У једној колиби, која случајно није била спаљена, батаљон је пронашао 18 лешева и седам бораца који су преживели стрељање. Њих су, онако израњављене и крваве Немци и четници оставили, мислећи да су мртви. Међу њима су били и Милан Бајић,[51] борац Пашић из Подгрмеча, и једна другарица. Стрељање је избегао и шеснаестогодишњи Миле Морача, који се затекао у истој колиби, али се сакрио кад су Немци у њу ушли.

Батаљон је до 28. марта остао на Гламочком сектору, где је водио борбу против четника и прикупљао ново људство за Бригаду. У састав Бригаде, у село Пољице, стигао је 29. марта.

Пошто су се одморили и средили 1, 3. и 4. батаљон су предузели дејства на подручју Кључа и Мркоњић-Града. У Мркоњић-Граду се налазила главнина 741. пешадијског пука немачке 714. дивизије, који је обезбеђивао комуни-

51 Милан Бајић, сада каиетан ЈНА у пензији.

кацију Јајце—Ситиица. Седамнаеетот марта 1. и 4. батаљон су напали четнике у Ораховљанима и Чаћавици, а 3. батаљон у Бараћима и протерали их. Трећи батаљон је имао једног погинулог и једног рањеног борца. Ноћу 18/19. марта 1. батаљон је, заједно са 2. батаљоном 7. бригаде напао Немце у Чаћавици. У вишечасовној борби Немци су задржали своје положаје, а батаљони су се морали повући. Према нашим извештајима, погинуло је и рањено 20 непријатељских војника. Батаљон је имао два погинула и шесторицу рањених бораца. Бригада је 19. марта, заједно са 2. батаљоном 7. бригаде, водила борбу са Немцима и четницима на линији Подрашница Ораховљани—Клокотовац. Немцима су целог дана стизала појачања од Мркоњић-Града и Ситнице. Таква једна колона изненадила је 1. батаљон у селу Ораховљанима, који се у том селу налазио и није се уопште обезбедио, и запленила 40 мина за бацаче, које пратећи вод није стигао да потовари и понесе са собом. У овим борбама непријатељ је имао десетак мртвих и рањених.[52]

БОРБЕ У КНННСКОЈ КРАЈИНИ

После немачке операције »Вајс I« четници су у Книнској крајини постали агресивнији. Ослањајући се на Италијане, све чешће су испадали према слободној територији и пљачкали и убијали по селима све оне за које су мислили да припадају народноослободилачком покрету или да су његови симпатизери. Покушали су и да се повежу са четницима у Босанској крајини, ради заједничког дејства, па су се због тога груписали на просторији Книн, Паћане, Стрмица. Да би спречио то груписање четника, штаб 1. босанског корпуса је наредио 4. и 10. крајишкој бригади да, заједно са јединицама Оперативног штаба за Зрмању — 1. личком бригадом и Личким НОП одредом, разбију четнике и Италијане на сектору Паћане, Стрми-

52 Зборник, IV, 1Ц док. бр. 117, Извештај штаба 5. НОУ дивизије од 22. III 1943. штабу 1. босанског НОУ корпуса о бо.рбама код Чаћавице и Мркоњић-Града; док. бр. 246, 258 и 326, Дневнн извештаји немачког штаба за везу при Вишој команди оружаних снага »Словенија—Далмација« од 19, 20. и 21. III 1943.

ца. Ради тога се 4. бригада 28. марта, правцем Горњи Рибник—Пољице (ту је 2. батаљон 29. марта ушао у састав бригаде)—Велико и Мало Тичево—Горњи и Доњи Тишковац пребацила у Плавно, где је успоставила везу са Оперативним штабом за Зрмању и припремила се за напад. Ту се налазило око 1.500 четника, а јаче италијанске снаге у селу Паћанима и Книну.[53] Тридесет првог марта Бригада је стигла у Далмацију, лепо примљена од народа.

Четврта бригада је имала задатак да нападне четнике у селима Радљевцу и Отону, а са једним батаљоном да садејствује у нападу на Паћане и затвори правац према Книну; 10. бригада — да нападне село Голубић, 1. Личка бригада Паћане, а Лички НОП одред Ервеник и Жегар.

Напад је почео 3. априла у 23 часа. Четници су били изненађени и у нереду се повукли према италијанским гарнизонима, уз чију су помоћ поново ступили у борбу, која је, с прекидима, трајала два дана, 4. и 5. априла. У току ноћи је 1. батаљон заузео село Радљевац, 3. батаљон село Отон и Дебело брдо, а 4. батаљон је поставио заседу према Книну и селу Жагровићу. Италијани су јачим снагама, уз подршку авијације, интервенисали из Книна и, у току дана, избацили 4. батаљон из Жагровића и заузели Дебело брдо са Медвећаком (триг. 740).

У међувремену је 2. батаљон, садејствујући 1. личкој бригади, заузео села Поповиће и Кнежевиће и, преко села Илића, упао у Паћане, где је заробио 145 четника и запленио четири пушкомитраљеза, 130 пушака и већу количину муниције и ручних бомби. У Паћанима је до 11 часова водио тешку борбу, али није успео да успостави везу са 1. личком бригадом. У борби за Паћане истакли су се Милојко Галић, који је са групом бораца заробио 30 четника, Бранко Чакармиш, Лазар Тица, Милан Лукач и Лука Ајдер, који је у тим борбама и погинуо.

Кад је непријатељ заузео Дебело брдо, батаљон се повукао ка шуми Росуља гај. Петог априла 2. батаљон је био у бригадној резерви, а остала три батаљона су се, после краће борбе, повукла на линију Отон—Радљевац. У овим борбама погинуло је и рањено око 130 неприја-

53 Исто, IV, 12, док. бр. 112, Извештај штаба 5. НОУ дивизије штабу 1. босанског НОУ корпуса о борбама вођеним од 3. III до 16. IV 1943.

тељских војиика, заробљено је 168 четника, који су пуштени кућама, а заплењено пет пушкомитраљеза, 151 пушка, 12.300 метака и 42 ручне бомбе. Бригада је имала пет погинулих и 12 рањених, од којих четворица теже, и два нестала борца.[54]

БОРБЕ ОКО БОСАНСКОГ ПЕТРОВЦА, ДРВАРА И ГЛАМОЧА

Пошто је, заједно са 10. крајишком и 1. личком бригадом и Личким НОП одредом, разбила четнике у Книнској крајини, 4. крајишка бригада (без 2. батаљона, који је остао на Гламочком сектору) добила је задатак од штаба Дивизије да се пребаци на сектор Босанског Петровца, испита могућност да га нападне и поставља заседе на комуникацијама.

Бригада је кренула 6. априла, а 9. априла је стигла у Медено Поље, Шековац и Котунић, где је одмах предузела извиђање —• са намером да испита јачину непријатеља у Босанском Петровцу и постави заседе на цести. Сутрадан су 1. и 3. батаљон водили борбу у Меденом Пољу против јаче колоне из 714. пешадијског пука немачке 114. дивизије, која се кретала од Босанског Петровца према Врточу. Заседа је била слабо постављена, па су се Немци делом пробили према Врточу, а делом повукли у Босански Петровац. Погинуло их је петнаестак, а Бригада је имала двојицу мртвих, и једног теже рањеног борца.

Истог дана је 3. батаљон поставио заседу на Метли, у коју је око 11 часова неопрезно упала чета Немаца, те је читаво поподне вођена тешка борба. Немцима су у два маха стизала појачања, али су се, у први сумрак, ипак морали повући ка Врточу. Према нашим подацима, погинуло је и рањено стотинак непријатељских војника, а заробљено 16. Заплењено је: седам пушкомитраљеза, један тешки и један лаки минобацач, 25 пушака, једна стројница, седам пиштоља, 8.000 метака, 40 пари одеће и друга опрема. Батаљон је имао 11 погинулих и девет рањених.

54 Исто, док. бр. 210, 213, 218 и 221, Извештаји иемачког штаба за везу при Вишој команди оружаних снага »Словенија — Далмација« од 10, 11, 12. и 13. IV 1943; М. Морача, *н. д„* 74.

Међу пошнулима су били и комесар батаљона Саво Граховац и помоћник комесара чете Перо Булић. У борби су се истакли и омладинци Боко и Милан Кнежевић и Марко Иветић. За ову успешно изведену акцију штаб Корпуса је похвалио 3. батаљон.

Када је непријатељ 11. априла са једном четом дошао у село Котунић сачекао га је 4. батаљон и изненадном ватром разбио. Тада је артиљерија 5. дивизије грешком ступила у дејство, што је унело забуну међу борце 4. батаљона. Немци су то искористили и на јуриш заузели артиљеријске положаје, запленивши две хаубице, док је 4. батаљон запленио њихових 18 коња са опремом. Истог дана борци овог батаљона су ватром из пушака и пушкомитраљеза оборили један немачки извиђачки авион.

Из дана у дан непријатељ је бивао све агресивнији. Уз подршку авијације продирао је према Оштрељу, где су његове колоне улазиле у шуму и водиле борбу против 4. бригаде. Због нејасне ситуације штаб Бригаде је ноћу 11/12. априла пребацио 1. *батаљон* у село Заглавицу, а сам је прешао у село Бастасе, у заселак Груборски Наслон. Трећи батаљон се повукао на Басташки До, тако да је само 4. батаљон остао да брани Оштрељ. Пошто је успоставио везу са батаљонима, штаб Бригаде је 13. априла поново дошао на Оштрељ и са 1. батаљоном појачао снаге на том правцу. Непријатељ је 14. априла са шест авиона бомбардовао Оштрељ и око 13 часова га заузео, али је у тим борбама имао и око петнаестак мртвих и рањених, а 4. бригада — два лакше рањена борца.[55] За то време је 2. батаљон на гламочком сектору водио борбе против четника и мобилисао људство за Бригаду. Ноћу 15/16. априла он је напао Коријну, али без успеха. Том приликом погинула су три, а рањена два борца.

Седамнаестог и 18. априла Бригада се налазила на просторији Прекаја, Црни Врх. Ту су се борци одморили, окупали и припремили за покрет у средњу Босну, а 19. априла је штаб Бригаде одржао састанак са општинским народноослободилачким одбором у Вагњу, на коме је решено да се за потребе Бригаде прикупи 3.600 кг меса и 1.300 кг жита.

55 М. Морача, *н. д.*, 75—78.

НАПАД НА ГЛАМОЧ

Ради учвршћења сиага у средњој Босни и мобилизације људсхва штаб 1. босанског корпуса је 5. крајишку дивизију пребацио у средњу Босну. На том путу 4. бригада је 18. априла стигла на гламочки сектор и 20. априла се разместила у селима Вагњу, Оцаку и Шумњацима. V међувремену је штаб Дивизије одлучио да овлада непријатељским гарнизоном у Гламочу и за извршење те одлуке одредио 4. крајишку бригаду.

V Гламочу се налазио штаб 7. усташког батаљона са 1, 2. и 3. четом и одељењем минобацача. Четврта чета се налазила на Корићни, а штабна чета и 2. чета у Ливну. V Гламочу се налазио и један вод жандарма. Град је био утврђен. На најважнијим тачкама око града били су изграђени бункери. Нарочито су били утврђени Кулерина, у самом граду, и Корићна (триг. 1176), десетак километара јужно од Гламоча. На Корићни се налазило десетак бункера међусобно повезаних, те је она, с обзиром на наоружање 4. бригаде, представљала веома јаку отпорну тачку. Усташе су из Гламоча често испадале ради пљачкања становништва и помагања четницима.[56]

Штаб Бригаде је за напад на град одредио 1, 3. и 4. батаљон, а за напад на Корићну и село Видимлије 2. батаљон. Наређено је да напад почне 23. априла у 23 часа.

До 4 часа, 24. априла, 2. батаљон је овладао Корићном и селом Видимлијама. Напад је био толико силовит да непријатељ није имао времена да пружи отпор, него се дао у *бекство према* Ливну. Имао је седам мртвих, међу којима и командира чете, и више рањених. Заплењена су четири пушкомитраљеза, 15 пушака, 20.000 метака, 60 ручних бомби и већа количина ћебади и шаторских крила. Батаљон је имао једног рањеног борца.

Док је 2. батаљон водио борбу за Корићну и село Видимлије требало је да 1, 3. и 4. батаљон нападну град. Било је предвиђено да се једна чета провуче у град и паљењем ватре да знак за напад. Међутим, та чета није извршила задатак, па ни батаљони нису кренули у напад.

56 Зборник, IV, 13, док. бр. 294, Извјештај Стожера 5. стајаћег дјелатног здруга од 15. V 1943. о распореду и акцијама јединица у току априла 1943.

Напад је уследио тек 25. априла у 23 часа, када су 3. и 4. батаљон упали у град и, водећи жестоку борбу, освајали кућу по кућу. У борби за Гламоч истакла се 3. чета 3. батаљона под командом Јоце Родића, а од појединаца су се истакли Дмитар Рађеновић, пушкомитраљезац и борци — Боко Мајковић, Драган Лукач и Богдан Рунић. Међутим, 1. батаљон, који је имао задатак да нападне град са југоисточне стране, остао је неактиван и повукао се са полазних положаја. У ствари, није нападнут најважнији положај, Кулерина, који доминира градом. Да се овлада градом требало је прво овладати тим положајем. Када је око 9 часова, 26. априла, непријатељу стигла помоћ од Ливна -— неколико блиндираних кола и четири камиона пуна војника — батаљони су се морали повући из града.[37]

Други батаљон, који је 24. априла овладао Коријном, није знао да тог дана остали батаљони нису напали град. Он је поподне водио борбу са непријатељем који је покушао да од Ливна продре према Гламочу. Кад је пао мрак непријатељ се повукао према Ливну, али је сутрадан, 25. априла, поново са око 450 војника (Штабна и 2. чета 7. батаљона усташа и 3. чета 20. батаљона) и неколико блиндираних кола предузео напад. Борба је почела око 6 часова. Непријатељ је настојао да по сваку цену продре према Гламочу. Тек око подне он је продро према Црном врху (к. 1638) и, после краћег времена, заузео и Коријну.

Борбе су и даље настављене свом жестином. Батаљон се под борбом повлачио преко села Царевца и Велике главице (триг. 1165) и успоравао надирање непријатеља, контролишући и цесту према Гламочу. Други батаљон још увек није имао везу са штабом Бригаде и није знао каква је ситуација у Гламочу. Сви курири и патроле, упућивани према Гламочу ради успостављања везе са штабом Бригаде, враћали су се без резултата. Око 16 часова непријатељ је овладао и Великом главицом, па је 2. батаљон, под врло тешким условима, продужио повлачење према Гламочу, очекујући да га тамо прихвате 1, 3. и 4. батаљон. Непријатељ је све жешће нападао пошто је знао каква је ситуација у Гламочу. Заузевши село Рудине, коту

57 Исто, IV, 12, док. бр. 156, Извештај штаба 5. НОУ дивизије од 30. IV 1943. штабу 1. босанског НОУ корпуса о резултатима напада на Гламоч и четничком нападу на болницу у Коријну.

«

1096 и Кук (к. 1141), ои је сузио маневарски простор 2. батаљону, а кад је — око 19 часова — на батаљон отворена ватра са положаја око Гламоча, са положаја за које се мислило да се на њима налазе наше јединице, било је јасно да је батаљон окружен. Сабијен између Гламоча и Кука, батаљон је трпео ватру са свих страна.

У први мах, кад су по батаљону почела да падају зрна са непријатељских положаја од Гламоча, настала је мала забуна, али су се старешине батаљона брзо снашле и предузеле извлачење према Рајану (к. 1238). Пошто је већ био крај дана, батаљон је успео да се под заштитом мрака пробије кроз шуму јужно од Гламоча и, у зору 26. априла, избије у рејон села Радаслије, где је успоставио везу са штабом Бригаде. У борбама за Гламоч 4. бригада је имала 25 мртвих, 12 теже и 44 лакше рањених, а запленила је четири пушкомитраљеза, 18 пушака, 21.000 метака, 120 говеда, 624 комада ситне стоке, 28 коња и 2.500 кг жита.[58]

За време боравка код Гламоча Бригада је у селу Бусијама склонила 17 тежих рањеника, међу којима и водног делегата Милана Видовића, Јована и Тривуна Тицу, Обрада Будишу и Милана Бурсаћа, са којима се налазило и једно одељење бораца које их је обезбеђивало. Али, неко их је одао, те су их четници изненадили и све побили, осим шесторице бораца из обезбеђења.[59]

После неуспелог напада на Гламоч, 4. бригада се прво пребацила у село Прибељу, а 29. априла у Ново Село, где се 30. априла одмарала и сређивала. Ту је штаб Бригаде, у присуству команданта и политичког комесара Дивизије, одржао конференцију са штабовима батаљона и проанализирао дејства Бригаде у Далмацији, код Босанског Петровца и у нападу на Гламоч. Констатовано је да су приликом напада на Гламоч непријатељске снаге потцењене, да почетак напада није добро одређен, да 1. батаљон није извршио свој задатак и да борци још немају довољно искуства за борбу у граду. Због слабог руково-

58 Исто, IV, 12, док. бр. 156; књ. 13, док. бр. 294, Извјештај Стожера 5 стајаћег здруга.

59 А. Хозић, *н. д.,* 64, 65.

ђења јединицом смењен је командант 1. батаљона Илија Бурсаћ, а на његово место постављен Буро Бурић, дотадашњи заменик команданта 1. батаљона.[60]

Тога дана су одржани и партијски састанци на којима је разговарано о покрету за централну Босну. То је било ново искушење за борце, јер су коначно напуштали свој крај. Политички и војни значај овог задатка објашњен је сваком борцу.

Извршена је и смотра Бригаде, на којој је командант Дивизије, Славко Родић, говорио о значају нашег задатка.

У међувремену су извршене и друге припреме: поправка одеће и обуће, чишћење оружја, попуна муницијом, а припремљена су и три оброка сухе хране.

Првог маја смо прославили Празник рада. Пошто је командант Бригаде предао рапорт команданту Дивизије и одржао краћи говор, борцима су говорили и командант и комесар Дивизије и заменик политичког комесара 4. бригаде Милан Трнинић, после чега су најбољи борци из свих батаљона похваљени.

У рејону села Догановаца Бригада је прешла Врбас и истог дана стигла у села Соколину, Грдово и Кокиће, где је заноћила. Прешавши Врбас напустила је Босанску крајину, у коју ће се вратити тек кроз више од две године. То је многим борцима тешко пало. Због тога је од Гламоча до Врбаса бригаду напустило 128 бораца са оружјем. Сви су се вратили на своју територију и свртали се у партизанске јединице. Овој појави мањим делом је допринела и слаба исхрана, пошто су крајеви кроз које смо пролазили били веома сиромашни.

Штаб Дивизије и бригадна болница су заједно са 4. батаљоном 3. маја кренули у село Горње и Доње Витовље. Витовље и суседна српска села били су изложени јакој четничкој пропаганди. Ту се већ налазио штаб 1. бригаде, са којим смо 6. маја, *после* два и по месеца, поново успоставили везу. Четврта бригада је 4. маја са три

60 АВИИ, к. 407, рег. бр. 1/1-1, Наредба штаба I. босанског корпуса од 28. V 1943.

своја батаљона стигла на површ Днолуку. На овој доста плодној површи налазило се десетак села са муслиманским, хрватским и српским живљем. У тим селима смо прикупљали храну, углавном на принципу добровољности. Нешто добровољно, нешто реквизицијом, прикупили смо око 3.500 кг жита и 200 кг сувог воћа. Шестог маја 1, и 4. бригада су стигле у села Горње и Доње Витовље.[61]

Предели на десној обали Врбаса богати су природним лепотама. Нарочито је много шуме црногорице, прошаране ливадама и потоцима. Одатле су се, северно од планине Влашића, лепим и шумовитим, али испресецаним и тешко пролазним пределима, јединице Дивизије нребациле на подручје горњег тока Врбање — на просторију Которо-Варош, Прњавор, Прибинић, с циљем да тај троугао очисте од четника. То су били четници Борјанског одреда и четници Раде Радића, који је иначе био командант четничких одреда за централну Босну, као и четници ЈГазе Тешановића (укупно око 1.200 људи).[62]

Прешавши у средњу Босну, 4. крајишка бригада се нашла у друкчијој ситуацији од оне у Босанској крајини. Подручје између река Врбаса, Саве и Босне и планине Влашића било је насељено Србима, Хрватима, Муслиманима, а у прњаворском срезу — и Украјинцима и Пољацима. У свим овим селима смо затекли приличан број симпатизера народноослободилачког покрета, који су, кад су у те крајеве дошле наше јединице, одмах показали своје симпатије за народноослободилачки покрет.

Прва бригада је добила задатак да уништи четнике у селу Јошавки, а 4. бригада у селима Прибинићу и Чечави. Напад је требало извршити 11. маја. Четврта бригада је из села Витовља кренула 9. маја и по тешком терену, киши и снегу, 10. маја увече стигла у село Масловаре.

Сутрадан је са 2. батаљоном напала села Липље и Прибинић, а са 1. и 3. батаљоном село Чечаву. У Чечави је било само око четрдесетак четника, пошто су остали раније побегли према Јошавки. У борби су погинула три четника, а двојица су заробљена, али је и Бри-

61| М. Морача, *н.д.,* 81, 83, 84.

62 Раде Радић, ухваћеи као одметник, осуђен на смрт и стрељан. Лазо Тешановић, четнички командант, као одметник погинуо 1946. године у борби против органа народне власти.

гада имала тројицу мртвих (Илија Буран, Марко Мандић и Симо Краљ) и двојицу рањених бораца. Било је и нешто плена у оружју и храни. Заплењени су четничка застава и архива.

Први батаљон је 15. маја очистио село Укрињицу и заробио три четника, 3. батаљон село Кутлаше, док је 2. батаљон чистио село Прибинић, у коме је погинуло четири четника.

Трећи батаљон је 16. маја очистио село Поповиће и пошумљени Љубић (триг. 593), нанео четницима губитке (један мртав и неколицина рањених) и запленио архиву четничке бригаде »Петар Кочић« и вагон жита. Прва бригада у борби за Јошавку није имала успеха. Њу су 15. маја напали четници, Немци и домобрани па се повукла на линију Шњеготина—ЈТаћевац—к. 450.[63]

63 М. Морача, ***н. о.,*** 86.

ПОКРЕТ 5. УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ У ИСТОЧНУ БОСНУ

У међувремену је Врховни штаб од 4, 10. и 12. крајишке дивизије формирао 2. босански корпус, а штаб 1. босанског корпуса са 5. крајишком дивизијом упутио ка источној Босни, одакле су 6. источнобосанска и 1. мајевичка бригада отишле у састав Главне оперативне групе Врховног штаба. Други босански корпус је задржан и даље у западној Босни, на оперативном подручју ранијег 1. босанског корпуса.

За команданта 2. корпуса постављен је Славко Родић, за команданта 5. крајишке дивизије Милутин Морача, до тада командант 4. крајишке бригаде, за команданта 4. крајишке бригаде Раде Зорић, до тада заменик команданта 4. крајишке бригаде, за заменика команданта 4. бригаде Милош Тањга, до тада командант 2. батаљона.

Средином маја вођена је битка на Сутјесци. Главна оперативна група Врховног штаба са рањеницима нашла се у веома тешком положају. Када се донекле стабилизовао фронт у долини Лима и Таре, Врховни штаб је 20. маја одлучио да тежиште операције пренесе на фронт Дринске оперативне групе. Због тога је депешом од 21. маја 1943. наредио штабу 1. босанског корпуса да са 5. крајишком дивизијом одмах изврши покрет и поруши железничку пругу Брод—Сарајево, а затим продужи наступање правцем Олово—Хан-Пијесак—Рогатица—Горажде и, активним дејствима у непријатељској позадини, садејствује Главној оперативној групи.

Пета дивизија је тада имала у свом саставу 1, 2. и 4. бригаду, укупно око 2.500 бораца, а од наоружања, поред пушака, 200 пушкомитраљеза, три хаубице и три

противтенковска топа. Људство је било прилично исцрпљено дуготрајним и тешким борбама за време четврте непријатељске офанзиве. Тој исцрпљености допринела је и веома слаба исхрана, јер је непријатељ у четвртој офанзиви опљачкао сву храну смештену у складиштима. Осим тога, све три бригаде су биле захваћене епидемијом пегавог тифуса, па је велики број бораца био избачен из строја. Само је 1. бригада (која се од 18. фебруара налазила у средњој Босни) имала око 500 болесних од тифуса, а то је било око 75 посто од њеног укупног бројног стања. Уз то су 2. и 4. бригада, непосредно пре доласка у средњу Босну, издржале дуге и напорне маршеве. Оне су, водећи у априлу борбе на разним секторима, превалиле око 350 километара.

Кад је стигло наређење Врховног команданта за покрет 1. и 4. бригада су се налазиле на просторији Котор-Варош, Теслић и водиле борбе против четника и 1. батаљона 4. пешадијског пука 4. домобранске дивизије.[114] Када су примиле наређење, прикупиле су се на подручју села Масловаре и Очауша.

У селу Црепови штаб Дивизије је одржао састанак са штабовима бригада у присуству команданта 1. босанског корпуса, Косте Наћа.

При штабу Дивизије тада су се налазили и чланови Врховног штаба Иво Лола Рибар, Владимир Поповић, Арсо Јовановић и Рато Дугоњић. На том састанку су штабови бригада упознати са наређењем Врховног штаба и одлуком штаба 5. дивизије да ноћу 26/27. маја на одсеку Немила (укључно)—Бегов Хан (искључно) форсира реку Босну: 4. крајишка бригада газом у рејону Бегова Хана, 2. крајишка бригада, такође газом, у рејону Топчић-Поља, а 1. крајишка бригада — преко моста у Немили. Четврта бригада је маршевала заједно са 1. бригадом до линије Блатница—Панићи, на коју су избиле 24. маја. На достигнутој линији штаб Дивизије, пошто није имао новије податке о непријатељу, остао је при ранијој одлуци и штабовима бригада издао само допунска наређења.

Међутим, у међувремену је непријатељ био обавештен о покрету 5. дивизије и њеним намерама, па је пре-

64 Зборник, IV, док. бр. 315, Општа бојна релација II домобранског збора за мај 1943.

дузео еве да је спречи да форсира реку Босну. Појачао је посаде, наредио приправност и упутио оклопни воз да крстари железничком пругом Зеница—Жепче.[83]

Незнајући за ово, јединице 5. дивизије су 26. маја ујутру кренуле на извршење задатка. Четврта крајишка бригада извршила је покрет од села Блатнице, преко заселака Јокића и Премета, и стигла у село Жељезно Поље, око 16 часова. Одатле се, по мраку и киши, која је лила као из кабла, спустила у долину Босне и у 21 час стигла у село Голубиње. Помрчина је била тако густа да борци нису видели један другог. Бочно обезбеђење —• једну чету — Бригада је истурила према Жепчу, око 3 км североисточно од Бегова Хана, у висини коте 564.

Пошто се надошла река није могла прећи газом, приступило се прикупљању приручних средстава и припреми напада с циљем да се заузме железнички мост, који се налазио у рејону предвиђеном за форсирање. Међутим, непријатељ је са моста био скинуо дашчани под, осветљавао га и тукао јаком ватром, па је Бригада целу ноћ 26/27. маја провела уз реку, тукући се са непријатељем, да би, на крају, дочекала зору у селу Голубињу, уз комуникацију Зеница—Жепче.

Ни 1. бригада, код села Немиле, ни 2. бригада, код засеока Топчић-Поља, нису успеле да пређу на десну обалу Босне, већ су заноћиле у засеоцима Ораховичком Пољу и Топчић-Пољу. Проценивши да неће моћи форсирати реку, штаб Дивизије је одустао од даљих покушаја и наредио бригадама да се повуку на линију Ораховица——Жељезно Поље. У 12 часова, 27. маја, све јединице су стигле на поменуту линију, осим мањих делова, задржаних као обезбеђење према Зеници и Жепчу, као и патрола, које су осматрале комуникацију и реку.

Дивизија се 27. и 28. маја одмарала у селима Жељезном Пољу, Доглоду и Ораховици. Народ нам је прикупио и донео нешто хране. Непријатељ није био активан, иако се Дивизија налазила на комуникацији Брод—Сарајево и близу града Зенице, у коме је био смештен јак гарнизон. Према подацима са којима је располагао штаб

65 Исто, IV, 14, док. бр. 502, Општа бојна релација 5. пјешачке дивизије за мај 1943.

Дивизије, иепријатељ није имао довољно снага да одмах предузме офанзивна дејства против 5. дивизије. Тиме се може објаснити одлука штаба Дивизије да се бригаде два дана одмарају на овој просторији.[66]

После неуспелог покушаја 5. дивизије да форсира реку Босну, штаб Корпуса је наредио да се она врати у средњу Босну, те је она, 29. маја ујутру, кренула натраг ка Липљу, Прибинићу и Чечави. Четврта бригада је, као десна колона, маршевала правцем Жељезно Поље—Борице—Младиковина—Булетић—Чечава.

Тако се десило да делови немачке 373. и 369. легионарске дивизије, укупно око 6.000 људи, који су кренули из Зенице, Жепча и Теслића да окруже 5. дивизију на линији Ораховица—Жељезно Поље, ударе у празно.[67]

Од свих ангажованих снага непријатеља само је 1. батаљон 8. ловачког пука 373. легионарске дивизије, који је насгупао од Теслића, успоставио борбени контакт са деловима 5. крајишке дивизије.[68] Наиме, он је прво напао 2. крајишку бригаду, која се кретала шумском железничком пругом, и нанео јој осетне губитке.

Кад је 4. крајишка бригада убрзала покрет, с циљем да помогне 2. бригади, непријатељ је мање делове, које је био упутио према засеоку Јабучици, повукао према Кундалежу (триг. 814), а јаче делове упутио преко Бегових њива (к. 872) и Јелове косе (к. 758), с циљем да нападне с бока јединице 4. крајишке бригаде.

Непријатељ је био у повољнијем положају, јер су му снаге биле прикупљене, а држао је и доминирајуће положаје — Кундалеж и Бегове њиве. Штаб 4. бригаде је био принуђен да своје јединице уводи у борбу по реду при-

66 Немци су били добро обавештени о •боравку 5. крајишке дивизије у поменутнм селима, о чему сведоче подаци из Днев^ог извештаја командачта немачких трупа у Хрватској од 17. V 1943: »Јаче снаге комуниста у Ораховици, Бистрци, Старини и Билачићима. У Билачићима, према извештају 5. хрватске оружничке пуковније, 2.000 комуниста са коморама « (Зборник, ЈУ, 13, док. бр.263).

67 Исто, док. бр. 274, Дневни извештај штаба 373. ј 369. дивизије од 30. V 1943. о борбама против јединица НОВ на територији Босче и Санџака.

68 Исто, док. бр. 277, Дневни извештај комачданта немачких трупа у Хрватској од 31. V 1943; књ. 14, док. бр. 111, Д ев >и извештај немачког опуномоћеног генерала у Хрватској до 1. VI 1943.

стизања, иа су први иапади тих делова били неефикасни. Ипак је постигнут циљ акције, јер је непријатељ био присиљен да део снага ангажује према 4. крајишкој бригади, чиме је 2. крајишка бригада била ослобођена његовог притиска.

Пошто је непријатељ уочио опасност која му прети од 4. крајишке бригаде, он је сву минобацачку ватру пренео на њене јединице, а затим прешао и у противнапад, правцем Јабучица—Борице и бочно преко Јелове косе. Нападао је врло енергично, настојећи да разбије 4. бригаду пре него што она прикупи све своје снаге.

Нарочито је био опасан напад преко Јелове косе, пошто је непријатељ, у једном моменту, овладао котом 758 и озбиљно угрозио наше јединице у долини Вуковачког потока и потока Јасенице. За то време стизали су нови делови 4. крајишке бригаде.

Чим је пристигао 1. батаљон, одмах је уведен у борбу на правцу Јелове косе. Захваљујући томе, повраћена је кота 758, а непријатељ је био приморан да се повуче према Кундалежу и Великом Смолину (к. 1143). Тако је 4. крајишка бригада у једночасовној борби одбила непријатеља и задржала своје положаје на линији к. 758—Толетинац.

Пошто су у међувремену стигли сви батаљони, Бригада је прешла у противнапад. Први и 2. батаљон су наступали преко Јелове косе ка Великом Смолину, а затим, преко Бегових њива, на Кундалеж. За то време је 3. батаљон везивао непријатеља с фронта, а потом с југа садејствовао 1. и 2. батаљону у нападу на Кундалеж. Четврти батаљон је био у резерви.

Делови Друге крајишке бригаде имали су задатак да нападну Кундалеж са западне стране. Око 15 часова био је заузет Велики Смолин, а око 17 часова и Бегове њиве, после чега је уследио и напад на Кундалеж. Непријатељ је настојао по сваку цену да га задржи, очекујући да му у међувремену стигне појачање из Зенице и Жепча. Но, и поред његове упорне одбране, 1. и 2. батаљон 4. бригаде су продрли преко Бегових њива и натерали га да се повуче на север. Тако је око 18 часова заузет Кундалеж (триг. 814).

Пошто га је напуетио, непријатељ је са коте 613 држао под ватром део пута дуж реке Блатнице. Борбе су се затим свеле на фронтална потискивања, што је омогућило непријатељу да се повлачи с положаја на положај и тако добије у времену.

У даљем наступању 2. батаљон је напао непријатеља на Врашки, делови 3. батаљона на коти 613, а делови 1. батаљона на коти 537. Други батаљон је заузео Врашку и одмах продужио наступање у правцу Гајића косе. Убрзо је непријатељ био приморан да напусти и коте 613 и 537 и да се повуче на север.

Око 21 час 2. батаљон је овладао Гајића косом и потиснуо непријатеља на линију Вис (к. 592)—Висока глава (к. 710), где је и заноћио. Непријатељ је имао 15 мртвих и рањених, а Бригада једног мртвог и шесторицу рањених.

Пошто је непријатељ одбачен на север, штаб Дивизије је наредио да се ноћу, 29/30. маја, настави покрет правцем Блатница—Медиковина—Прибинић. Ујутру, 30. маја, 1. и 2. бригада су избиле на просторију Прибинић, Липље, док је 4. бригада, због премрености људства, морала преданити у селу Булетићу. Тек 1. јуна она је стигла у Чечаву, истеравши из села мање групе четника. Тако се цела 5. дивизија 1. јуна нашла на просторији Липље, Чечава.

Међутим, на поменутој просторији се није могла обезбедити добра исхрана, па је 2. јуна 2. бригада пребачена у рејон Булетић, Чечава, а 4. бригада у рејон Вијачана.

Четвртог јуна су се два батаљона 4. бригаде сукобила са једним немачким батаљоном, који је претходно водио борбу са јединицама 5. козарачке бригаде. Тог дана ујутру штаб 4. бригаде је упутио 1. и 3. батаљон према Прњавору, ради прикупљања хране. У исто време из Прњавора је кренуо и тај немачки батаљон за село Вијачане. Тако се на линији Баковићи—Мравица заметнула борба у сусрету. Немци су имали много повољнији распоред, те су се брзо развили за борбу, док су батаљони 4. бригаде маршевали у колони, па им је требало више времена за развој. Због тога су Немци у почетку борбе имали иницијативу у својим рукама, те су челном батаљону нанели осетне губитке. После трочасовне оштре борбе, Немци су се повукли према Прњавору, а батаљони 4. бригаде пре-

ма Вијачанима. Непријатељски губици су непознати, а 4. бригада је имала седам погинулих. Погинуо је и Анте Рукавина, политички комесар 3. батаљона и осам бораца је рањено.[69]

Покушај 5. дивизије да форсира реку Босну није успео. Ни борци ни руководиоци нису пре тога обучавани како се и са каквим средствима савлађују водене препреке. Цела дивизија је била упућена искључиво на заузимање моста у Немили и на коришћење газова. Никакве друге могућности нису биле предвиђене нити су у том смислу вршене било какве припреме. Због тога се Дивизија нашла у врло тешком положају. Око 2.500 бораца затекло се на обали реке, лишени могућности да ма шта предузму ради пребацивања на другу обалу, па непријатељу није било тешко да и са мањим снагама држи мост и спречи њихов покушај форсирања реке. Треба имати у виду да је тих дана често падала киша па је река толико надошла да се на газовима није могла прећи. Нарочито јака киша је падала 26. маја, на дан када је требало започети форсирање, што је веома отежало покрет јединица ка реци.

Ни рад дивизијске обавештајне службе није био добар. Она до избијања на реку, није располагала никаквим подацима о непријатељу. Иако се на линији Блатница——-Панићи, удаљеној од реке просечно 17 км, Дивизија одмарала око 40 часова, није се ништа знало о мерама које је непријатељ предузео за одбрану реке. Тек када су јединице избиле на реку, утврдило се да је непријатељ са моста скинуо дашчани под, а чамце и сплавове са леве обале пребацио на десну. Међутим, непријатељ, обавештаван од четника, имао је податке о јачини и намерама 5. дивизије, па је правовремено предузео мере да је онемогући да форсира реку.

Пошто се Главна оперативна група са Врховним штабом и даље налазила у веома тешкој ситуацији, а 5.

69 М, Морача, *н. д.,* 90.

дивизија — чија је помоћ Групи била тако драгоцена — није стигла, Врховни командант је 5. јуна поново наредио штабу 1. босанског корпуса да 5. дивизија одмах крене у правцу Главне оперативне групе. У депеши стоји:

»Наређујем да се најхитније упутити у правцу Фојница—Игман—Трново. Без нарочитих потреба борбу успут не примати. Крећите ноћу да не откријете правац. Пругу форсирајте према вашем нахођењу — можда код Пазарића. Ви сте помоћ нашим јединицама које се пробијају. По могућности наредите још неким јединицама у централној Босни да крену са вама. Ово.м наређењу нема одлагања.«[70]

Примивши ово наређење, штаб 5. дивизије је одлучио да 8. јуна са 1. и 4. бригадом изврши покрет правцем Липље— Витовље—Комар—Шебешић—Фојница——Крешево. Бригаде су се прикупиле у селу Липљу и извршиле припреме за предстојећи марш.

Због исцрпености и губитака у руководећем кадру 29. маја код села Блатнице, 2. крајишка бригада је задржана у средњој Босни.[71] Са њом су остали и рањеници и болесници 5. дивизије и две батерије топова. То је учинило 1. и 4. бригаду покретљивијом. Истовремено је затражено од штаба 2. босанског корпуса да наместо 2. бригаде упути неку другу, а да она 22. јуна буде на планини Битовњи, где би поново ушла у састав 5. дивизије.

Рано ујутру, 8. јуна, 1. и 4. бригада су почеле марш из села Липља. На челу колоне налазила се 1. бригада. Маршујући преко планина Узломца и Борје, дивизија је истог дана стигла у село Шипраге, на реци Врбањи, где је заноћила.

Док су се 1. и 4. бригада ујутру 10. јуна спремале да продуже покрет, неочекивано су се око села Витовља њихови обезбеђујући делови сукобили са извиђачким деловима 384. пука немачке 373. легионарске дивизије, јачине 350 војника, који су били упућени према овом селу.[72] У

70 Цитирано по А. Хозићу, *н. д.,* 75.

71 М. Морача, *н. д,,* 91.

72 Зборник, IV, 14, док. бр. 152, 156. ј 160, Дневни извештајп штабова немачке 369. и 373. легионарске дивизије од 11, 12. н 13. VI 1943.

борби, која се касиије развила, учествовали су цела 1. бригада и два батаљона 4. бригаде.

До првог сукоба је дошло код села Мудрике и Гостиља и засеока Понир између извиђачких делова 1. бригаде и непријатељских извиђачких делова. Наиме, извиђачко одељење 1. бригаде прво је приметило непријатељску извиђачку групу, па јој је поставило заседу на излазу из шуме у северозападном делу села Мудрика. Око 7 часова непријатељ је упао у заседу и — за кратко време био разбијен.[73] Ово је био почетак борбе, која је касније са малим прекидима трајала читав дан.

Чим је открио наше извиђачке делове, непријатељ је из села Гостиља према Мудрикама и засеоку Оџаку упутио једну чету, с намером да их разбије и овлада косама које доминирају Витовљем. У међувремену се и у засеоку Понир развила борба са другом непријатељском четом, која се већ Од раније тамо налазила, тако да је отпочела борба на целој линији од Понира до Мудрика.

Пошто се показало да извиђачки делови сами не могу разбити непријатеља, штаб 1. бригаде је постепено увео у борбу и остале јединице.[74] То је учинио и непријатељ, упућујући из Турбета 2. батаљон њемачког 384. пука (око 850 војника) ка Витовљу.[75] Међутим, 1 . бригада је много брже увела своје батаљоне у борбу и, већ око 10 часова, на читавој линији присилила непријатеља на одступање према Гостиљу.

Кад је изгледало да ће непријатељ бити разбијен, он је извршио противнапад, па су на правцу Понира око 11 часова морала бити уведена у борбу и два батаљона 4. бригаде. Они су брзо наступали према шуми Јасик (к. 1098), на Кадиној јами, и принудили непријатеља да и

73 Исто, док. бр. 19, Извештај штаба 5. НОУ дивизије штабу 1. босанског НОУ корпуса од 10. VI 1943. о борбама на простору Гостиља и Понира.

74 Исто, док. бр. 220, Извјештај оружничке постаје из Турбета од јуна 1943. о борбама против јединица НОВ на сектору Понира, Витовља и Мудрика.

75 Исто, док. бр. 152, 156 и 160, Дневни извештаји штабова немачке 369. и 373. легионарске дивизије од 11, 12. и 13. VI 1943. о борбама против јединнца НОВ; док. бр. 161', Дневни извештај команданта немачких трупа у Хрватској од 14. VI 1943. о борбама против јединица НОВ у Босни.

на овај правац одвоји део снага. Око 17 часова батаљони 4. бригаде су заузели коту 1098 у шуми Јасик.

Истовремено, 1. бригада је одбила противнапад непријатеља и продужила наступање према Гостиљу, заузела Калај (к. 1124) и, на тај начин, овладала готово целим селом Мудрикама. Непријатељ се и даље задржао на косама које са југозападне стране доминирају Мудрикама, али се, под притиском наших снага и са њих повукао у Гостиљ, где се задржао. Ноћу су се обе бригаде повукле са достигнутих положаја, оставивши јаче обезбеђење према Гостиљу. Непријатељ је имао 33 погинула, међу којима три немачка официра и подофицира, око 35 рањених и 22 заробљена. Заплењени су једна мала радио-станица, један тешки минобацач са 30 мина, један пушкомитраљез, 30 пушака, шест стројница, шест пиштоља и пет товарних коња са храном и нешто санитетског материјала. Штаб Дивизије је одлучио да се бригаде 11. јуна одморе и припреме за даљи покрет. Тога дана непријатељ није био активан.[76]

БОРБЕ НА КОМУНИКАЦИЈАМА ТРАВНИК—ЈАЈЦЕ И ТРАВНИК—ГОРЊИ ВАКУФ

Пошто је 10. и 11. јуна прикупио извесне податке о непријатељу у гарнизонима Травник и Турбе, штаб 5. дивизије је одлучио да 12. јуна на Караули гори (к. 1191) пређу друм Јајце—Травник, а ноћу 12/13. јуна и друм и железничку пругу Травник—Горњи Вакуф.

Око 4 часа, Дивизија је кренула из Витовља. У претходници је маршевала 4. бригада. Да би се прикрио покрет кретало се кроз шуму, па је Дивизија без сметњи избила на друм Травник—Јајце. Око 12 часова нашла се челом колоне у висини села Божиковца. У покрету извиђачи су приметили групу непријатељских војника који су поправљали друм на одсеку Караула гора—село Дубрава, у близини места предвиђеног за прелаз. Командант Дивизије је наредио 4. бригади да уништи ову групу, а 1. бригади да постави обезбеђење према Јајцу, у висини села Крезлука.

76 М. Морача, *н.д.,* 92.

Непријатељ је иа том одсеку имао три чете: 1. чету 373. пионирског пука, која је поправљала цесту, и две стрељачке — из 3. батаљона 384. пука — које су је обезбеђивале. Ове јединице су припадале 373. легионарској дивизији, а њихова јачина је износила око 540 војника, наоружаних пушкама, 56 пушкомитраљеза и девет лаких минобацача.[77]

У нападу су учествовала три батаљона 4. крајишке бригаде и два батаљона 1. крајишке бригаде (без једне чете), укупно око 830 бораца, који су, поред другог пешадијског наоружања, имали и 54 пушкомитраљеза.

Штаб 4. крајишке бригаде је одлучио да 2. батаљон чападне непријатеља са јужне, а 1. и 3. батаљон са северне стране, пошто претходно заузму Караулу гору — ради затварања правца према Травнику.

Други батаљон се у колони по један провукао преко серпентина и потока Слатине и избио у село Цвијетиће. За то време су 1. и 3. батаљон заузели полазне положаје на линији Божиковац—Дубрава, а чета 1. батаљона, која је имала задатак да постави обезбеђење према Травнику, приближно у исто време је запосела Караулу гору, пошто је разбила једно мање непријатељско одељење које је обезбеђивало овај положај.

Немачка пионирска чета која је поправљала друм ускоро је била окружена и то — на релативно малом простору. Чим је почела борба на Караули гори, наши бацачи су брзом паљбом неколико минута тукли пионирску чету. У исто време је и 2. батаљон отворио пушчану и минобацачку ватру. Кад је престала минобацачка ватра 2. батаљон је извршио јуриш. Непријатељ је био изненађен. Покушао је да се спасе бекством на ссвср, али су га дочекали 1. и 3. батаљон, који су већ били развијени за борбу. У овом нападу нарочито се истакао заменик командира 1. чете, Бранко Раковић. Он је, са неколико бораца, упао хмеђу непријатељске војнике и, када се у једном тренутку нашао сам међу њима, а био је рањен

77 Зборник, IV, 14, док. бр. 157 « 161, Дневни извештаји командакта немачких т.рупа у Хрватској од 13. и 14. VI 1943. о борбама против јединица НОВ у Босни; док. бр. 164, Дневни извештај немачке 369. и 373. легионарске дивизије од 14. VI 1943. о борбама против јединица НОВ на територији источне и централне Босне.

у ногу, активирао је ручну бомбу и легао на њу. То је била једина жртва 2. батаљона у овој борби. Рањени су Обрад Медаревић и Никола Краљ.[78] У овој краткој борби непријатељ је био потпуно разбијен. Једна мања група је успела ипак да се извуче кроз село Дубраву и да се повеже са деловима који су се борили са 1. бригадом. Сви остали су уништени у селу Божиковцу. Према дневном извештају команданта немачких трупа у Хрватској, непријатељ је имао 74 погинула, међу којима пет немачких официра, 53 заробљена, међу којима шест подофицира и 20 рањених. Заплењено је девет пушкомитраљеза, пет стројница, 75 пушака, 14 пиштоља, 25.000 метака и извесна количина ратне опреме.[79] Бригада је имала једног погинулог и три рањена борца.

У исто време 1. бригада је у заседи према Јајцу водила борбу са легионарским четама које су обезбеђивале пионирску чету од Јајца. Међутим, пошто је у међувремену 4. бригада обезбедила Дивизији слободан пролаз преко друма Травник—Јајце, 1. бригада је, по наређењу штаба Дивизије, прекинула борбу и свила се у дивизијску колону.

Дивизија је продужила марш преко Црног врха (к. 1260) и села Градине и предвече 12, јуна у рејону села Комар избила на комуникацију Травник Доњи Вакуф. Поставивши бочна обезбеђења према Травнику и Доњем Вакуфу, она је ноћу прешла друм и пругу — а затим и планину Комар — и 13. јуна око 6 часова избила у рејон села Видричке и Скакаваца. Прва бригада се сместила у Видричку, а 4. бригада у Скакавце. После марша, који је заједно с борбом трајао око 26 часова, Дивизија се 13. јуна цео дан одмарала.

После једнодневног одмора, Дивизија је продужила покрет преко села Зјамета (к. 712) и без сметњи, 15. јуна, стигла на просторију села Шебешић и Ростово. Четврта бригада се сместила у Шебешић, а 1. бригада у Ростово. Избијањем на ову просторију, Дивизија се приближила месту преласка железничке пруге Сарајево—Мостар.

78 А. Хозић, *н. д.,* 78.

79 Зборник, IX, 14, док. бр. 161.

Штаб Дивизије у то време није имао радио-станицу, па је сва наређења Врховног штаба примао преко штаба 1. босанског корпуса или Радио-станице »Слободна Југославија«. Баш у то време, кад је веза била најпотребнија, ње није било. Зато је штаб Дивизије одлучио да успостави непосредну везу са Врховним штабом, па је 16. јуна дао задатак начелнику штаба Дивизије, Ратку Мартиновићу, да се са 20 бораца у рејону Пазарића пребаци преко железничке пруге Сарајево—Мостар и код села Трнова покуша да успостави везу са Врховним штабом.[80] Мартиновић је преко планина Вранице, Битовње и Иван-седла отишао према Трнову, али, пошто се Главна оперативна група после продора преко Сутјеске и Зеленгоре упутила у источну Босну, Мартиновић је стигао у Врховни штаб тек у рејону Кладња.

Док се 5. дивизија 15. и 16. јуна одмарала на простору Ростово, Шебешић, дотле се Ударна група батаљона, коју је штаб 2. босанског корпуса упутио у 5. дивизију (уместо 2. бригаде, која је изашла из састава 5. дивизије), налазила на маршу.

Штаб Дивизије није имао ни са њом везу, али је претпостављао да ће она на Битовњу стићи на време.[81] У договору са члановима Врховног штаба, који су се налазили при штабу Дивизије, одлучено је да Дивизија не прелази железничку пругу Сарајево—Мостар, него да поседне положај западно од те пруге, на линији пл. Битовња—Крешево, с циљем да прихвати јединице Главне оперативне групе које се евентуално буду пробијале тим правцем. Одлучено је да се пет батаљона ангажује непосредно на прузи, ради прихвата јединица Главне опе-

80 М. Морача, *н. д.,* 93—95.

81 Штаб 1. НОУ -босанског корпуса је обавестио штаб 5. НОУ дивпзије да ће Ударна прупа батаљона из састава 2. босанског НОУ корпуса (два батаљона 6. крајшке бригаде и један батаљон 9. крајишке бригаде), стићи 5. крајишку дивизију на планини Битовњи. (Зборник, IV, 14, док. бр. 22).

Штаб 5. НОУ дивизије у свој.им документима погрешно назива ову Ударну групу батаљона у почетку 6. крајишком, а касније 11. крајишком бригадом. М. Морача у свом *Ратном дневнику* (стр. 96) то исправља.

ративне груие, а остали батаљони да врше притисак на комуникацију Кобиља Глава—Фојница, ради везивања непријатељских снага за себе.

Четврта крајишка бригада је добила задатак да са два батаљона са источних падина Битовње извиђа према пруз и, заједно са Ударном групом батаљона, прихвати јединице Главне оперативне групе. Један батаљон је упућен на комуникацију Кисељак—Фојница, а један задржан у резерви у рејону Крешева.

Ударна група батаљона, која је 22. јуна требало да стигне на Битовњу, добила је задатак да поседне јужне падине Битовње и да, заједно са јединицама 4. крајишке бригаде, прихвати јединице Главне оперативне групе.

Прва крајишка бригада добила је задатак да са два батаљона дејствује на комуникацији Кобиља Глава—Кисељак, са једним батаљоном на комуникацији Кисељак——Крешево, а један да задржи у резерви у рејону Крешева.

Бригаде су кренуле на извршење задатка 17. јуна правцем Фојница—Крешево. На челу колоне се налазила 4. крајишка бригада, која је добила задатак да успут овлада непријатељевим упориштем у Фојници. Бригада је из марша прешла у напад и, истог дана око 6 часова, ушла у Фојницу, пошто је непријатељ побегао према Кисељаку. Прва крајишка бригада је на сличан начин овладала Крешевом.[82] У тим местима је нађено 4.000 кг жита, 70 пари одеће и доста другог материјала.

Сутрадан су бригаде продужиле покрет и, 19. јуна, већ су биле на Битовњи, на којој није било непријатељских снага, па је 4. крајишка бригада без сметњи посела положај и утврдила се. Од 20. до 23. јуна је очекиван пробој јединица Главне оперативне групе преко железничке пруге Сарајево—Мостар. Двадесет првог јуна стигла је и Ударна група батаљона, и посела положај на јужним падинама Битовње, на линији Гобеловина—Стојковићи и успоставила везу са штабом Дивизије.[88]

82 Зборник, IV, 14, док. бр. 85, Ивештај штаба 5. НОУ дивизије од 26. VI 1943. Врховном штабу НОВ и ПОЈ о борбама у воемену од 10. до 23. VI 1943.

83 М. Морача, *н. д.,* 96.

Од 18. до 24. јуна према Кисељаку, Крешеву и Фојници вођене су борбе против мањих непријатељских снага, које су на тим правцима вршиле испаде. У то време су се у рејону Кисељака налазиле следеће немачке јединице: 3. батаљон 384. пука 373. дивизије, 3. батаљон 370. пука 369. дивизије (у рејону Хан-Плоче), 1. батаљон 370. пука 369. дивизије и 373. пољски допунски батаљон.[84]

Двадесет четвртог јуна штаб Дивизије је преко Радио-*станице* »Слободна Југославија« дознао да се Главна оперативна група са Врховним штабом пробила из обруча на север, у источну Босну.

Од 5. јуна, када је Врховни командант наредио 5. дивизији да крене ка Трнову, па до 24. јуна, штаб 5. дивизије није имао везу са Врховним штабом. Врховни штаб зато није могао пратити кретање 5. дивизије, нити је штаб 5. дивизије знао како се развија ситуација код Главне оперативне групе, па се нису могле ни предузети одговарајуће мере да се дејства 5. дивизије саобразе према датој ситуацији. Иако 5. крајишка дивизија није стигла да пружи ефикаснију помоћ Главној оперативној групи, ипак је њено присуство на просторији Фојница, Крешево, Кисељак било корисно. Прво, зато што је у рејону мостарске пруге прихватила нешто бораца из јединица Главне оперативне групе који су се одвојили од својих јединица и пошли ка Босанској крајини и, друго, што је привукла и ангажовала против себе део снага немачке 369. и 373. дивизије.

Припреме 4. крајишке бригаде за марш извршене су добро. Бригада се растеретила свега онога што јој је могло успоравати и отежавати покрет. Али, физичка спремност бораца није се могла битније поправити за тако кратко време. За неколико дана, колико је протекло од неуспелог преласка преко реке Босне до покрета ка железничкој прузи Сарајево—Мостар, људство се није могло опоравити од последица слабе исхране, епидемије тифуса

84 Зборник, IV, 14, док. бр. 85, 180, 186, 187.

и других недаћа. Томе треба додати и осетне губитке у борбама. Но, и поред свих тих недаћа, може се рећи да је 4. крајишка бригада врло добро извршавала своје задатке на овом маршу и да је потврдила своју борбену вредност.

НАПАД НА КАКАЊ И РУШЕЊЕ ЖЕЛЕЗНИЧКЕ ПРУГЕ САРАЈЕВО—БРОД

Кад је штаб 5. дивизије сазнао да се Главна оперативна група пробила из обруча одмах је, у договору са члановима Врховног штаба одлучио да се дивизија пребаци у источну Босну. Дивизија се прикупила 25. јуна у рејону Фојнице. Сутрадан је штаб Дивизије у селу Надбарама одржаб састанак са штабовима бригада и саопштио им своју одлуку.

У покрету ка реци Босни требало је, пре свега, прећи комуникацију Киселјак—Бусовача. Било је предвиђено да место прелаза комуникације буде у рејону села Билаловац, површ Орахово, а време прелаза 26/27. јуна. Прелаз, међутим, није извршен, пошто су у овом рејону заноћиле јаче снаге непријатеља, који се налазио у покрету ка северу. Због тога се Дивизија читавог дана 27. јуна задржала у рејону Фојнице. Ноћу 27/28. јуна она је, у рејону села Громиљака и Јеховца, прешла комуникацију Киселјак—-Бусовача и, том приликом, нанела непријатељу мање губитке и спалила мост у селу Громиљаку. До 6 часова 28. јуна све јединице су се разместиле на просторији села Себиње, заселак Конџило, са јачим обезбеђењем према Орахову и селу Густом Грабу.

Док су се јединице одмарале, штаб Дивизије је прикупио податке о јачини непријатеља и распореду објеката на реци Босни, а затим је издао заповест за форсирање: 4. крајишка бригада (без једног батаљона) добила је задатак да форсира реку на одсеку ж. ст. Добриње, село Доња Папратница, да поруши пругу и све објекте на њој, а, потом, да затвори правац према Високом и спречи интервенцију непријатеља према Какњу; 1. бригада је добила задатак да форсира реку лево од 4. бригаде, на одсеку ж. ст. Батићи, Караула, а Ударна група батаљона

на одсеку ж. ст. Модриње, Горња Јеховина.[85] Почетак форсирања био је одређен за 28. јуни у 23 часа. Ширина фронта прелаза реке била је 25 км, а при прелазу су се користили постојећи мостови и скеле.

*

На одсеку железничке пруге од ж. ст. Добриње до Лашве налазила се на осигурању једна чета из 3. домобранске дивизије, око 200 домобрана. Железничку пругу, а и важније објекте на њој, непријатељ је обезбедио бункерима. За одбрану овог дела пруге и рудника Какња непријатељ је рачунао и на суседне гарнизоне у Зеници, Бусовачи, Високом и Варешу, који су удаљени од Какња просечно око 18 км.

На основу одлуке штаба Дивизије штаб 4. бригаде је разрадио свој део задатка за прелаз реке. По тој замисли 2. батаљон је требало да заузме дрвени мост на реци Босни, између села Сеоча и Граба. За 2. батаљоном, преко моста би прешао 4. батаљон, штаб Бригаде и пришташке јединице. Трећи батаљон прелази реку скелом у селу Доњој Папратници. Даљи ток извршења добијеног задатка требало је да се одвија на следећи начин: по преласку реке, мањим снагама напасти и овладати ж. ст. Добриње, порушити пругу и објекте на њој; главне снаге оријентисати према Високом и посести положај ж. ст. Добриње—Оповац—Чифлук, са следећим борбеним поретком — два батаљона у првој линији, а један у резерви. Први батаљон, у заседи на друму Киселјак—Бусовача, требало је и 29. јуна да остане на истом задатку, а затим да се ноћу 29/30. јуна, преко моста у селу Грабу, пребаци у састав Бригаде.

Око 18 часова 28. јуна из рејона засеока Конџила 2. и 4. батаљон са штабом Бригаде кренули су на извршење задатка. Преко села Џиндића и Сеоча избили су на реку Босну. Левом обалом реке упућен је један вод 2. батаљона, са одељењем пионира, са задатком да поруши друм,

85 Зборник, IV, 14, док. бр. 88, Наређење штаба 5. НОУ дивизије од 27. VI 1943. потчињеним јединицама за форсирање реке Босне ради садејства са ударном г.рупацијом.

поседне положај Гребова глава (к. 613)—к. 600 и затвори тај правац. Остале јединице су у 23 часа у селу Грабу преко моста прешле на десну обалу реке. По преласку рске, 2. батаљон је продужио дејство према ж. ст. Добрињe, а 4. батаљон према засеоку Порјечанима — ради затварања правца према Високом на линији Сљевач (триг. 724)—к. 613. Пошто, приликом преласка реке није била отварана ватра, домобранска посада је на ж. ст. Добриње била потпуно изненађена и — после краће борбе — савладана.

Други батаљон је имао намеру да одмах продужи наступање према ж. ст. Порјечани. Међутим, пошто је у **тојМ** моменту наишао теретни воз од Високог, батаљон је организовао заседу у ж. ст. Добриње и запленио целу композицију од 80 теретних вагона.[86] Потом је продужио наступање железничком пругом према Високом и, 29. јуна око 2 часа, заузео ж. ст. Порјечане. Пошто је доспео у непосредну близину Високог, једном четом је посео положај код засеока Боснића, а главнином продужио да унишгава објекте и руши пругу. До зоре, 29. јуна, спалио је обе железничке станице, уништио заплењени воз и порушио пругу између железничких станица Порјечана и Добриња. По извршењу овог задатка, он је, са главнином снага, посео положај на линији к. 615—к. 662 и, заједно са 4. батаљоном, затворио правац према Високом. Близу Добриња 2. батаљону се предало 25 припадника муслиманске милиције, у ствари сељака који су се оружјем бранили од усташа и четника. Они су са оружјем пуштени, а доцније су и сарађивали са јединицама наше војске.

Трећи батаљон је из Конџила кренуо око 17 часова и — преко села Џиндића и Сребреника — избио на реку Босну у рејону села Папратнице. Покушао је да се преко реке пребаци сплавом, али је то, због брзине реке, текло веома тешко, па је, кад је 2. батаљон овладао мостом у селу Грабу, прешао и он преко моста. Чета која се прва пребацила рушила је пругу према ж. ст. Батићи, а потом је посела положај код села Горње и Доње Слапнице.

86 Зборник, IV, 14, док. бр. 247, Извјештај Заповједништва III домобранског збора од 29. VI 1943. о заузимању Какња н Ступара и форснрања реке Босне од стране јединица НОВ.

Остале јединице су се разместиле у рејону Голот брда (триг. 784), као бригадна резерва.

Прва бригада је у рејону Какња прешла реку Босну и, после тешке борбе, 29. јуна око 14 часова заузела место и рудник Какањ. Ударна група батаљона је прешла реку код железничких станица Јеховине и Модриње. Увече је у Какњу одржан веома успео збор. Сакупило се доста света. На збору су говорили Иво Лола Рибар, Владимир Поповић и Илија Матерић. После збора је дивизијска културна екипа одржала Приредбу, која је такође била добро посећена. У 4. крајишку бригаду је •ступило 17 нових бораца. Један од њих је донео и машину за прављење муниције.[87]

Док је 1. крајишка бригада водила борбу за Какањ, •4. крајишка бригада је водила борбу са непријатељем код Високог, који је покушавао да продре према Какњу и спречи уништење рудника и железничког моста. За непријатеља су ови објекти имали велики значај. Међутим, он 29. јуна није могао интервенисати јачим снагама, пошто је у то време главне снаге морао да шаље у источну Босну, у борбу против Главне оперативне групе. Тако су готово сви његови важнији гарнизони у долини реке Бо•сне остали ослабљени.

Двадесет деветог јуна непријатељ из Блажуја у Високо упућује 4. ловачку бригаду: 13. ловачки пук, са једним артиљеријским дивизионом, пешке, а 7. ловачки пук, такође са једним артиљеријским дивизионом, возом. Међутим, непријатељска команда у Високом није чекала да стигну ове јединице, већ је прикупила све расположиве •снаге из Високог и околине и са њима, 29. јуна, око 6 часова напала 2. батаљон 4. бригаде.

У нападу је учествовало око 400 непријатељских војника, уз подршку два оклопна воза и два тенка, а по подне и седам авиона. Непријатељ је, уз подршку оклопног воза, нападао једном колоном дуж железничке пруге и друма, а другом ка брду Сљевачу (триг. 724). Борбу су први прихватили делови 2. батаљона, са положаја у ви-

87 М. Морача, *н. д.,* 100; А. Хозић, *н. д.,* 81.

сини села Боенића. Непријатељ ту није очекивао наше јединице, па је, изненађен и неспреман, претрпео осетне губитке. Пошто је пруга била прекинута и дејство оклопних возова је било ограничено. Неку ефикаснију помоћ пешадији нису могли пружити ни тенкови. Због тога је непријатељ био принуђен да наступа углавном пешадијом.

Колона која је наступала према Сљевчу обухватила је наше делове са истока и — убрзо присилила их на повлачење. Тек око 11 часова непријатељ се на линији ж. ст. Добриње—Чифлук—Сљевач сукобио са главнином 2. и 4. батаљона. Борба је, са мањим прекидима, трајала читаво поподне. Нарочито је жестока била око 14 часова, када је непријатељ, уводећи нове снаге у борбу, уз подршку седам авиона, настојао свим силама да се пробије према Какњу, вероватно с намером да онемогући рушење железничког моста код села Добоја.[88] Око 17 часова ситуација је постала критична, па је штаб Бригаде морао да уведе у борбу и батаљон из бригадне резерве. Борба је трајала до увече. Бригада је одржала положаје и тиме обезбедила несметано рушење рудника и железничког моста на реци Босни. Пошто није могао да продре ка Какњу, непријатељ се увече повукао према Високом. Од Зенице непријатељ 29. јуна није интервенисао.

У овим борбама 5. дивизије заробл.ено је 130 непријатељских војника, 21 је погинуо, а већи број их је рањен. Заплењено је 105 пушака, један тешки митраљез, пет пушкомитраљеза, око 94.000 метака, 250 бомби, вагон динамита и већа количина ратне опреме и хране. Уништена су сва постројења у руднику Какањ, са електричном централом и трансформатором, два гвоздена моста на железничкој прузи и један бетонски мост на реци Босни, гвоздени пропуст на железничкој прузи дужине 10 метара, шест железничких станица (Јеховина, Модриње, Какањ, Натићи, Добриње и Порјечани), четири железничке

88 Главни железнички мост на реци Босни срушен је тек 30. јуна у 3.30 часова. (Зборник, IV, док. бр. 105; АВИИ, к. 781, рег. бр. 19-7, Извештај штаба 5. НОУ дивизије од 3. VII 1943. Врховном: штабу НОВ и ПОЈ).

"комаозиције, а ируга је оиеспособљена на дужини од 30 километара.[89] Преко четири вагона хране подељено је рударима и народу околних села. Наши губици су износили два погинула, један од њих двојице био је командир 2. чете 4. батаљона Тривун Јовић; два теже и седам лакше рањених.

89 Зборник, IV, 15, док. бр. 241> Извјештај заповједника оружничког вода Зеница од 6. VII 1943. о акцијама јединица НОВ на комуникације и руднике у долини ријеке Босне; док. бр. 243, Извјештај Жупске редарствене области у Травнику од 8. VII 1943; док. бр. 145, Извјештај Заповједништва 5. оружничке пуковније од 12. VII 1943. о акцијама и борбама јединица НОВ на територпји централне и источне Босне у времену од 26. VI до 11. VII 1943.

СПАЈАЊЕ 5.УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ СА ГЛАВНОМ ОПЕРАТИВНОМ ГРУПОМ ВРХОВНОГ ШТАБА

Пошто је извршила задатак у долини реке Босне, 5. дивизија се главним снагама оријентисала према железничкој прузи Сарајево—Вареш, а једну бригаду је упутила према Зеници. Одлучено је да 4. крајишка бригада нападне Рудник Брезу и ж. ст. Добравине, 1. крајишка бригада да заузме Кр. Сутјеску, а Ударна група батаљона да дејствује правцем Зеница—Врандук и разбије четнички Зенички одред.[90] Рано ујутру, 30. јуна, бригаде су кренуле на извршење задатка.

НАПАД НА БРЕЗУ

Ноћу 29/30. јуна 4. крајишка бригада је повукла 4. батаљон са заседе на комуникацији Сарајево—Травник. Он је 30. јуна, рано ујутру, прешао реку Босну и порушио дрвени мост у селу Грабу. Непријатељ на земљи није био активан, али је његова авијација стално извиђала и митраљирала наше положаје. Око 10 часова Бригада је кренула према Брези, а око 11 часова, код села Прхова, наишла је на једну јачу непријатељску извиђачку групу и — у краћој сусретној борби — разбила је, запленивши нешто муниције и опреме. Истог дана је стигла у непосредну близину Брезе и разместила се у шуми Жута земља.

90 Исто, IV, 14, док. бр. 105, Извод из Операцијског дневиика Штаба 5. НОУ дивизије; књ. 15, док. бр. 13, Извештај Штаба 5. НОУ дивизије од 3. VII 1943. Врховном штабу НОВ и ПОЈ о борбама на комуникацији Русовача—Кисељак и ослобођењу Какња.

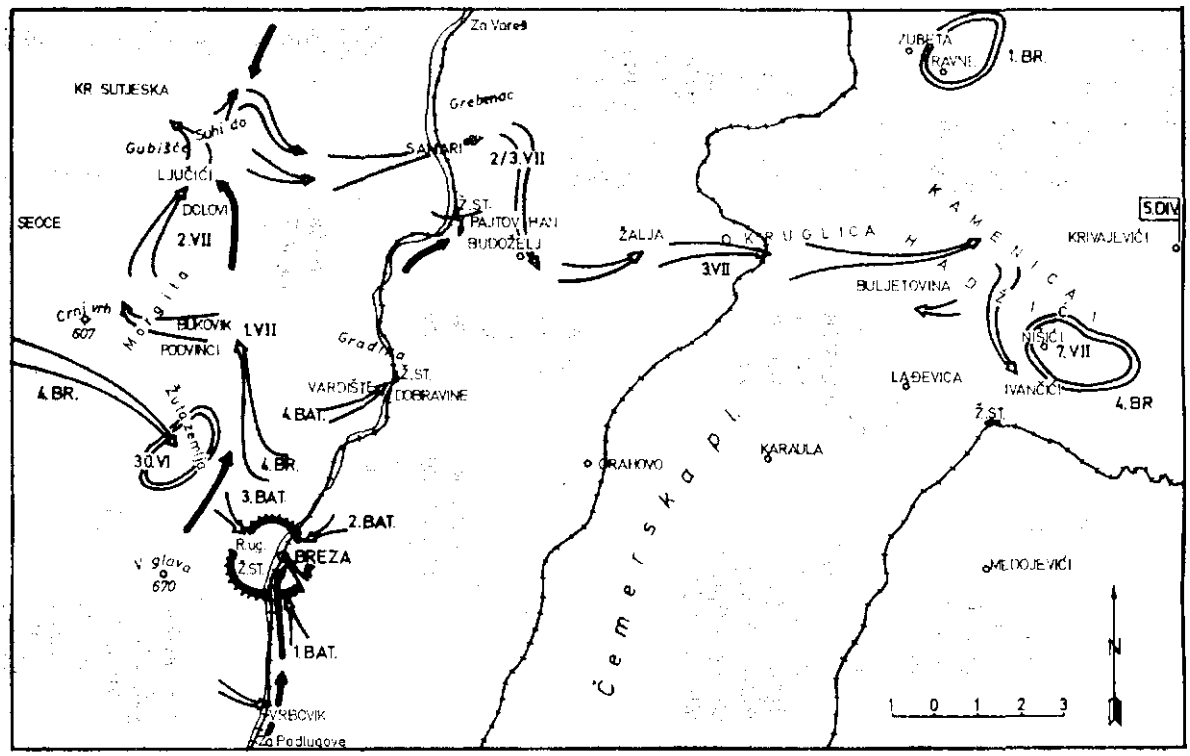

Напад 4. крајишке бригаде на Брезу 2/3. јула 1943. и прелазак пруге Вареш—Брезa

Штаб Бригаде није имао податке о јачини непријатеља у Брези, али је ипак наредио да се напад изврши. Први батаљон (без једне чете) добио је задатак да Брезу нападне са југоистока, заузме железничку станицу и обухвати место са источне стране; 2. батаљон и бригадна пионирска чета (без једног вода) добили су задатак да нападну рудник угља Брезу и униште инсталације у њему; 4. батаљон (без једне чете) да заузме ж. ст. Добравине, поруши железничку пругу и цесту према Варешу. Једна чета 1. батаљона, ојачана водом пионира, добила је задатак да поруши железничку пругу и цесту у рејону села Врбовика и затвори правац према селу Подлуговима, а једна чета 4. батаљона је задржана у бригадној резерви. Почетак напада одређен је за 30. јуни у 24 часа.

Пошто је непријатељ био ангажовао главне снаге за чишћење троугла Вареш, Високо, Какањ, то је посада Брезе била бројно слаба. Имала је 30 легионара из немачке 369. дивизије, 30 милиционера избеглих из Кр. Сутјеске и тројицу усташа. По подне, 29. јуна, из Сарајева у Брезу је у инспекцију допутовао и главни заповедник генерал Лукић, који је лично учествовао у организовању одбране и командовао одбраном. Због тога што је располагао са мало снага, непријатељ је у Брези групно посео само неколико најважнијих објеката: рудник Брезу, железничку станицу и зграде на раскршћима. Међутим, у Варешу се, поред извесних немачких снага, налазио и цео 2. батаљон домобранског 9. пешадијског пука, који је могао да помогне посади Брезе.

У први сумрак јединице одређене да поставе обезбеђење према Варешу и Подлуговима кренуле су на извршење задатка. Око 22 часа кренули су и батаљони који су нападали Брезу. Напад је почео тачно у 24 часа, 30. јуна. У првом налету 1. батаљон је заузео железничку станицу, а 2. батаљон пресекао железничку пругу и спојио се са деловима 1. батаљона, који су надирали са источне стране. Трећи батаљон је са западне стране напао рудник угља. Борци су, међутим, запалили неке објекте, па је ватра осветлила готово читав простор. То је омогућило непријатељу да дејствује ефикаснијом ватром. Ипак је посада морала напустити неколико зграда и повући се према руднику. Кад се већ мислило да ће бранилац бити уништен, од Подлугова је, пошто пруга није била онеспо-

собљена, у Брезу ушао оклопни воз и отворио ватру на делове 1. и 2. батаљона који су већ водили борбу са посадом рудника. Кад су 1. јула око 3 часа стигле од Вареша и неке немачке јединице са тенковима, батаљони 4. бригаде нарочито 2. батаљон, нашли су се у тешком положају. Ипак су се одржали све до 5 часова, када су се последњи делови повукли из Брезе, не уништивши рудник угља. У нападу на Брезу истакли су се командир 1. чете 2. батаљона Марко Вукобрат и Миљкан Пуцар, који су запленили један пушкомитраљез. Из 2. батаљона погинули су командир чете Илија Бурсаћ и комесар чете Миле Радић.

Заседа према Варешу није извршила задатак до краја. Она није на време прекинула телеграфско телефонску везу између Вареша и Брезе, па је непријатељ могао да тражи појачање из Вареша.[81] Продревши према Брези, не-

91 Генерал Лукић у свом извештају од 2. јула 1943. о томе каже: ». . . 1. јула око 03,00 сати био сам обавијештен о предстојећем нападу на Брезу. Осо.бно сам одмах отпутовао у Брезу и на путу од Подлугова према Брези наишао сам већ на разорену жељезничку пругу. Непријатељ је вршио опкољавање Брезе са западне и послије са свих страна. У то вријеме запаљена је и жељезничка станица Дабравине (4,5 км с. и од Брезе). Будући брзогласна веза између Брезе и Вареша још није била прекинута, тражио сам помоћ из Вареша, који је био потпуно сигуран. Одатле је упућен оклопни влак, који је дошао само до Пајтов Хана, где је био задржан од непријатеља, услијед чега се морао повратити натраг у Вареш. Накнадно је упућена једна њемачка чета са камионима и са двоја оклопна кола из Вареша у Брезу, гдје је стигла неузнемиравана. У исто вријеме упућен је поновно и оклопни влак у Брезу, гдје је стигао без задржавања, поправивши уз пут пругу.

Предузетим мјерама одбијен је напад непријатеља који се дијелом био повукао у с-з и с-и смеру и тиме је спашен наш посљедњи рудник угља. У борбама око Брезе умро је 2. јула од задобивених рана потпуковник Урлих, заповједник рударске скупине из Вареша, а 10 домобрана је рањено.« (АВИИ, к. 25, рег. бр. 3/1-14, Дневно извешће од 2. VII 1943).

У борбама за Брезу види: Зборник, IV, 14, док. бр. 250, Општа бојна релација III домобранског збора за јун 1943; књ. 15, док. бр. 171, Дневни извештај немачког Штаба за везу при Команди италијанске 2. армије од 1. VII 1943. о акцијама и борбама јединица НОВ у источној Босни; док. бр. 245, Извјештај Заповједништва 5. оружничке пуковније од 12. VII 1943. о акцијама и борбама протпв јединица НОВ у источној Босни; док. бр. 245, Извјештај Заповједништва 5. оружничке пуковније од 12. VII 1943. о акцијама и борбама против јединица НОВ на просторији централне и источне Босне од 26. VI до 11. VII 1943.

пријатељ је ову заседу раздвојио на два дела. Једна чета се повукла у састав Бригаде, а друга је остала одсечена источно од комуникације Бреза—Вареш, и тек после неколико дана, вратила се у Бригаду, кад се ова већ била пребацила преко железничке пруге Сарајево—Вареш. У борбама за Брезу спаљена је железничка станица Добравине, порушено неколико мањих објеката и 400 метара железничке пруге. Непријатељ је имао десет рањених, међу којима је био и потпуковник Урлих, који је умро од задобијених рана. Ми смо имали три погинула, седам лакше и три теже рањена борца. Заплењено је: 11 пушака, један пушкомитраљез, једна стројница, један пиштољ и 3.000 метака.

После неуспелог напада на Брезу, 4. крајишка бригада се повукла у рејон Подвинци, Буковик, шума Маргита, с циљем да се људство одмори и успостави веза са четом која је остала одсечена источно од варешке пруге. Непријатељева авијација је 1. јула непрекидно извиђала, бомбардовала и митраљирала. Због тога су се јединице кретале само кроз шуму, мада она није пружала сигурну заштиту пошто је била ниска. У току дана послато је неколико јачих патрола да извиђају према варешкој прузи и покушају да успоставе везу са одсеченом четом, а у први сумрак послат је и један батаљон на линију село Вардиште—Градина (к. 817) да је прихвати, уколико она покуша да се те ноћи врати у Бригаду. Пошто се до 3 часа, 2. јула, чета није појавила, батаљон се у зору вратио.

Док је 4. крајишка бригада нападала Брезу и покушавала да успостави везу са одсеченом четом, непријатељ је наступао са линије Вареш—Бреза—Велика глава (к. 670) —Високо, ради чишћења троугла Вареш—Високо—Какањ од наших снага. Требало је да 2. јула избије на линију Кр. Сутјеска—Сеоце—Отес—Ветрено брдо—Бистровица— •—Г. и Д. Вишњица—Јањички врх. Међутим, није успео, делом због нашег напада на Брезу, а делом и због снажног отпора који је пружен 7. домобранском пешадијском пуку 4. ловачке бригаде.

Међутим, 4. крајишка бригада је, чекајући одсечену чету, западала у све тежи положај. Непријатељ је још 1. јула, пошто је одбио напад на Брезу, продужио наступање. Већ 2. јула око 5 часова домобрански 7. пешадијски

пук је, наступајући с југа, напао 4. крајишку бригаду. Она је одбила први напад, али је непријатељ уводио нове снаге у борбу и вршио све јачи притисак. Око 8 часова он је заузео села Подвинце и Буковик и приморао Бригаду да се повуче на север, на просторију Црни врх (к. 608), шума Маргита. Бригада је настојала да се што дуже задржи у овој шуми, јер ју је она, иако ниска, донекле штитила од авијације, која је била веома активна. Пошто су му стално стизале нове снаге, непријатељ је продужио напад и са источне и западне стране, те се Бригада морала под борбом повлачити на север. Око 12 часова непријатељ је заузео шуму Маргиту, а Бригада се повукла северно, у рејону заселака Долови, Лучићи. И поред снажног отпора, непријатељ је око 17 часова заузео оба засеока, а 4. бригада се повукла на Грубишће (триг. 938) и Сухи до (к. 1123).

У исто време примећен је и покрет непријатељских колона са севера. Очигледно је било да је Бригада окружена. Штаб Бригаде је одлучио да Сухи до по сваку цену до ноћи задржи у својим рукама, да се ноћу пробије из обруча и преко варешке пруге, пребаци према планини Звијезди, па је наредио да два батаљона до ноћи спрече продор непријатеља у шуму са јужне и источне стране, а друга два да разбију северну колону. Бригадна заштитна чета, са пионирима, затварала је и контролисала правац према западу. У тешкој и неравноправној борби од 17 до 19 часова северна колона је била разбијена а јужна задржана. Велика заслуга за овај успех припада вештом пушкомитраљесцу Јови Рељићу Црном, који је, пребацујући се брзо са места на место, целу домобранску сатнију »приковао« за земљу, не дозволивши јој да крене напред, као и двема четама 2. батаљона, које су под командом Милоша Тањге зашле тој домобранској сатнији за леђа и заробиле 40 домобрана и једног немачког подофицира. Домобрани су разоружани и сутрадан пуштени. Непријатељ је имао више рањених и погинулих. Заплењено је 57 пушака, један тешки бацач са 68 мина, један тешки митраљез, један пушкомитраљез, један мали бацач са 40 мина, 20.000 метака и друга опрема. Бригада је имала само четворицу рањених, од којих једног теже. Био је то за-

меник команданта 2. батаљона Митар Тица. Рањен је и помоћник комесара 2. чете 2. батаљона, Дмитар ЈТукач.

Према изјави заробљеног немачког подофицира обавештајном официру Осману Алајбеговићу, у опкољавању 4. крајишке бригаде учествовало је 8. немачких чета, делови пука »Бранденбург« и 1. бат. 1. пука СС дивизије »Принц Еуген« из Вареша, као и јединице домобранског 7. пешадијског пука 4. ловачке бригаде упућене од Брезе.[92] Непријатељ је планирао да 3. јула ујутру прво авијацијом бомбардује рејон на коме се налазила 4. бригада, а да га, затим, пешадијом прочисти. Сазнавши за ово, штаб Бригаде је одлучио да обмане непријатеља. На једном малом пропланку од грања је направљено десетак ломача,[93] око којих је постављено коње са партизанским капама на врху, тако да је из даљине изгледало да око ватре седе партизани. Кад је Бригада кренула потпаљене су ватре, да би се створио утисак да је Бригада још на Сухом Долу.

А за то време Бригада се неопажено провукла кроз непријатељске редове и — преко села Самара — избила на железничку пругу између ж. ст. Пајтов-Хан и Гребенца, одакле је почела да се пребацује преко железничке пруге. Наша обезбеђења су се налазила према Варешу и Брези. Непријатељ је отварао ватру насумце. Оклопни воз из Брезе је код станице Пајтов-Хан зауставила заседа и спречила посаду воза да поправи пругу. За све време док се Бригада пребацивала, непријатељ је отварао ватру. Бригада се ноћу 2/3. јула без губитака извукла из обруча и пребацила преко варешке пруге, уништивши је на дужини од око 60 метара. Већ у зору била је у селу Будожељу, у коме је било око 150 милиционара, којима су Немци на-

92 Зборник, IV, 15, док. бр. 42, Извештај штаба 5. НОУ дивизије Врховном штабу НОВ и ПОЈ о борбама вођеним V времену од 1. до 7. VII Ш43.

93 На тим ломачама изгорело је и око 70 пушака и један *тешкн* митраљез, које Бригада није могла понети са собом. Лекар Капетановић, кога смо ми десетак дана касније заробили, изјавио је да је његова јединица (7. пешадијски пук) учествовала у окружењу 4. крајшлке бригаде и да су они, по ватрама које *смо ми* запалили, мислили да смо још тамо. Ујутру, .кад су приметили да смо се извукли, запосели су ту просторију, али о томе нису обавестили своју авијацију, те ју је она око 8 часова бомбардовала и митраљирала н нанела пм губигке од око 40 мртвих и *рањених.*

редили да држе положај према варешкој пруз и. Изузимајући једну мању групу, која је брзо савладана, остали се нису хтели борити против партизана. Не само да нису хтели да се боре против нас, него су нас и нахранили и дали нам податке о непријатељу.[94]

Бригада је одмах продужила покрет према селу Округлици. У шуми, у рејону засеока Жаља, краће време се одмарала. Овде је коначно успостављена веза са четом која је остала одсечена за време напада на Брезу.

Подручје на коме се налазила Бригада контролисао је четнички одред »Звијезда«, који је Бригада ноћу 3/4. јула напала и у првом налету разбила,[95] ослободивши и 13 партизана које су четници били заробили. Ипак су четници одвели 58 партизана заробљених за време пете непријатељске офанзиве. Они су заробљене партизане предавали Немцима а, за узврат, од Немаца су добијали оружје и муницију. Пошто је разбила четнике, Бригада је заноћила у селу Округлици, а 4. јула око 3 часа продужила чишћење овог подручја од четника. Тог дана је очистила села Хаџиће и Каменицу, а 5. и 6. јула село Иванчиће и заселак Буљетовину. У овим борбама је заробљено седам четника, а седморица их је погинуло, међу којима и један командир чете. Заплењено је седам пушака и један пушкомитраљез. Бригада се 7. јула разместила на одмор у село Нишиће и, тог дана, после осмодневног самосталног дејства, успоставила везу са штабом Дивизије, који се налазио у селу Кривајевићима.

За време ових борби Бригада је стицала нова искуства. Дејствовала је у непосредној близини Сарајева, нападајући важне комуникације, као што су железничка пруга и цеста које пролазе долином реке Босне. Непријатељ је, ангажујући и моторизацију, брже реаговао, тако да су готово свакодневно вођене борбе. Борци су се морали више и брже обучавати за борбу против тенкова и других оклопних возила. И сам терен је био мање пошумљен и равничаст, па се требало обучавати у бољем маскирању јединица.

94 М. Морача, ***н.*** *д*„ 102; А. Хозић, ***н.*** *д*„ 85.

95 Зборник, IV, 15, док. бр. 42, Извештај штаба 5. НОУ дивизије Врховном штабу НОВ и ПОЈ о борбама вођеним од 1. до 7. VII 1943.

И под овим новим условима снабдевање јединица је било нормално. Интендантска служба је радила брзо и ефикасно.

Упоредо с тим, где год су околности дозвољавале, организован је свестран политички рад и рад са народом. Одржавани су зборови и конференције и на њима су објашњавани циљеви наше борбе. Понегде су формирани и народноослободилачки одбори, који су радили у илегалности. Резултат таквог нашег рада био је, између осталог, и долазак извесног броја омладинаца у нашу Бригаду.

ДЕЈСТВА 5. УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ ПОД НЕПОСРЕДНОМ КОМАНДОМ ВРХОВНОГ ШТАБА

Обавештен о доласку 5. дивизије у рејон Олова, Врховни штаб јој је наредио да, с ослонцем на планине Звијезду, Озрен и Романију, разбије четнике на том сектору и дејствује на комуникације,[96] а, у случају јачих непријатељских напада, да избегава фронталне борбе и, маневришући на том подручју, уништава мање непријатељске групе. То је значило да 5. дивизија треба да остане на истом оперативном подручју, али да га прошири према планини Романији, као и да одржава тактичку везу са 7. банијском дивизијом, чија се једна бригада налазила у селу Миланковићима, петнаестак километара северозападно од Олова,[97] Према томе, 4. крајишка бригада је и даље остала у селу Нишићима, 1. бригада у селу Равнама, а Ударна група у селу Очевљу.[98]

Деветог јула 1943. извиђачка одељења Бригаде осмотрила су покрет непријатеља од Сарајева преко ж. ст. Иванчићи ка селу Нишићима. Већ сутрадан је вођена борба код овог села. Први батаљон, уместо да нападне непријатеља с бока, грешком је, због магле, пре времена отворио ватру и — то по борцима 2. батаљона; учинио је

96 Зборник, IV, 16, док. бр. 78, Извештај штаба 5. НОУ дивизије Врховном штабу НОВ и ПОЈ и штабу 1. босанског НОУ корпуса о акцијама у времену од 11. VII до 20. VIII 1943.

97 Исто, IV, 15, док. бр. 44, Извештај штаба 7. дивизије од 8. VII 1943. Врховном штабу НОВ и ПОЈ о напуштању Кладња од стране непријатеља и распореду јединица.

98 Исто, IV, 16, док. бр. 78.

то управо у тренутку када се непријатељ почео да колеба и, изгледа, био спреман на предају. V фронталној борби која се касније развила, срећен и прибран непријатељ је боље организовао одбрану и присилио 4. крајишку бригаду да под борбом одступи.

Увече је непријатељ заузео село, у коме је и заноћио. Једини заробљеник у овој борби, један подофицир, изјавио је да припада домобранском 7. пешадијском пуку 4. ловачке бригаде, који је дошао возом из рејона Семизовац, Илијаш и који се увече 8. јула налазио у селнма Лаћевићи (1. батаљон) и Караули (2. батаљон). Бригада је у овој борби имала два погинула и једног рањеног борца."

Пошто је 8. и 9. јула од заробљених непријатељских војника добио податке да према Олову од Вареша наступају јаче снаге СС дивизије »Принц Еуген« и домобрански 7. пешадијски пук 4. ловачке бригаде, штаб 5. дивизије је 9. и 10. јула прегруписао своје снаге: 4. крајишку бригаду је пребацио у рејон Судићи—Горњи Бакићи, са задатком да прати наступање 7. пешадијског пука и да га, на погодном месту, нападне и разбије; 1. крајишку бригаду (три батаљона) је преко Села Округлице пребацио у рејон села Чемерна, да поруши железничку пругу на одсеку Илијаш—Округлица и Семизовац—Иванчићи и дејствује у позадини домобранског 7. пешадијског пука; Ударну групу батаљона је из Очевља пребацио у рејон Кривајевићи, Мусићи да, према ситуацији, садејствује 4. бригади на сектору Медојевићи, Ракова Нога, Калаузовићи, Шахбеговићи.[100]

У току померања 4. крајишке бригаде према селу Судићима (15 км јужно од Олова) у селу Раковој Нози примећена је непријатељева деснокрилна колона — 3. бата-

99 М. Морача, *н. д.,* 105. Од 2. до 8. јула 1. бригада је свакодневио водила борбе са јединицама СС дивизије »Принц Еуген« из Вареша. О борбама 5. дивизије од 2. до 9. јула 1943. види Извештај штаба 5. НОУ дивизије Врховном штабу од 8. и 9. јула објављен у 3'борнику, IV, 15, док. бр. 42 и 47.

1100 Исто. Овим је 5. дивизија напустила планину Звијезду и прекинула тактички додир са 7. банијском дивизијом, преко које је штаб Дивизије одржавао везу са Врховним штабом. Тада се 7. банијска дивизија налазила на линији Кладањ—Олово—Миланковићи, а Врховни штаб у селу Лаховићу, западно од Кладња. (Зборник, IV, 15, док. бр. 44).

љон 7. пешадијског пука[101] (око 800 домобрана). Штаб Бригаде је одлучио да ноћу 10/11. јула нападне село Ракову Ногу и разбије непријатеља у њему. Први и 2. батаљон добили су задатак да нападну село са северне и северозападне стране, преко потока Блатнице, а 3. батаљон (без једне чете) са североисточне стране, преко Крње Јеле. Циљ је био да се што брже продре у логор и изненади непријатељ. Једна ојачана чета 3. батаљона постављена је у заседу на котама 1102 и 1069, са задатком да уништи непријатеља који буде тим правцем одступао према Сарајеву. Пошто је на северној страни део простора био откривен, одлучено је да се сачека залазак месеца и што више искористи ноћ.

Јединицама је наређено да не отварају ватру, чак ако их непријатељ и примети, све док се не привуку довољно близу и не баце бомбе.

Напад је почео у 24 часа. Непријатељ је отворио ватру још док су батаљони подилазили селу. Сви батаљони су једновремено пошли у напад и — убрзо — заузели ровове и упали у логор. У мраку јединице су се измешале, па је иницијатива и руководилаца и бораца дошла до пуног изражаја. Иако разбијен, непријатељ је пружао отпор. После два часа борбе, сломљен је отпор и последњих изолованих група. Неки његови делови су, одступајући ка Сарајеву, наишли на нашу заседу и — поново претрпели губитке. Трећи батаљон домобранског 7. пешадијског пука био је потпуно разбијен. У свом извештају непријатељ о овој борби пише:

»... 11. ју.та: 3. бојна ове пуковније била је нападнута од надмоћног непријатеља код Ракове Ноге (25 км сјевероисточно од Сарајева) и после двосатне борбе бојна је била разбијена и одметници су заузели Ракову Ногу. Више од пола бојне је заробљено и разоружано, већи број рањено и погинуло. Од наоружања изгубљено је 325 пушака, 8 стројопушака, 3 бацача и 4 стројнице.. ,«[102]

101 АВИИ, к. 56, рег. бр. 10/1-5, Бојна релација II зборног подручја за јули 1943.

102 Зборник, IV, 15, док. бр. 205, Извод из дневног извештаја команданта немачких трупа у Хрватској од 18. VII 1943. о борбама против јединица НОВ на територији Босне; док. бр. 269, Опћа бојна релација усташко-домобранских јединица за јул 1943. на територији III збо.рнот под.ручја.

Према нашим подацима, заробљено је 274 домобрана, међу којима пет подофицира, три немачка официра и лекар Капетановић, а погинуло их је и рањено око стотину. Пошто су им објашњени циљеви народноослободилачке борбе, сви заробљени домобрани и подофицири су пуштени. Доктор и 11 домобрана добровољно су остали у Бригади, али су касније, осим једног, сви домобрани побегли. Капетановић је испричао како је немачка авијација тукла сопствену пешадију кад је Бригада 3. јула код Сухог Дола напустила маскиране положаје. Тада су Немци имали око 40 мртвих и рањених. Заплењена су два тешка бацача, два тешка митраљеза, један пушкомитраљез, 250 пушака, 300 бомби, 20.000 метака и друга опрема.[103] Већа количина заплењеног оружја је спаљена, јер се сав плен није могао транспортовати. Ускоро је цео домобрански 7. пешадијски пук био повучен у рејон Травника, да се одмори и реорганизује.

Ударна група батаљона је 10. јула затварала правац с југа и југозапада према Олову. Кад је 11. јула један батаљон СС дивизије »Принц Еуген« извршио испад према селу Пргошеву, јединице Ударне групе су га дочекале и, наневши му губитке, одбациле према Олову. Пошто су се тог дана јединице СС дивизије »Принц Еуген« преко Олова пребацивале ка Кладњу, овај испад према Погршеву извршен је с циљем да би се заштитио бок тих јединица. После ове борбе, Ударна група се, заједно са 4. бригадом и штабом Дивизије, ноћу 11/12. јула пребацила на просторију Озрен пл., Врутци, Хомар.[104]

Штаб 5. дивизије је 10. јула добио радио-станицу и радиотелеграфисту од Врховног штаба и 11. и 12. јула, покушавао да успостави радио-везу са њим али — без успеха. Пошто је и веза са 7. банијском дивизијом била прекинута, штаб Дивизије је послао једно одељење да се пробије до Врховног штаба. Међутим, оно се није пробило пошто су Немци већ били у Олову. Због тога је штаб Дивизије одлучио да крене на просторију Озрен планина, Чемрска планина. Већ око 16 часова обе бригаде су се налазиле на Озрену. Ноћу 12/13. јула штаб Дивизије је, за-

103 Исто, IV, 16, док. бр. 78; А. Хозић, ***н.*** *д.,* 86.

104 Зборник, IV, 15, док. бр. 268, 269 и кЊ. 16, док. бр. 78.

једно еа бригадама, прешао железничку пругу Семизовац—Иванчићи и разместио се у рејону села Чемерна. Уз пут су јединице порушиле пругу на неколико места,[105]

Четрнаестог и 15. јула 1943. цела се Дивизија налазила на просторији Чемерна. Штаб Дивизије је тога дана поново покушао да успостави радио-везу са Врховним штабом али — опет без успеха.

Истовремено сређивани су и анализирани подаци добијени од заробљеног лекара Капетановића и других заробљеника. Све је говорило да непријатељ предузима нову офанзиву на источну Босну. Ту су већ биле ангажоване СС дивизија »Принц Еуген« од Вареша, домобрански 7. пешадијски пук, од Сарајева према Олову, једна моторизована и једна пешадијска дивизија, од Зворника према Соколцу, као и једна немачка дивизија, од Сарајева ка Подроманији и Соколцу.

Пета дивизија је била оптерећена великом болницом (25 тешких рањеника на носилима и 200 лаких рањеника и болесника), па је штаб Дивизије, проценивши да не може више дејствовати на овом подручју, одлучио да се Дивизија преко реке Босне врати у средњу Босну.[106]

Дивизија је ноћу 15/16. јула прешла варешку пругу у три колоне: Ударна група у рејону Пајтов-Хана, 4. крајишка бригада у рејону села Добравине, а 1. крајишка бригада између Брезе и *Добравине. Порушено је око* 10 км железничке пруге, неколико дрвених мостова на цести и телеграфско-телефонска линија на целој ширини прелаза. Непријатељ је интервенисао са три оклопна воза али — без резултата. После преласка пруге Дивизија се одмарала у рејону шуме Маргита и села Подвинаца и Буковика. Непријатељ је 16. јула из Брезе и Вареша читав дан тукао овај рејон артиљеријском ватром и бомбардовао га авијацијом али — без већих резултата.

105 Исто, IV, 15, док. бр. 1С3, Извештај штаба 5. НОУ дивизије штабу 1. НОУ босанског корпуса о борба.ма од 1. до 20. VII 1943.

106 М. Морача, *н. д.,* 108, 109.

ПОВРАТАК 5.УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ У СРЕДЊУ БОСНУ

Ноћу 16/17. јула 1943. Пета дивизија је на одсеку ж. ст. Добриње, ж. ст. Подлугови у три колоне газом прешла реку Босну. Требало је, са линије Коњиц—Пазарић—Кисељак—Бусовача—Травник, да дејствује на комуникацију Мостар—Сарајево—Брод; 4. бригада са сектора Травник, Бусовача, Какањ, Кисељак; 1. бригада са сектора Високо, Кобиља Глава, Сарајево, Иван-Седло, а Ударна група батаљона — са сектора Иван-Седло, Коњиц, Прозор. Штабови бригада су имали пуну иницијативу.[107]

Четврта бригада је ноћу 19/20. јула поставила један батаљон у заседу јужно од цесте Кисељак—Бусовача, у рејону села Билаловца. Кад су 20. јула око 7 часова наишла четири немачка камиона, праћена једним тенком, три камиона су, иако се колона кретала споро и опрезно и са великим одстојањима између камиона, упала у заседу и, после краће борбе, била уништена. Непријатељ нас је, уз подршку тенка, спречио да извучемо плен. Погинуло је двадесетак Немаца, а више их је рањено. Батаљон је имао само двојицу рањених.[108]

Остали батаљони су били у заседи на комуникацији Високо—Какањ и, ноћу 19/20. јула, порушили железничку пругу између станица Порјечани, Добриње и Натићи. Пошто непријатељ те ноћи није саобраћао овом комуникацијом, батаљони су се у зору повукли и, следеће ноћи, порушили железничку пругу између станица ЈТашве и

107 Зборник, IV, 15, док. бр. 113; М. Морача, *н.д.,* 111.

108 Исто, IV, 16, док. бр. 166, Извод из Операцијског дневника Штаба 5. НОУ дивизије за месец јул Ш43.

Какња.[109] Један батаљон 4. брнгаде је 23. јула у заседи на комуникацији Кисељак—Високо, у рејону Карбуља — село Горани, око 7 часова отворио ватру на 11 камиона, праћених са три тенка пуних војника; непријатељ је претрпео непознате губитке. Због надмоћности непријатеља, батаљон се морао повући.[110]

Истог дана јаче непријатељске снаге, уз подршку тенкова и авијације, предузеле су напад од Кисељака, Хан-Плоча и Тарчина према Крешеву. Сутрадан, после жестоког отпора 1. бригаде, и пошто је непријатељ овладао линијом Јелачка—Ракова Нога—Комари—Волујак—Гуњани, он је, са осам тенкова и 20 камиона, ушао у Крешево.[111]

Ноћу 25/26. јула 4. бригада је онеспособила железничку пругу и покидала телефонску линију на више места између Бусоваче, Лашве и Какња и између Бусоваче и Травника. Ноћу 26/27. јула два батаљона су напала село Бусовачу, а два железничке станице Бусовачу, Лашву и Модриње. Бусовача је, после краће борбе, заузета, пошто се непријатељ повукао на северозапад, према ж. ст. Бусовачи, удаљеној од села око четири километра. Заплењене су три пушке, два сигнална пиштоља и извесна количина хране, која је подељена становништву. Спаљени су један мост, зграда Шумске управе, једно складиште и сви земљано-дрвени бункери.

Бусовача је лако заузета, али је за железничку станицу вођена борба целу ноћ. Непријатељ је настојао да по сваку цену спречи уништење станице, те је ангажовао четири блиндирана воза и један тенк. Само тако је успео да задржи у својим рукама железничке станице Лашву и

109 Исто, IV, 15, док. бр. 265, Извјештај Заповједништва 5. оружничке пуковвије о акцијама и борбама јединица НОВ на територији Босне у времену од 11. до 26. VII 1943.

110 Исто, док. бр. 222, Извод из дневног извештаја команданта немачких трупа у Хрватској од 24. VII 1943. о покретима и акцијама јединица НОВ на територпји Босне; М. Морача, *н.д.,* 114.

111 Исто, IV, 15, док. бр. 220 и 222, Изводи из дневног извештаја команданта немачких трупа у Хрватској од 23. и 24. VII 1943. о покретима и акцијама јединица НОВ на територији Босне; док. бр. 227, Дневни извештај немачког штаба за везу при Команди италијанске 2. армије од 26. VII 1943. о борбама против јединица НОВ на територији источне Босне и Босанске крајине; М. Морача, *н. д.,* 114..

Бусовачу, док је железничка станица Модриње заузета и спаљена. Истовремено је спаљена и жандармеријска касарна у Лашви.

На читавој линији порушена је железничка пруга, а и железнички уређаји, на више места.[112] Непријатељ је претрпео осетне губитке (у мртвима и рањенима), а заробљено је и 15 домобрана. Ми нисмо имали губитака.

Ноћу 28/29. јула један батаљон је на више места порушио железничку пругу између станица Лашве, Модриња и Какња.

Око 10 часова, 20. јула, на заседу једне чете 1. батаљона, на комуникацији Бусовача—Кисељак, у рејону села Незировићи—Прошћица, наишла су од Кисељака два камиона са немачким војницима. И поред опрезности, Немци су били толико изненађени да нису стигли ефикасно да употребе оружје, иако су га држали спремног за дејство. Погинуло је 13 Немаца, а двојица су рањена. Оба камиона су спаљена. Заплењено је нешто оружја и већа количина муниције. Чета није имала губитака.[113]

Увече, 31. јула 4. бригада је поставила заседу: два батаљона на железничкој прузи између Високог и Какња, а два између железничких станица Бусоваче и Травника. Пре нето што су борци стигли да поруше пругу Високо——Какањ, наишао је од Какња теретни воз пун војника. Батаљони су га напали, бацили бомбе и отворили јаку митраљеску и пушчану ватру, али нису оштетили локомотиву, па је воз пројурио према Високом. Из вагона је испао један легионар, који је заробљен. У међувремену,

112 Исто, док. бр. 230, Извод из дневног извештаја команданта немачких трупа у Хрватској од 28. VII 1943. о акцијама јединица НОВ на територији Босне; књ. 16, док. бр. 78.

О овом нападу 4. крајишке бригаде Министарство унутрашљих послова НДХ примило је 27. VII 1943. из Сарајева депешу следеће садржине: »Ноћас нападнута жељезничка пруга од Јањине до Модрпња и Бусоваче те разоружана четири мјеста између Лашве и Јањине. Према Какњу пруга разорена на три мјеста. Бусовача по партизанима са свих страна опкољена. Партизани нападају бац^чима мина и стројницама. Пруга између Бусоваче и Витеза прекинута, а исто тако и брзогласно-брзојавне везе између Зенице и Модриња . . . Влак који је јутрос кренуо враћен према Високом. Са Високим веза прекинута и ради тога не зна се шта се збива.« (Зборник, IV, 15, док. <бр. 266). Цитирано по М. Морача, *н. д.,* 115, 116.

113 Зборник, IV, 15, док. бр. 230; М. Морача, *н. д.,* 116.

мање непријатељеке посаде са железничких станица Порјечани и Добриње повукле су се према Високом. После тога су ова два батаљона на више места порушила пругу и спалила поменуте станице, као и све станичне уређаје.

Друга два батаљона, у заседи између Бусоваче и Травника, порушили су пругу на више места и у зору се повукли.

Рано ујутру, 1. августа, од Киселјака у Бусовачу стигао је један батаљон Немаца. Он је уз пут, у рејону села Поља, после краће борбе одбацио једну мању заседу од комуникације, а затим у селу Купрешу, јужно од Бусоваче, напао 1. батаљон 4. бригаде са бригадном комором и лакшим рањеницима. Непријатељ је напао једном колоном са севера, користећи се шумском пругом, а другом колоном са запада, преко Ст. Пилане (к. 882) и коте 742. После краће али оштре борбе, која је почела око 11 часова, непријатељ је одбачен у Бусовачу, оставивши код Купреша око 25 мртвих и рањених. Први батаљон није имао губитака.[114]

НАПАД НА ГОРЊИ ВАКУФ

Непријатељ је појачао своје снаге у долини реке Босне и почео да врши испаде према нашим снагама, с циљем да их што даље одбаци од комуникација. И наше јединице су нападале његова упоришта. Проценивши да се гарнизон у Горњем Вакуфу може тако савладати, напали смо Горњи Вакуф. Напад је извршила 4. бригада.

За одбрану Горњег Вакуфа непријатељ је организовао спољни појас одбране и неколико јачих упоришта у самом месту. Спољна линија одбране протезала се стазом која води из Горњег Вакуфа у село Врсе, затим се повијала на северозапад преко коте 753, па, преко цеста Горњи Вакуф—Травник и Горњи Вакуф—Бугојно, западном

114 Исто, IV, 16, док. бр. 78. За време дејства 5. крајишке дивизпје на комуцикацијама у долини реке Босне, бригаде су имале своје сталне базе (логоре) у којима су били смештени иитендантура, болннце н све оно што је у датом моменпу било потребно једмницама. Настојало се да ове базе буду смештене на местима неприступаччим непријатељу, што није увек .било могуће, јер је требало да буду блнзу положаја на коме се налазила Бригада. Бригадне болнице су се налазиле на погодним местима на слободној територији.

и јужиом ивицом Г. Вакуфа и, преко Стрмице (триг. 785), спуштала се на реку Врбас. На читавој линији одбране непријатељ је ископао стрељачке заклоне за стојећи став и појачао их митраљеским и пушкомитраљеским гнездима. Готово све зграде у месту биле су подешене за одбрану, нарочито школа и Котарска испостава. Бранилац се обезбедио једним водом на коти 666 (око 1 км југозападно од Г. Вакуфа), а другим на коти 878 (око један и по километар јужно од Г. Вакуфа).

Варошицу је бранио 3. батаљон домобранског 13. пешадијског пука, у чијем саставу су биле 9, 10. и 11. чета и Пратећа (12) чета, укупно око 700 људи.[115]

Штаб 4. крајишке бригаде је одлучио да Горњи Вакуф нападне са два батаљона, појачана Травничким НОП одредом. Батаљони су имали по 140 бораца, а Травнички одред око 120. Напад је требало извршити ноћу 3/4. августа, с почетком у 22 часа.

Први батаљон, појачан са 1. четом Травничког НОП одреда, добио је задатак да напада место с јужне и југоисточне стране (укључно к. 666 и река Врбас), што пре заузме Стрмицу (триг. 785) и — дуж реке Врбаса — прсдре у место, садејствујући покретом и ватром 2. батаљону. Други батаљон, појачан 2. четом Травничког НОП одреда, имао је задатак да напада са северне стране, на одсеку од цесте за Травник до села Врса (све укључно), да пробије спољну одбрану, упадне у град и, у садејству са 1. батаљоном, уништи непријатељску посаду. Један вод, појачан одељењем Травничког НОП одреда имао је да поседне линију Орлишће (к. 913)—к. 703—к. 803 и затвори правац од Прозора. Два вода са одељењем из Травничког НОП одреда добили су задатак да затварају правац од Бугојна, на линији речица Бистрица—к. 638—Хан-Плоче.

Први батаљон је кренуо на извршење задатка 3. августа око 17 часова и, преко Суходола, Лисине (к. 1689) и Оштрог врата (к. 1195), око 22 часа избио у рејон села Ждримаца. Одмах је упутио заседу према Прозору, а главнина је, преко села Карамастовића, кренула према коти 876. Једна чета је напала на Стрмицу (триг.

115 Исто, док. бр. 1'82, Извод из бојне релације 3. бојне 13. пјешачке пуковпије за 3. VIII 1943. о нападу јединица НОВ на Горњи Вакуф.

785), друга чета, дуж реке Врбаса, на Горњи Вакуф, а два вода — на коту 666. Због тешко иролазног и планинског земљишта овај батаљон није стигао у одређено време, тако да је 2. батаљон почео борбу пре њега. Тек око 23 часа се 1. батаљон сукобио с непријатељем, односно, његовом заседом јужно од коте 876 и на вису, 500 метара југоисточно од Стрмице (триг. 795). Изненађење није било постигнуто пошто је непријатељ очекивао напад.

Борба је од самог почетка била жестока, зато што су наше јединице настојале да што пре овладају отпорним тачкама које доминирају овим местом. Оне су убрзо заузеле коту 876 и продужиле наступање ка Стрмици.

У међувремену је нападнута и кота 666. Чета која је наступала с југа, дуж реке Врбаса, заузела је прве куће и продрла до џамије, а затим се сукобила са деловима домобранске 12. чете у згради Котарске испоставе. Тада су и делови 2. батаљона продрли са севера у место и, надирући с југа, убрзо се спојили са деловима 1. батаљона, те заједнички окружили делове домобранске 12. чете у рукавцу реке Врбаса. Неки делови су покушали да се извуку према западу, али су, после краће борбе, савладани и заробљени.

Истовремено је вођена жестока борба за Стрмицу. Бранилац је довлачио појачања и, по сваку цену, настојао да је задржи у својим рукама. Но, после продора наших јединица у место и заробљавања делова домобранске 12. чете, Стрмица је била потпуно изолована и изложена нашој ватри са свих страна.

Непријатељ је одбио наш напад на коту 666, али се жестока борба развила у самом месту. Продирући кроз Г. Вакуф 1. батаљон је, у садејству са деловима 2. батаљона, заузимао кућу по кућу и потискивао непријатеља на запад. У једној згради заробљено је особље батаљонског превијалишта с лекаром, као и неки снабдевачки делови.

Због нашег брзог надирања кроз град, непријатељ је био принуђен да скраћује фронт, те је, најзад, напустио и коту 666. Своју 11. чету повукао је у попречну улицу, која преко моста на реци Врбасу изводи у северни део Горњег Вакуфа. На десно крило 11. чете наслањала се 10. чета, која је држала југозападну, и северозападну

ивицу Г. Вакуфа (укључно и гробље). Тако је бранилац био збијен на мали простор, док је ван места, на северној страни, још увек држао спољна упоришта.

После пола ноћи 1. батаљон је, у садејству са деловима 2. батаљона, неколико пута покушавао да уништи непријатеља али — без успеха. Непријатељ је, скраћујући фронт, вршио честе противнападе и тако успео да се одржи до зоре, када се 1. батаљон, према плану штаба Бригаде, повукао ка Суходолу.[116]

Други батаљон због јако стрмог земљишта није могао нападати са северне стране, па је нападао дуж комуникације Травник—Горњи Вакуф. Чим је стигао до села Бистрице, упутио је два вода са одељењем Травничког НОП одреда да затвори правац према Бугојну.

Око 12,30 часова постављена је заседа на линији речица Бистрица—к. 638—Хан-Плоче, која је одмах почела да руши цесту и железничку пругу. Међутим, изненада су од Горњег Вакуфа наишла четири камиона Немаца. Команда чете је, пошто је цеста већ била делом разрушена, одлучила да нападне непријатеља. Немци су били потпуно изненађени, те су у првом моменту претрпели осетне губитке. Међутим, када су се опоравили од првог изненађења, прихватили су борбу, отворивши јаку митраљеску ватру, а затим и ватру из минобацача, прелазећи повремено и у јурише. V једном таквом јуришу потисли су заседу ка северу, а они су се вратили у Горњи Вакуф. На месту борбе остала су два спаљена камиона и нешто оружја и опреме.[117]

По стизању пред Г. Вакуф штаб 2. батаљона је распоредио чете за напад. Једна чета је добила задатак да напада преко села Понира према селу Врсима, а једна преко коте 753 и Звизде. Пратећа чета са једним водом наступала је дуж цесте Травник—Горњи Вакуф. Чете су изашле на положај за напад на време и чекале да 1. батаљон отпочне борбу, како је било планирано. Међутим, пошто је 1. батаљон био закаснио, а заседа према Бугојну већ водила

116 Исто.

117 Ови камиони су ишли из Прозора у Бугојно. Пошто заседа према Прозору није била на в.реме постављена, они су неометано ушли у Горњи Вакуф и продужили покрет за Бугојно. (Зборник, IV, 16, док. бр. 78).

борбу, 1. и 2. батаљон је почео напад нешто после 22 часа. Први напад непријатељ је одбио, па је 2. батаљон покушао да са северне стране, преко Понира, продре према Врсима, али је непријатељ, добро организованом ватрохм, тукао северни део села и онемогућио продор тим правцем. Заузету коту 753 непријатељ је противнападом повратио.

Појачања која су му пристизала и тешко пролазно земљиште омогућили су непријатељу да у вишечасовној борби одбије све нападе 2. батаљона и да задржи спољна упоришта у својим рукама.

У међувремену је 1. батаљон продро у Горњи Вакуф па је 2. батаљон главнину својих снага оријентисао дуж цесте Травник—Горњи Вакуф, с намером да упадне у место са севера и запада. Делови који су нападали са севера продрли су у место и убрзо се спојили са деловима 1. батаљона који су надирали с југа, а затим су заједнички уништили делове домобранске 12. чете у згради Котарске испоставе. Међутим, делови 2. батаљона, који су нападали са запада, од села Батуше, били су одбијени.

У току ноћи батаљони су неколико пута покушавали да униште окруженог непријатеља, али су успели само да заузму неколико зграда спаљених у току борбе. Пред зору је 2. батаљон напустио Вакуф и повукао се ка Суходолу, оставивши мања обезбеђења према селима Крупи и Бистрици.

У борби, која је трајала шест часова, непријатељ је имао мртвих и рањених. Од Немаца погинули су један поручник и шест војника. Заробљено је 57 домобрана, међу којима два официра и три подофицира. Ми смо имали само четири лакше рањена. Заплењена су два тешка митраљеза, два пушкомитраљеза, 47 пушака, 31.000 метака, два сандука бомби и извесна количина ратне опреме. Спаљена су четири камиона и складиште хране. Изгорела је и једна коњушница са 14 коња и опремом.

После ове борбе непријатељ је ноћу, 4/5. августа, напустио Горњи Вакуф и повукао се према Бугојну. У град је ушао 1. батаљон 4. крајишке бригаде. Двадесет два домобрана добровољно су остала у нашим редовима, а остали су пуштени кућама.[118]

118 М. Морача, ***н.д.,*** 117, 118.

Припреме за иапад на Горњи Вакуф извршене су у потпуној тајности. Иако наш напад није очекивао, непријатељ нас је дочекао спремно, јер је заседа према Бугојну открила присуство наших снага.[119] Пошто нисмо постигли изненађење, били смо принуђени да водимо борбу под знатно тежим условима. Бранилац је, сем тога, био појачан једном немачком јединицом јачине до једне четс, која није успела да се пробије у Бугојно. Однос снага је одиграо значајну улогу. Бранилац је сва три преимућства добро искористио.

Батаљони 4. крајишке бригаде поново су се вратили на комуникацију Кисељак—Зеница—Травник, а Травнички НОП одред је остао као посадна јединица у Горњем Вакуфу.

Ноћу 10/11. августа 4. батаљон 4. бригаде поставио је заседу на железничкој прузи Високо—Зеница, између станица Добриње и Порјечани, али, пошто те ноћи непријатељ није саобраћао на том делу пруге, батаљон се, пошто је порушио пругу, повукао на леву обалу Босне.

Сутрадан, 11. августа, четири километра југозападно од Бусоваче, око 400 непријатељских војника је напало 1. батаљон 4. бригаде, који се, изненађен, после краће борбе повукао према селу Голој Главици. И непријатељ се повукао у Бусовачу.

Рано ујутру, 12. августа, око 200 четника Зеничког одреда напало је 4. батаљон 4. бригаде у селу Себињу, али су се четници после краће борбе, пошто су били разбијени, морали повући према Зеници. Погинуло их је шесторица, а рањено четворица. Четврти батаљон није имао губитака.[120]

119 Напад 4. крајишке бригаде на Горњи Вакуф детаљно је у свом извештају описао командант 3. батаљона домобранске 13. пјешачке пуковније. Он тврди да је његов 'батаљон у овој борби имао три мртва, а да су заробљена два официра, два подофицира и 68 домобрана. Не каже колико је погинуло Немаца и колико их је било рањено. (Зборник, IV, 16, док. бр. 182).

1\20 Исто, док. бр. 78; док. бр. 118, Извод из Операцијског дневника штаба 5. НОУ дивизије о борбама и маршевима дивизије у току августа 1943.

НАПАД НА БУСОВАЧУ

Бусовача није била јако уиориште које је, заједно са суседним гарнизонима, бранило непосредан прилаз долини реке Босне. Налази се на комуникацији која преко Травника и Јајца спаја Сарајево са Бањалуком, па се окупатор често користио њоме као базом за испаде према слободној територији. Због тога је штаб 5. дивизије наредио 4. крајишкој бригади да заузме Бусовачу.

Одбрану Бусоваче непријатељ је организовао на принципу утврђених отпорних тачака, распоређених тако да својом ватром затварају све прилазе месту. Једна отпорна тачка налазила се на источној ивици места (гробље, Пошта и још неке зграде), друга отпорна тачка — на јужној ивици (група кућа у селу Царици и к. 469), трећа — на западној страни (зграде и земљишта непосредно испред џамије) и четврта — на северозападној страни (група кућа и црква). Између отпорних тачака непријатељ је на појединим местима ископао ровове, ради контролисања међупростора.

Окупатор је у Бусовачи често мењао јединице. У време нашег напада у њој се налазио један батаљон из немачке 369. легионарске дивизије.[121] Ова дивизија се тада налазила у покрету према северу, а овај батаљон је имао задатак да обезбеђује њен покрет. Немци су били запосели све отпорне тачке и ровове, а резерву су, заједно са четом тешких оруђа, задржали у центру места (источно од џамије).

Штаб 4. крајишке бригаде је одлучио да нападне Бусовачу са три батаљона, с тим да истури обезбеђења ка Киселјаку и Травнику.

Први батаљон је добио задатак да, крећући се са југа, потоком Ивановица, брзо продре у упориште, заузме џамију и, у садејству са 2. батаљоном, овлада Бусовачом; 2. батаљон — да заузме отпорну тачку Царицу (к. 469), а затим, са истока, продре комуникацијом у место и, заједно са 1. батаљоном, заузме га; 3. батаљон — да заузме

121 Исто, док. бр. 153, Извод из диевног извештаја ко.манданта немачких трупа у Хрватској од 18. VIII 1943. о заузимању Мркоњић--Града од стране јединица НОВ и ситуацији на територији Босне и Херцеговине.

железничку станицу, затвори правац према Травнику и Лашви и поруши железничку пругу према Бусовачи, а једном четом да, у висини села Незировића, затвори правац према Кисељаку.

Почетак напада је био одређен за 16. август у 22 часа.

Први батаљон је кренуо у напад у одређено време. Међутим, начињена је грешка при формирању борбеног поретка, па су све три чете уведене у борбу у једној линији. Тако се повела исцрпљујућа фронтална борба. У њој је непријатељ имао предност, па је, јаком митраљеском и минобацачком ватром, наносио батаљону осетне губитке. Зеленило је осветљавао ракетама, што му је омогућавало да боље контролише сопствену ватру. После борбе која је трајала један час, батаљон се повукао према селу Равном.

Истовремено је и 2. батаљон напао отпорну тачку у засеоку Царици. У првом налету он је заузео коту 469 и, после оштре борбе, овладао засеоком, заузевши групу кућа. Непријатељ се повукао у Бусовачу, те је батаљон са источне стране упао у упориште. Развила се борба за гробље и групу кућа између гробља и Поште. Непријатељ је пружао јак отпор, тако да је батаљон успео да заузме само неколико кућа. Међутим, после краће припреме, он је, уз подршку минобацачке ватре, поново извршио јуриш и око 1 час заузео гробље и неколико зграда. Међутим, сви покушаји да заузме и Пошту остали су без успеха. После извесног времена непријатељ је предузео неколико јаких противнапада, с намером да поврати изгубљени положај, тако је батаљон био присиљен да пређе у одбрану. У зору непријатељ је повратио гробље, а 2. батаљон се повукао у Царицу, где је борба настављена. Сви покушаји непријатеља да поврати Царицу остали су без успеха.

Две чете 3. батаљона заузеле су железничку станицу Бусовачу, а непријатељ се повукао према Лашви. Затим су чете приступиле рушењу станичних уређаја и железничке пруге према Лашви, Травнику и Бусовачи. Заседе у висини засеока Катића, према Лашви, и у висини засеока Каоника, према Травнику, нису дејствовале јер тс ноћи непријатељ није интервенисао на тим правцима, па су се заседе у зору повукле у састав батаљона. Међутим,

непријатељ је од Кисељака ирема Бусовачи упутио 1. дивизион 369. артиљеријског пука и Извиђачки батаљон са тенковима.[122] Страхујући од заседе, непријатељ је у покрету отварао артиљеријску ватру, тукући обе стране пута. Заседа је ипак остала на месту и пропустила део Извиђачког батаљона с тенковима, а затим отворила ватру на артиљеријски дивизион, наневши му осетне губитке.

Убрзо је, међутим, уследила интервенција Извиђачког батаљона, па се повела неравноправна борба. Зато је 2. батаљон, који се налазио у засеоку Царици, одмах упутио две чете у помоћ заседи. Оне су у рејону села Поља напале непријатеља с леђа. Тако се између наше три чете и непријатељске колоне која је упала у заседу развила жестока борба, која је бивала све жешћа, јер су наше чете покушавале да дотуку непријатеља, који је ипак успео да се одржи на делу цесте коју је запосео. Око 12 часова стигао му је у помоћ и авион, који је митраљирао и бомбардовао наше положаје.

Истовремено је посада из Бусоваче покушала да се пробије према Пољу, али је код Царице била одбијена. У поподневним часовима водила се борба на целој линији фронта, од села Густог Граба до Бусоваче. Непријатељ се бранио уз подршку авиона и тенкова. Сви покушаји да се савлада остали су, због дејства тенкова, без успеха. У међувремену је непријатељ из Бусоваче поново напао Царицу и, после оштре борбе, заузео је око 16 часова (17. августа). Потом је кренуо према окруженој колони и око 17,30 часова је деблокирао.

Наше јединице нису успеле да искористе задобијен плен. Оне су се, после продора непријатељских снага из Бусоваче, морале повући према селу Купрешу. У борби за Бусовачу непријатељ је имао шест мртвих и рањених. Заплењено је: један тешки бацач са 69 мина, један пушкомитраљез, девет пушака, 800 метака, три двогледа, две стројнице и један телефон. Убијено је 50 коња, спаљена

122 Исто.

су два моста и порушеио ока три километра железничке пруге. Ми смо имали два погинула и 13 рањених.[123]

После борби за Бусовачу два батаљона 4. крајишке бригаде поново су ноћу 17/18. августа на више места порушила железничку пругу између JТашве и Каоника, а затим су се пребацила на леву обалу Лашве и до зоре 18. августа избила у рејон Горњег Чајдраша и села Почулице (западно од Зенице). Тог дана разоружала су мањи број милиционара и запленила неколико пушака. Ова два батаљона су ноћу 19/20. августа напала железничке станице Хан-Билу и Хан-Компанију, одакле су мање непријатељске посаде побегле без отпора. Порушено је неколико стотина метара пруге и уништени станични уређаји. Исте ноћи нападнут је и Витез. Месна милиција је побегла, не пруживши отпор. Уништена је општинска архива и заплењено неколико стотина килограма брашна и шећера.[124]

ОВЛАДАВАЊЕ БУГОЈНОМ

Предвиђајући да ће Италија убрзо капитулирати, Немци су средином 1943. снаге из Босне почели да групишу у већа упоришта на важнијим операцијским путевима према Јадрану, како би, у случају капитулације Италије, могли на време запосести јадранску обалу. Тако су повукли и своје снаге из упоришта у долини Врбаса. Најпре су напустили Горњи Вакуф, а убрзо затим и Доњи Вакуф, Бугојно, Травник, Јајце и Мркоњић-Град.

Померање немачких снага према јадранској обали условило је и померање домобранске 4. ловачке бригаде из упоришта у горњем току Врбаса. Четвртог августа 1. батаљон 13. пешадијског пука те бригаде напустио је Бугојно, 2. батаљон Доњи Вакуф, а 3. батаљон Горњи Вакуф. Цео пук се прикупио у Јајцу, одакле је, 13. августа, упућен према Бањалуци. До 9. августа били су напуштени

123 Зборник, IV, 16, док. бр. 118 и 153. Штаб немачке 369. легионарске дивизије тврди да је у овој борби погинуло шест легионара, а да је рањено 13, као и да је 40 коња убијено. (Зборник, IV, 16, док. бр. 15).

124 М. Морача, *н. д.,* 122, 123.

Мркоњић-Град и Језеро, а до 16. августа и Јајце.[125] Тако су, за релативно кратко време, немачке и дохмабранске посаде напустиле упоришта у горњем току Врбаса.

Пошто су и домобранске снаге напустиле поменута упоришта, Заповједништво III зборног подручја је неколико пута интервенисало код Немаца да се домобранске јединице и даље задрже у дотадањим упориштима у горњем току Врбаса. Међутим, Немци су одбили те захтеве.

Приближно у исто време Врховни штаб НОВ и ПОЈ се са Главном оперативном групом, после офанзивних дејстава у источној Босни, пребацивао у западну Босну, с циљем да је ослободи, а потом да, са главнином снага Народноослободилачке војске, изврши притисак на италијанске снаге и убрза њихову капитулацију.

Од свих упоришта у долини горњег тока Врбаса која су напустиле немачке и домобранске снаге, за усташе је најважније било Бугојно. Оно је од првог дана постојања такозване Независне Државе Хрватске било једно од веома значајних усташких упоришта у овом делу Босне. То је био за усташе центар у коме су биле концентрисане не само јаке војне снаге него, добрим делом, и материјалне резерве. Усташе су настојале да Бугојно буде и јак политички центар, одакле би ширили свој утицај и политички контролисале знатан део територије.

По свом положају Бугојно има врло повољне услове за одбрану. Оно је, с наслоном на Купрес, отежавало наше везе са Далмацијом и маневар наших снага у том правцу. Његовим падом усташе би изгубиле базу која им је омогућавала да у својим рукама држе и бране тако важну позицију у долинама река Врбаса и Лашве. Нарочито велики војнополитички значај за НДХ имали су повезани усташки гарнизони у Ливну, Купресу, Бугојну и Травнику.

Ослобођење Бугојна је и за нас имало велики значај, јер би, његовим ослобођењем, цело подручје у долини Врбаса, од изворног дела до Бањалуке, било повезано са слободном територијом на западу. А То подручје би нам послужило за попуну јединица људством и као материјална база за снабдевање јединица. Тиме би се створили и по-

125 АВИИ, к. 57, рег. бр. 11/1-2, Бојна релација III домобранског подручја за август 1943.

вољнији услови за продор наших снага према Далмацији. Осим тога, снаге Народноослободилачке војске би доспеле у много повољнији положај у погледу могућности заузимања Травника и отварања широког пролаза између планина Влашића и Вранице за дејства на комуникацију Сарајево—Мостар. Ослобођењем Бугојна снаге НОВ би — и у војном и у политичком погледу — побољшале свој положај. Због тога је Врховни штаб НОВ и ПОЈ, а и иначе, у духу плана за офанзивна дејства у западној Босни, наредио 1. пролетерској и 5. крајишкој дивизији да ослободе Бугојно.

Одбрану Бугојна непријатељ је организовао у две линије. Спољна се протезала левом обалом Врбаса, од Горице (к. 646), преко села Султановића, коте 717, села Ципуљића, Градине (триг. 620), Гај-Берића, комуникације Бугојно—Доњи Вакуф, до села Доњића и Главица, а унутрашња, левом обалом Врбаса до моста, левом обалом потока Поричнице (са групом кућа на комуникацији Бугојно——Горњи Вакуф), северозападном ивицом града (са црквом, школом и групом кућа) преко железничке пруге (са групом кућа северно од станице) и жандармеријске станице и даље, на исток — ивицом града до реке Врбаса.[1]-'[6]

При организацији одбране непријатељ се користио искуством из наша два неуспела напада на Бугојно у 1942. години. Он је свакодневно усавршавао систем одбране. Изградио је велики број лаких бункера, међусобно повезаних стрељачким заклонима и саобраћајницама, а на најважнијим тачкама изградио бетонске бункере. И много зграда (жандармеријска станица, апотека, Пошта, Соколски дом, железничка станица, усташки штаб и поједине зграде на раскрсницама) било је подешено за одбрану. Све ове зграде појединачно, као и неколико њих заједно, биле су подешене за кружну одбрану. Ватрени систем је организован на спољним утврђењима, која су се међусобно допуњавала, и у граду, нарочито у утврђеним зградама на раскршћима.

Град су браниле 1, 2. и 3. чета 7. батаљона и 1. чета 20. батаљона 5. усташке бригаде (5. дјелатни стајаћи

126 Непријатељска архива је уиништена још пре заузимања Бугојна. .Податке о организацији одбране и о распореду снага дао је заробљени усташки командант.

здруг),[127] укупно око 600 усташа. Ове снаге су биле под командом Рафаела Бобана, чувеног усташког зликовца, а биле су појачане са око 500 припадника усташке милиције, укљученим у систем спољне одбране у селима Кандији, Доњићима, Чаушлијама, Поричу, Ципуљићу, Веселој и Црничу, са главнином у селу Главицама. Бранилац је располагао укупно са око 1.100 усташа спремних да се боре до краја. Осим лаким наоружањем, непријатељ је располагао и једним оклопним аутомобилом и топом калибра 37 мм.

Пошто се главнина усташке милиције налазила у селу Главицама и бранила источне прилазе граду, делови 5. усташке бригаде били су распоређени за одбрану северних, западних и јужних прилаза: 1. чета 20. батаљона јужно, у рејону Врбаса и потока Весеочице (искључно); 2. чета 7. батаљона југозападно и западно, у рејону потока Весеочице (укључно) и тригонометра 629 (искључно); 3. чета 7. батаљона северно, у рејону Гај-Берића (укључно) и Врбаса; 1. чета 7. батаљона у резерви, у рејону Општине и зграде усташког штаба, она је једним водом контролисала мост на Врбасу и источну ивицу града.

Све спољне отпорне тачке биле су добро утврђене, а нарочито села Весела, Горица (к. 646), Градина (триг. 620) и село Главица, која су била подешена и за кружну одбрану. Бранилац је био решен да Бугојно брани упорно.

Штабови 1. и 5. дивизије одлучили су да Бугојно нападну са две бригаде. Истовремено, ради обезбеђења напада, одлучено је да се изврши демонстративни напад на Купрес и Прозор, а према Травнику да се постави обезбеђење јачине два ојачана батаљона.[128] Доњи Вакуф се од 17. јула налазио у нашим рукама.

Четврта крајишка бригада (четири батаљона), појачана са 2. батаљоном Ударне групе батаљона и једном

127 АВИИ, к. 57, рег. бр. 11/1-2.

128 Ието, к. 781, рег. бр. 7-6, Заповест штаба 1. пролетерске п 5. НОУ дивизије за напад на Бугојно од 19. VIII 1943.

четом Травничког НОП одреда, добила је задатак да нападне упориште са источне, јужне и западне стране, и да постави обезбеђења према Травнику и Купресу.

Трећа крајишка бригада (четири батаљона) 1. пролетерске дивизије, појачана једном четом Травничког НОП одреда, добила је задатак да нападне непријатеља са севера, између реке Врбаса и комуникације Купрес—Бугојно, општим правцем Урија—Гувна—Каралинка—Гај-Берића——Градина—ж. ст. Бугојно, као и да постави обезбеђење према Травнику.

Прва крајишка бригада и Рамски НОП одред добили су задатак да изврше демонстративан напад на Прозор, а 10. дивизија на Купрес, с циљем да вежу непријатељске снаге у овим упориштима.[129]

Тридесет првог августа (шест дана после напада) 3. крајишка бригада[130] је имала 1.040 бораца. Од наоружања је имала 744 пушке, 77 пушкомитраљеза, четири тешка и један лаки бацач, један противтенковски топ и један топ »пито«. Четврта бригада је била знатно слабија. Имала је око 700 бораца, али је по ватреној моћи била готово једнака са 3. крајишком бригадом. Од наоружања је, осим пушака и аутомата, имала и око 65 пушкомитраљеза, 11 тешких и неколико лаких бацача. Бригада је била појачана и једним батаљоном од око 180 бораца. Обе бригаде су дале по један батаљон на обезбеђење према Травнику, а 4. бригада и једну чету према Купресу. У нападу на Бугојно учествовало је укупно око 1.500 бораца. Приближан однос снага био је 1,5:1 у људству, а у лаком и средњем наоружању 9:1 у нашу корист.

Наређење за напад на Бугојно штаб 4. крајишке бригаде је примио у селу Кукавичици 20. августа у 11 часова. Почетак напада је био одређен за 22. август у 23 часа. И поред тога што је на располагању имала мало времена, она је, после марша од 65 км, била спремна за напад.

129 Исто, к. 9А, рег. бр. 21-2, Извештај штаба 1. пролетерске дпвизије од 28. VIII 1943. о нападу на Бугојно.

130 Исто, к. 711; рег. бр. 3-6 п 4-6, Бројно стаље п наоружање •3. крајишке бригаде на дан 31. VIII 1943.

По пристизању у рејон прикупљања, штаб Бригаде је издао заповест.

Први батаљон је добио задатак да пробије одбрану непријатеља на одсеку река Врбас, поток Весеочица и да дејствује правцем Црниче — Кућице, мањим снагама да овлада Горицом (к. 646), или да је блокира, а главним да продужи напад према бившем Соколском дому и Котарском предстојништву (бивше Среско начелство) и, у садејству са ударном групом (1. чета 1. батаљона и 1. чета 3. батаљона) у граду, уништи ова упоришта, а затим дејствује према џамији.

Трећи батаљон је имао задатак да пробије спољну и унутрашњу одбрамбену линију на одсеку поток Весеочица, комуникацију Купрес—Бугојно, мањим снагама, уз садејство јединица 3. бригаде, да уништи непријатеља у селу Ципуљићу, а главним да продре према цркви и Општини и, у садејству са ударном групом, уништи ово упориште, а потом дејствује ка центру града.

Четврти батаљон — као самостална колона — добио је задатак да напада са источне стране, општим правцем Поточани—Вилеши—Бешлићи—Главица—Бугојно. По овлађивању селом Главицама да продре у град у рејону моста на Врбасу и да, садејствујући 1. батаљону, наступа према џамији.

Други батаљон (појачан четом Травничког НОП одреда) требало је да са предњим деловима поседне линију Дубоко—Печуј—Маргетићи и затвори правац према Травнику.

Други батаљон Ударне групе батаљона имао је задатак да овлада упориштем у селу Весели, а једном четом да, на линији Рисовац (триг. 1152)—Лучића кошаре, затвори правац према Купресу.

Ударна група (јачине 130 бораца) добила је задатак да се потоком Весеочица провуче у град и заузме цркву и зграду Општине, а затим да дејствује према ситуацији, помажући изнутра савлађивање спољне одбрамбене линије.

Све јединице су правовремено извршиле припреме, али су полазне положаје поселе с малим закашњењем, тако да је напад почео у 23.15 часова.

Напад се одвијао у две фазе. У првој је овладано спољном и унутрашњом одбрамбеном линијом, а у другој је сломљен организован отпор неколико јачих група које су се у дентру града браниле из утврђених зграда.

Двадесет другог августа у први сумрак ударна група је кренула из шуме у подножју Паљеника (триг. 938). У колони по један провукла се између села Врхпећа и Веселе и јаругом се спустила на поток Весеочицу, а затим, провлачећи се између бункера, неопажено ушла у град. Пошто бункери унутрашње одбрамбене линије нису на овом делу били поседнути, ударна група је несметано прошла преко брисаног простора испред њих и са једним водом посела рејон цркве. Затим је у две колоне, неометана од непријатеља, продужила покрет према згради Општине и железничкој станици. Добивши од једног заробљеног усташе[131] знаке распознавања, она је без борбе прошла до општинске зграде и хотела »Гроф« и на изненађене усташе отворила ватру и бацила бомбе. Успаничене усташе су се разбежале по мраку, оставивши десетак мртвих и сву опрему.[132]

Захваљујући изненађењу, ударна група је без губитака заузела још два објекта и одмах, јединицама које су чекале уговорени знак за напад, звоњењем јавила да је избила у рејон цркве. Изненадна појава партизана у граду потпуно је дезорганизовала усташку одбрану. О томе се у дневном извештају III зборног подручја од 25. августа каже следеће:

131 Док је ударна група неопажепо пролазила кроз град, једна група усташа се веселила у хотелу »Гроф«. Један од усташа, пијан, изашао је из хотела и, мислећи од партизана да су усташе, није отворио ватру на партизане.

132 Општинску зграду је био посео један вод усташа. Пред зградом је био стражар, а остали су вероватно спавали, јер се друкчије не може објаснити таква паника. Усташе су овој згради придавале велику важност. Зато су је у лрвом противнападу повратиле и држале је све док и последња њихова група није покушала да се пробије из опкољеног града.

Усташе нису запоселе неке важне бункере и цркву вероватно зато што су очекивале да ће се борба развити прво на спољној линији одбране. Изгледа да је празне бункере на унутрашњој линији одбране требало да поседну снаге које се повуку са спољне линије одбране.

»...Једна скупина партизана се увукла у средиште града, те из кућа почела пуцати на усташе истодобно кад је почела нападај с поља. Услед панике и опћег метежа у граду попустила је одбрана и партизанима је успело ући у град .. «[133]

Пошто је заузела Хотел »Гроф« и зграду Општине, ударна група је продужила дејство према усташком штабу, где је наишла на први организовани отпор. Прва чета усташког 7. батаљона, која се налазила у резерви, извршила је противнапад од усташког штаба и Котарског предстојништва, покушавајући да поврати општинску зграду и потисне ударну групу према цркви. Пошто нису имале довољно снага у граду, усташе су повукле део снага са спољне одбрамбене линије — из рејона Горице и Градине — и извршиле напад с југа и запада, окруживши ударну групу са свих страна. Због тога се ударна група око 2 часа, 23. августа, морала повући ка цркви.

За то време су вођене борбе за спољну одбрамбену линију. Око 3 часа први делови 1. батаљона 4. бригаде пробили су се с југа у град и успоставили везу са ударном групом, после чега је усташки притисак попустио и на осталим деловима фронта. Ослободивши се притиска, ударна група и делови 1. батаљона 4. бригаде извршили су противнапад и потпуно разбили усташку 1. чету, која се у нереду повукла ка ивици града. Мањи број усташа се пробио ка Купресу, а једна група се у рејону села Кућица пробила преко Врбаса ка Травнику. Пошто је ударна група извршила задатак, обе чете су продужиле да дејствују у саставу својих батаљона.

Две чете 1. батаљона, уз подршку пратеће чете,[134] напале су непријатеља наступајући између Горице и комуникације Горњи Вакуф—Бугојно. Пошто је непријатељ још те ноћи напустио село Црниче, чете су тек код капеле, источно од села Султановића, наишле на први отпор. Развила се жестока борба, али се по ватри осећало да је одбрана проређена, пошто су се неки непријатељски делови

133 АВИИ, к. 28, рег. бр. 11-1, Дневно извешће Главног стожера домобранства бр. 239 од 26. и 27. VIII 1943.

134 Батаљони су, поред три стрељачке чете, имали у свом саставу и по једну пратећу чету, која је од нао.ружања имала 2—4 тешка бацача и исто толико пушкомитраљеца за сопствено обезбеђење.

повукли у град, у борбу против ударие групе. Трпећи бочну и леђну ватру са Горице (к. 646), чете су на јуриш пробиле спољну одбрамбену линију и обухватом са истока овладале селом Султановићима, одакле су избиле на поток Весеочицу и, већим делом снага, продужиле наступање према граду, а мањим делом приступиле уништавању изолованог непријатељског упоришта Горице. Непријатељ је на Горици имао један бетонски бункер из кога је ватром контролисао ближу околину, па су делови ових двеју чета, после три безуспешна напада, Горицу блокирали једним одељењем, а осталим снагама продужили наступање према граду. Убрзо су ове две чете уништиле непријатеља у селу Јаклићу, прешле потоке Весеочицу и Поричницу и с леђа напале усташе које су у граду водиле борбу са ударном групом. Тако је ударна група била деблокирана, а усташка 1. чета потпуно разбијена.

Затим је 1. батаљон приступио уништавању усташких група које су се упорно браниле из утврђених зграда бившег Соколског дома (у коме се сада налазило складиште) и Котарског предстојништва. Овим зградама, нарочито згради Соколског дома, било је тешко прићи. Због тога су се борбе прилично одужиле. На позив за предају усташе су одговарале још жешћом ватром. Тек 24. августа око 10,30 часова ове зграде су заузете. Соколски дом је био запаљен и изгорео заједно са складиштем и усташама које су га браниле. У даљем наступању 1. батаљон је наишао на јак отпор непријатеља из општинске зграде и блока зграда према реци Врбасу, те се зауставио на тој линији. Истог дана око 11 часова заузео је и упориште Горицу. Бетонски бункер, из кога су усташе ефикасном ватром контролисале предтерен, заузели су борци 1. батаљона на тај начин што су му пришли постојећом саобраћајницом са северне стране, а затим му се, новоископаним ровом, приближили и побацали на њега бомбе од којих је изгинула цела посада бункера — девет усташа.

Две чете 3. батаљона су, уз подршку Пратеће чете, напале непријатеља између потока Весеочице и комуникације Купрес—Бугојно. Главнина батаљона је напредовала непосредно уз поток, а мање снаге, обухватом са запада и југа, напале су непријатеља на коти 717. После краће борбе, уз садејство 4. батаљона 3. крајишке бригаде, који

је нападао према Градини, брзо еу заузеле коту 717 и села Алибеговиће и Ципуљић. Непријатељ је ова упоришта прилично брзо напустио, повукавши се у град.

Надирући ка граду, 3. батаљон је у првом налету заузео заселак Мало Село, али је затим задржан на левој обали потока Поричнице, где је непријатељ, ослањајући се на Школу и групу кућа, учврстио свој положај и одбио први налет 3. батаљона. После краће припреме, 3. батаљон је поново извршио јуриш — уз садејство 1. батаљона — пробио се преко потока Поричнице и, обухватом са истока, напао усташе које су се браниле из групе кућа југозападно од цркве, уз комуникацију Купрес—Бугојно. После жестоке борбе за сваку кућу, у које су мања одељења бомбаша убацивала бомбе, 3. батаљон је, уз садејство 4. батаљона 3. бригаде, сломио отпор усташа, заузео групу кућа и, око 7 часова, у рејону цркве успоставио везу са деловима ударне групе. Даље његово настудање заустављено је из рејона општинске зграде и групе кућа око ње, па су чете заузеле положај у висини 1. батаљона, испред општинске зграде. Пошто је на овај начин знатно скратио фронт, 3. батаљон је из ударне групе извукао своју чету и од ње образовао батаљонску резерву.[135]

Четврти батаљон је нападао у линији и на широком фронту: Хадровиђи—Горњи Штрпци. Овакав распоред одговарао је задатку батаљона, јер је требало да на свом правцу прво очисти сва села од непријатеља, а потом да форсира Врбас и нападне град са источне стране. Батаљон је кренуо у напад у 23 часа. Усташе су пружале отпор из одвојених, али ватром добро међусобно повезаних отпорних тачака. У првом налету батаљон је очистио села Хадровиће и Вилеше, али је задржан на линији Сеферовиђи—Спахиђи—Бешлиђи, на којој се развила жестока борба. Неколико јуриша 4. батаљона непријатељ је одбио, па је штаб батаљона део снага упутио у обухват преко Вилешког потока на коту 609. Међутим, због јаке бочне

135 Дејства 4. крајишке бригаде реконструисаиа су на основу мог личног сећања, као бившег команданта бригаде, и на основу изјава пуковника Милоша Тањге, пуковника Војина Видовића, мајора Пере Скакића, Душана Бајића, Пере Родића и других учесника у овим борбама.

ватре из села Каидије, ове снаге су се морале повући на полазне положаје. Зато је штаб батаљона одлучио да прво уништи усташе у Кандији, али их је, после жестоке борбе, успео само да преко Вилешког потока одбаци у село Главице.

Показало се да 4. батаљон нема довољно снага да на овако широком фронту потисне и разбије непријатеља, па је штаб батаљона ноћу прегруписао снаге, тако да главним снагама уништи непријатељске посаде у селима, а мањима у међупросторима везује непријатеља и онемогућава му маневар. После солидне припреме, уништена је посада у селу Сеферовићима, чиме је било омогућено да се са севера бочно нападне цела линија усташке одбране на овом правцу. Усташе су настојале да села задрже у својим рукама, али су ипак биле присиљене да их напусте. Заузета су села Спахићи и Бешлићи и коте 702 и 609. Усташе су се повукле у рејон Главице, Харачићи, Курбеговићи, нашавши се на том узаном простору у врло тешкој ситуацији: за леђима се налазио Врбас, а у граду су већ увелико вођене борбе.

Пошто су усташе одбијале позиве за предају, 4. батаљон је напао село Курбеговиће. Освајајући кућу по кућу натерао је усташе да се повлаче и, после вишечасовне борбе, заузео и Курбеговиће и Харачиће. Усташе су се под заштитом ватре повлачиле према Бугојну, а када им је 4. батаљон у снажном налету разбио заштитницу, морале су се бекством спасавати. Највећи број их је том приликом погинуо; само се мањи број преко Врбаса пребацио у град. Око 11 часова батаљон је посео положај на десној обали Врбаса, у рејону моста, код села Јаклића.

Други батаљон Ударне групе батаљона, придат 4. крајишкој бригади, са две чете је напао село Веселу, обухватом са истока и севера, с циљем да посади пресече везу са Бугојном и спречи јој повлачење у град. Први налет је непријатељ одбио, те се борба затим привремено свела на блокаду Веселе. Око 2 часа батаљон је поново извршио напад, заузео гробље и упао у прве куће на ивици села. Истовремено је један вод 1. чете, која је нападала са источне стране, заузео Кеј (к. 844), те је непријатељ, изгубивши отпорне тачке које су доминирале селом, био принуђен да се повуче у куће око потока Весеочице. Поку-

шај вода на коти 844 да с југа продре коритом Весеочице није успео, јер је непријатељ аутоматским оруђима контролисао корито потока и околне падине. Тек у зору су чете заузеле групу кућа око џамије, а, нешто касније, и саму џамију. Окружен са свих страна снагама 2. батаљона, непријатељ није имао везу са Бугојном, те је био препуштен сам себи, без реалних могућности да се извуче у било ком правцу. Борбе су ипак трајале све до 12 часова, када је заузето цело село. Највећи број усташа се повукао у електричну централу у југозападном делу села и продужио отпор. Та централа, која је струјом снабдевала Бугојно, налазила се на прилично неприступачном месту, а, осим тога, усташе су је унапред припремиле за одбрану, па је напад на њу захтевао велике жртве, због чега ју је 2. батаљон само блокирао.

Пошто је и 3. крајишка бригада овладала спољном одбрамбеном линијом и сатерала непријатеља у сам град, ситуација је после 14 часова борбе била следећа:

Четврти батаљон 4. крајишке бригаде је на својм правцу очистио сва непријатељска упоришта и избио на десну обалу Врбаса, али није успео да прегази Врбас, зато што је непријатељ чврсто држао леву обалу реке.

Први и 3. батаљон 4. крајишке бригаде и 2. батаљон Ударне групе батаљона, пошто су пробили спољну одбрамбену линију, овладали су свим спољним упориштима, осим селом Веселом, које је 2. батаљон блокирао. У граду су најтеже борбе вођене око зграде бившег Соколског дома, Котарског предстојништва и групе кућа југозападно од. цркве. До 12 часова ове зграде су заузете, а батаљони су својим предњим деловима избили на линију: поток Поричница — око 70 метара североисточно од Котарског предстојништва — јужно од општинске зграде — главна комуникација Купрес—Бугојно. Пошто се на овај начин фронт знатно скратио, батаљони су по једну своју чету повукли у резерву.

Први, 3. и 4. батаљон 3. крајишке бригаде пробили су спољну одбрамбену линију, заузели сва спољна упоришта, пренели борбу у сам град и, после упорних борби, заузели и железничку станицу и блок зграда северно од станице,, као и све зграде између жандархмеријске станице, апотеке, Поште и реке Врбаса. Два важна упоришта: жандархмериј-

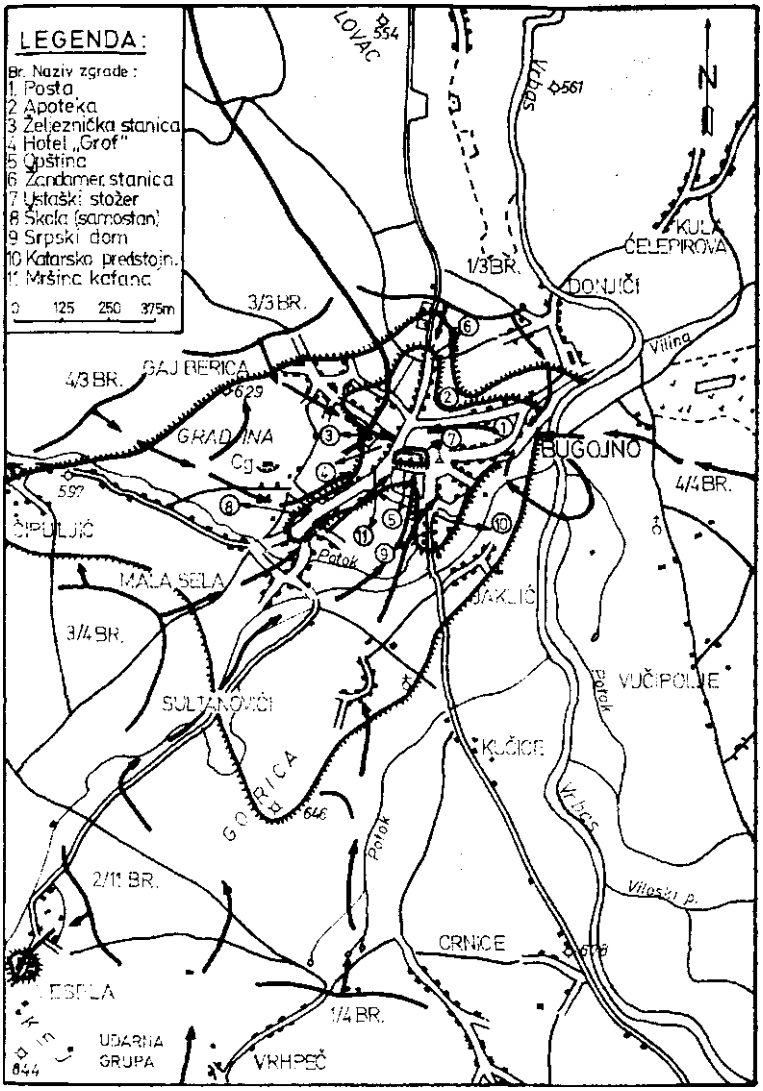

Ток напада на Бугојно од 22. до 25. августа 1943.

ску станицу и Школу и потпуно су изоловали и блокирали, па предњим деловима избили на линију црква—железничка станица—гробље—апотека (50 метара северно)—група кућа—гробље (око 70 метара северно од Поште)—село Доњићи (јужни део).

Као што се види, 3. и 4. бригада су заузеле највећи део града и потпуно пореметиле систем непријатељске одбране. Међутим, усташе су још увек држале најужи центар града, који је, преко џамије и поште, био везан са мостом на Врбасу, као и изолована упоришта — жандармеријску станицу и Школу.

V овој фази борбе за Бугојно значајну улогу одиграла је ударна група, која је својим дејством потпуно пореметила план браниоца, присиливши га да води борбу под условима које смо му ми наметнули. Тако је, на пример, браниочева резерва била потпуно ангажована још пре почетка напада, а касније и разбијена. То је омогућило да знатан део наших снага буде употребљен на другом месту.

Убацивање ударне групе у град пре него што је почео напад, говори о високом моралу наших јединица и, истовремено, потврђује њихове борбене квалитете и знатно борбено искуство.

Посебно треба истаћи једновремени снажни налет свих наших јединица на спољну одбрамбену линију, што је убрзало слом те линије. Брзим дејством наше јединице су пореметиле систем одбране и изоловале поједина упоришта, присиливши их да се бране без међусобне подршке.

Наше јединице су се пробијале ка граду и остављале за собом незаузете отпорне тачке, које су доцније нападале с леђа, чиме се стварала забуна у редовима непријатеља. Захваљујући таквим продорима, наше су јединице брзо избиле на унутрашњу одбрамбену линију и онемогућиле непријатеља да је плански поседне снагама које су се повлачиле са линије спољне одбране.

Ради даљег дејства према општинској згради и блоку зграда (према Врбасу), 1. батаљон је формирао мања одељења и, у садејству са 3. и 4. батаљоном, око 12 часова

продужио иаиад. Пошто главном улицом није могао да продре према џамији, он је главни напад усмерио дуж потока Поричнице и Весеочице, према мосту на Врбасу. Очистивши простор између Врбаса и поменутих потока, предњим де.тонима је избио у висину воденице на потоку Поричници. Овакво дејство 1. батаљона омогућило је 4. батаљону да, нешто јужније од ушћа потока Весеочице, пређе Врбас. Настављајући продирање према џамији, 1. батаљон је заузео блок зграда југоисточно од џамије и избио у центар града. Затим је, обухватом са истока и југа, напао усташе у зградама непосредно уз општинску зграду и заузео их око 19 часова. После тога, обухватом са истока и југа он је, у садејству са 3. батаљоном, напао и општинску зграду. Међутим, овај напад је био одбијен, те се батаљон, пошто је блокирао општинску зграду, зауставио на достигнутој линији.

Трећи батаљон је чету која је дејствовала у саставу ударне групе извукао у резерву и, са две чете, продужио напад. У првом јуришу је заузео неколико зграда између цркве и зграде Котарског предстојништва, али су зграде непосредно у близини Општине остале у рукама усташа. Из њих су усташе ватром тукле простор између цркве и Котарског предстојништва, спречавајући 3. батаљону даље продирање према Општини. Да не би трпео губитке, батаљон је главнину снага извукао из стрељачког строја, а са мањим одељењем продужио напад, појединачно на сваку зграду. Наступајући упоредо са 1. батаљоном и ломећи отпор усташа, 3. батаљон је продирао према центру града и — до 18 часова — заузео све зграде на јужној страни, уз општинску зграду. Тако су 1. и 3. батаљон створили услове да са истока, југа и запада нападну на зграду Општине. Усташама је остала слободна само страна према њиховом главном штабу. Напад је извршен у први сумрак, али су се оба батаљона, после неколико безуспешних јуриша, повукла на полазне положаје.

Док су 1. и 3. батаљон продирали ка центру града, 4. батаљон је око 12 часова покушао да пређе Врбас 500 метара јужно од моста. Међутим, није успео јер није располагао никаквим пловним средствима. Так када је 1. батаљон очистио леву обалу, 4. батаљон је прешао Врбас на једном газу. До 15 часова цео 4. батаљон се пребацио на

леву обалу Врбаса и одмах две чете увео у борбу, а трећу задржао у резерви. Уз подршку Пратеће чете, батаљон је наступао левом обалом реке, заузео групу кућа и воденицу на потоку Поричници, а после тога и мост на Врбасу. Заузимање моста било је веома значајно — то је био последњи прелаз преко Врбаса који су усташе држале у својим рукама. Тако је успостављена непосредна веза са 1. батаљоном 3. бригаде, који је, наступајући са севера, приближно у исто време избио у рејон моста. Заузевши мост, 4. батаљон је продужио наступање, заузео групу кућа јужно од Поште и — око 19 часова — избио у рејон џамије, одакле је непосредно тукао центар града.

У току дана 3. и 4. бригада су заузеле највећи део града, па су 1. и 3. батаљон извучени из борбе, осим једне чете, која је, заједно са две чете 4. батаљона, продужила блокаду зграде Општине. Пред зору батаљон је поново напао усташе у згради, али се показало да се без тешког наоружања она не може заузети. Будући да 4. батаљон није имао артиљерије, одлучено је да се два бензинска бурета, пуна експлозива, помоћу железничких шина догурају до зграде и експлозив запали штапином. Око 21 час чете су биле спремне за напад; чекало се само да се запали експлозив. Али, тај покушај није успео, па се приступило новим припремама. За то време су усташе, увидевши да се не могу одржати у блокираним зградама, предузеле пробој кроз блокаду. Било је то 25. августа у 1 час. Највећи број их је том приликом погинуо, а остале су се у рејону села Јаклића пребациле преко Врбаса.

Први батаљон 3. крајишке бригаде је продужио напад, избио у рејон моста и успоставио непосредну везу са 4. батаљоном 4. крајишке бригаде, који је наступао с југа. Било је то веома Значајно, пошто су сада усташе биле опкољене и са источне стране града, па су батаљони могли заједнички да крену ка његовом центру. У сумрак нападнути су жандармеријска станица и бункер на раскрсници код апотеке. Бункер је заузет, а усташе које су га браниле изгинуле су. Међутим, жандармеријска станица није заузета, иако је напад трајао све до пола ноћи. Око 1 час, истовремено кад и оне из зграде Општине, усташе су предузеле пробој кроз обруч. Већина их је изгинула; само се

једна мања група у рејону села Доњића пробила и пребацила преко Врбаса.

Трећи батаљон је заузео Мршину кафану и зграду Хотела »Гроф« и избио у центар града, угрозивши усташки штаб са већом групом усташа. Око пола ноћи их је напао али — без успеха. После још неколико наших безуспешних напада усташе су, 25. августа у 1 час, заједно са групом која се бранила из општинске зграде, предузеле пробој, и, том приликом, највећи број их је изгинуо, а командант одбране је заробљен. Мања група усташа се пробила у рејону села Јаклића и пребацила преко Врбаса.

Четврти батаљон је продро до Школе, али је, и поред више покушаја, није заузео, па је 24. августа Школа и даље остала блокирана. Пошто су и овде усташе коначно увиделе да се неће моћи одржати, 25. августа око 1 час су се пробиле према Купресу. Највећи број их је изгинуо.

Други батаљон Ударне групе батаљона заузео је село Веселу и блокирао усташе у електричној централи. У току 23. и 24. августа ватром је контролисао све отворе и повремено узнемиравао усташе. Кад је 25. августа око 2 часа једна мања група њих покушала да се пробије из централе, морала се, уз губитке од три мртва, повући. Немајући другог излаза, ова група, која је бројала 42 усташа, предала се 25. августа око 11 часова. То је била једина усташка група која се за време борби за Бугојно предала. Све остале су се спасавале пробојем. Заузимањем електричне централе сломљен је и последњи усташки отпор. У 2 часа 25. августа 3. и 4. крајишка бригада су коначно овладале Бугојном.

У борбама за Бугојно 4. крајишка бригада је нанела непријатељу велике губитке: погинуло је 78 усташа и припадника месне усташке милиције, а заробљено 48, међу којима и командант одбране Бугојна. Заплењено је 74 пушке, шест пушкомитраљеза, четири пиштоља и 25.000 метака, 240 бомби и многа друга опрема. Четврта бригада је имала шесторицу погинулих и 13 рањених.

Поводом ослобођења Бугојна, Врховни командант је похвалио 3. и 4. крајишку бригаду.[136]

За време ових борби непријатељ је из Прозора и Купреса покушао да пружи помоћ усташкој посади у Бугојну.

136 М. Морача, *н. д.*, 125.

У Прозору су се тада налазили: 2. батаљон 1. пешадијског пука СС дивизије »Принц Еуген«, једна тенковска чета и пионирска чета са водом за задимљавање. Пошто су ноћу, 22/23. августа, одбили напад 1. крајишке бригаде, појачане Рамским НОП одредом, Немци су 23. августа око 8 часова са једном јаком колоном пешадије, уз подршку артиљерије и тенкова, кренули комуникацијом Прозор—Горњи Вакуф—Бугојно. Делови 1. бригаде, који су се налазили на положају непосредно око града, дочекали су их јаком ватром. Наступајући, Немци су потисли предње делове 1. бригаде, после чега се развила жестока борба за Дебело брдо (триг. 1318), коту 1123 и јужне падине Сајине планине. Око 11 часова Немци су заузели коту 1123, али њихов покушај да заузму Дебело брдо и падине Сајине планине није успео. Претрпевши у овим борбама осетне губитке, Немци су се око 16 часова повукли у град.

Двадесет четвртог августа поново су покушали да се пробију истим правцем и приближно са истим снагама. Овога пута су кренули око 7 часова, терајући пред собом велики број грађана, да их заштите од наше ватре. Међутим, и овај њихов покушај није успео. Око 11 часова су се повукли у град, после чега су одустали од даљих покушаја да се пробију у Бугојно.

У зору 23. августа, пробијајући се из Купреса према Бугојну, једна усташка колона је потисла делове 10. дивизије и заузела планину Стожер (триг. 1629) и коту 1384, ћродуживши наступање према Шиљаги (триг. 1533), али веома споро, због јаког отпора јединица 9. бригаде 10. дивизије и Вуковског и Благајског НОП одреда, који су затварали овај правац. Пред мрак ове јединице су извршиле противнапад и протерале усташку колону у Купрес, при чему су усташе имале 17 мртвих и рањених.[137]

Почетком септембра 5. крајишка дивизија је на подручју Горњег Вакуфа, Бугојна, Доњег Вакуфа и Зијамета вршила мобилизацију људства. Због тога су политички ру-

137 Зборник, IV, 16, док. бр. 85, Извештај штаба 10. дивизије од 26. VIII 1943. штабу 2. босанског НОУ корпуса о ослобођењу Бугојна и о борбама око Купреса.

ководиоци одржавали конфереиције по селима, на којима су упознавали народ са циљевима и дотадашњим резултатима народноослободилачке борбе. И културне екипе су биле активне. Оне су одржале више приредби. Захваљујући таквој политичкој активности, у септембру је у 5. крајишку дивизију ступило око 300 младих бораца, па је сада свака бригада имала преко 1.000 бораца. Диверзанти 4. крајишке бригаде су се на курсевима обучавали у руковању диверзантским средствима, а борци и старешине су учили да рукују противтенковским пушкама. Диверзантска средства и противтенковске пушке добили смо од западних савезника, а инструктори на курсевима била су два енглеска официра.

*

После ослобођења Бугојна, Ударна група батаљона је расформирана, а њен 2. батаљон је ушао у састав 4. бригаде. У Бригаду је укључено око 50 бораца из Травничког НОП одреда и око 150 бораца са подручја Зијамета, Доњег и Горњег Вакуфа и Бугојна, који су добровољно ступили у наше редове. Бригада је тада имала више од 1.100 бораца.[138]

Пошто се попунила људством, 4. бригада је продужила дејства на комуникацији Витез—Бусовача—Киселјак. Ноћу 8/9. септембра њен 2. батаљон је на више места разрушио пругу између Биле и Доца, а ноћу 9/10. септембра 1. и 3. батаљон су напали железничке станице Лашву и Модриње и, после краће борбе, заузели станицу Модриње.

Баш у то време је овој станици најављен долазак војног воза из Сарајева и теретног воза из Зенице. Отправник возова је, под нашом контролом, јавио да је пролаз слободан. Још батаљони нису били ни поставили заседе, кад је наишао воз из Зенице и, под нашом митраљеском ватром, великом брзином пројурио кроз железничку станицу. Како је у том моменту наишао војни воз од Какња, ова два воза су се сударила и оба преврнула. Први и 3. батаљон су одмах отворили ватру и покушали да извуку плен, али су Немци

138 М. Морача, *н. д.,* 124.

прихватили борбу. Десетот септембра рано ујутру стигла је Немцима у помоћ и авијација, па су се наши батаљони повукли. У судару возова и од наше ватре непријатељ је имао двадесетак мртвих и већи број рањених. Уништене су обе локомотиве и спаљено више вагона. Порушено је и око седам километара пруге.'[139] Непријатељ је на овој релацији поново успоставио саобраћај тек 13. сепетмбра.[140]

Ноћу 15/16. септембра један батаљон 4. крајишке бригаде је код Биле порушио железничку пругу на дужини 1,5 км и телеграфско-телефонску линију на дужини од 2,5 км, а затим се 4. бригада пребацила према мостарској прузи. У току покрета, 24. септембра, њен 3. батаљон је код Фојнице, у борби која је трајала два часа, одбацио једну јачу непријатељску колону према Кисељаку, наневши јој губитке у мртвима и рањенима. Трећи батаљон је имао три рањена борца.

Ноћу 29/30. септембра требало је да 1. и 3. батаљон нападну непријатеља у Илиџи (код Сарајева). Наиме, била је успостављена веза са деловима једне минобацачке чете, у којој су били легионари. Међутим, Немци су ваљда посумњали у лојалност легионара, па су 29. септембра једним батаљоном појачали гарнизон у Илиџи. Због тога су батаљони 4. бригаде одустали од напада, поготово што је 14 легионара с оружјем већ било прешло на нашу страну. У току те ноћи наша заседа између Илиџе и Сарајева дигла је у ваздух војни воз. Локомотива је оштећена, а вагони уништени. Приближно у исто време једна мања диверзант-

139 Зборник, IV, 17, док. бр, 149, Извод из Операцијског дневника штаба 5. дивизије о акцијама и покретима јединица у септембру 1943. на просторији Травник, Високо, Сарајево.

140 Ево шта непријатељ пише о овој акцији батаљона 4. крајишке бригаде: »Приликом нападаја партизана на жељ. постају Модрпње и приликом судара влакова између Модриња и Какња ноћу 10/11. о. мј. до сада установљени су слиједећи губици: 6 мртвих, 22 тешко и 26 лако рањених, од тога 4 жељезничара мртва, 3 лако и 9 тешко рањених.« (Зборник, IV, 17, док. бр. 189). Цитирано по М. Морача, *н. д.,* 127. Из другог извештаја види се да су у овом судару возова уништене обе локомотиве и путнички вагони, а да је пруга порушена на 28 места, услед чега је саобраћај био прекнут све до 13. септембра. (Зборник, IV, 17, док. бр. 218).

ска група из ових батаљоиа уништила је једну локомотиву у близини Подлугова.[141]

Једна чета 3. батаљона је 30. септембра код Кобиље Главе из заседе напала један аутобус, у коме је било усташа и домобрана. Заробила је 10 домобрана, тројица усташа су погинула, а аутобус је запаљен.

Трећег октобра 2. чета 2. батаљона је између Прозора и Раме у заседи дочекала четири камиона пуна војника. Један камион, који се сурвао у реку Раму, уништен је, док су војници из осталих прихватили борбу. Убрзо су им у помоћ стигла два тенка из Раме. Због тога, а и због тешког земљишта, плен се није могао извући, па се чета повукла. Непријатељ је имао тридесетак погинулих и рањених, а 2. чета двојицу погинулих.

Петог октобра једна чета 2. батаљона дигла је у ваздух теретни воз у близини железничке станице Хаџићи, при чему је погинуло 11 непријатељских војника. Уништени **су** локомотива и 12 вагона са разном робом. Заплењено је 10 пушака и један пиштољ. Чета није имала губитака.[142]

141 Зборник, IV, 18, док. бр. 44, Извештај штаба 5. НОУ дивизије од 9. X 1943. Врховном штабу НОВ и ПОЈ о резултатима напада на сектору Високо—Илиџа; док. бр. 177 и 179, извештаји Жупске реда.рствене области Сарајево од 1. и 2. X 1943. о ситуацији у источној Босни и на подручју жупе.

142 Исто, IV, 18, док. бр. 44; М. Морача, *н. д.,* 132, 133.

МАРШ 5. УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ У САНЏАК

После капитулације Италије, 9. септембра 1943, Немци су улагали велике иапоре да италијанске гарнизоне у Југославији ставе под своју команду и да их ангажују против јединица НОВЈ. V ту сврху биле су ангажоване и квислиншке снаге и четничке формације Драже Михаиловића.

И јединице НОВЈ су настојале да италијанске јединице придобију за борбу против Немаца, или, да их бар разоружају, како њихово оружје не би пало у руке Немцима. Посебно су зато биле ангажоване покретне ударне јединице, које су брзим маневрима стизале тамо где су биле најпотребније. Захваљујући томе што су разоружавале италијанске јединице, јединице НОВЈ знатно су технички и бројно ојачале. Тиме су створене могућности за реализацију плана Врховног штаба да у пролеће 1944. године са јединицама НОВЈ продре у Србију. До тог времена требало је да 2. корпус у Црној Гори, Херцеговини и Санџаку, а 3. корпус у источној Босни, створе услове да се тај продор изврши. Ради тога је 9. октобра 1943. године 5. крајишка дивизија упућена у долину доњег тока Лима да оперативно повеже 2. и 3. корпус.[143] Штаб 5. дивизије одлучио је да се маршује општим правцем Горњи Вакуф—Трново—Фоча——Чајниче—Рудо.

143 Пета дивизија је била у саставу 1. пролетерског корпуса, који се иалазио у ширем рејону Травника. Пошто је била удаљена од штаба Корпуса, то је, ради лакшег командовања, у операт.в ом иогледу потчињена штабу 2. ударног корпуса. (Зборник, II, 11, док. бр. 101, Наређење Врховног команданта НОВ и ПОЈ од 6. XII 1943. штабу 2. корпуса за стварање операти в ;е основице у Санџаку и Црној Гори за лродор у Србију).

Пета дивизија је тада у свом саставу имала три бригаде — 1, 4. и 10. крајишку. Бројно стање дивизије 10. октобра било је 2.834 борца. Од наоружања је имала 1.998 пушака, осам тешких митраљеза, 142 пушкомитраљеза, осам тешких и девет лаких бацача и три противтенковска топа.

Четврта бригада је имала 946 бораца, 557 пушака, 49 пушкомитраљеза, два тешка митраљеза, четири тешка и два лака бацача, један тромблон и три противтенковске пушке."[4]

Десетог октобра Дивизија је са 1. и 10. бригадом извршила покрет из рејона Горњег Вакуфа и, истог дана, стигла на просторију Хере, Куте, Шћипе. Истог дана 4. бригада се прикупила у рејону Фојнице. Бригаде су се 11. октобра одмарале и своје тешке рањенике и болеснике предале Рамском НОП одреду и тако знатно побољшале покретљивост. Дивизија је 12. октобра продужила марш и истог дана, са 1. и 10. бригадом, избила у подручје села Булатовића и Стојковића, а са 4. бригадом у рејон села Забрђа.

ПРЕЛАЗ ПРЕКО ЖЕЛЕЗНИЧКЕ ПРУГЕ САРАЈЕВО—МОСТАР

Док су се јединице 3. октобра одмарале, прикупљени су подаци о непријатељским снагама на железничкој прузи Сарајево—Мостар. Дознали смо да је одбрана добро организована и да се готово у свим местима налазе сталне посаде. Ову пругу су и раније више пута нападале наше јединице, па је непријатељ, користећи се тим искуством, стално усавршавао своју одбрану. На железничким станицама, мостовима и другим погодним местима изградио је бетонске бункере, међусобно повезане ватром, што је систем одбране чинило солидним. Пругом су стално крстариле и јаче патроле, ради контроле међупростора.

Штаб Дивизије је наредио 4. бригади да ноћу 13/14. октобра заузме железничке станице Пазарић и Тарчин и обезбеди се од Сарајева; 1. бригади, појачаној једним батаљоном 10. бригаде, да заузме железничку станицу Бра-

144 АВИИ, к. 783А, рег. бр. 1-1, Препис Операцијског дневника штаба 5. НОУ дивизије од Г. VI 1943. до 31. XII 1944.

дину и Подорашац и обезбеди се од Коњица, а 10. бригади (без једног батаљона), да, заједно са 1. бригадом, пређе железничку пругу и — као дивизијска претходница — продужи марш.

V сумрак 13. октобра бригаде су кренуле на извршење задатка. Први батаљон 4. бригаде је имао да нападне железничку сганицу Тарчин, 2. и 3. батаљон Пазарић, а 4. батаљон (без једне чете) да, у висини села Зовика, постави бочно обезбеђење према Сарајеву. Батаљони су се неопажено привукли и око 22 часа напали обе станице. Изненађени непријатељ се брзо снашао. Иако су већ у првом налету спаљени железничка станица Тарчин и теретни воз (са две локомотиве), затечен на станици, непријатељ је ватром из бетонских бункера готово потпуно паралисао наше нападе. Батаљони су те ноћи неколико пута покушавали да помоћу бомбаша освоје бункере, али без резултата. За то време је теретни воз, наишавши од Сарајева, упао у заседу. И овај воз (две локомотиве и више вагона) је уништен. Пред зору се бригада повукла северним обронцима планине Бјелашнице и, 14. октобра око 10 часова, избила у рејон Мртвања. У међувремену је 1. бригада прешла пругу и избила у рејон села Цепе, а 10. бригада у рејон села Врдоља. Непријатељ је имао губитке у мртвима и 12 заробљених. Уништене су четири локомотиве, 60 вагона и једна железничка станица. Заплењена су два пушкомитраљеза, 11 пушака, два сандука мина за тешки бацач и већа количина разне опреме.[145] Бригада је имала једног несталог и три рањена борца.

Дивизија је продужила марш рано 15. октобра и — у току дана — достигла линију: 1. бригада село Бјелемић; 10. бригада село Умољани, а 4. бригада село Гркавицу..

На Игману је 4. бригада разбила једну групу четника, Погинуло је пет четника, а заробљено 19. Заплењен је један пушкомитраљез и 10 пушака. Сутрадан је стигла у село Грачаницу, 17. октобра у село Делијаш, а 18. октобра у село Јабуку.

145 Зборник, IV, 18, док. бр. 197, Извјештај оружничке постаје Коњиц од 14. X 1943. о нападу јединица НОВ на домобранске посаде у Брадини, Лукач-Мосту и Брђанима.

Истог дана је штаб Днвизије примио наређење Врховног штаба да се што пре пребаци у рејон Пљеваља и помогне офанзивна дејства 2. корпуса.

За време овог марша, који је трајао 12 дана, дивизија је прешла око 140 километара, просечно дневно 13,5 километара. Маршевала је у три колоне. Земљиште је било планинско. У току марша имала је сукоба са мањим непријатељским групама и једну тежу борбу приликом прелаза железничке пруге Сарајево—Мостар. Њен марш је веома повољно одјекнуо у крајевима кроз које је пролазила. Нарочито у крајевима кроз које су пролазиле наше јединице за време пете непријатељске офанзиве.

Ујутру, 19. октобра, Дивизија је продужила покрет. Око три часа, 20. октобра, 10. бригада је преко жичаног моста у Броду прешла реку Дрину и стигла у Фочу; истог дана су кроз Фочу прошле и 1. и 4. бригада и разместиле се у Чајниче и села Козаревину и Слатину. Фоча више није личила на градић у коме се 1942. налазио Врховни штаб. Порушена је и попаљена, а околна муслиманска села празна, пошто су у међувремену део мештана поклали четници.

Врховни штаб је 21. октобра наредио да 5. дивизија крене на сектор Горажде, Вишеград, Рогатица, ради разбијања јачих четничких снага које су ту биле груписане, али је, на предлог штаба 5. дивизије, преиначио одлуку и одобрио да дивизија крене право ка Рудом и Вишеграду.

Дивизија је 22. октобра стигла у рејон Чајнича, где је добила наређење Врховног штаба да заузме Вишеград, Рудо и Прибој и на тој просторији разбије четничке снаге и учврсти нашу власт. Одмах се приступило припремама за покрет. Прво је кренула према Лиму: 23. октобра је стигла на просторију Милетковићи (4. бригада), Дубац, Петачине (1. бригада), Заборак (10. бригада). Са 4. батаљоном послали смо у штаб 2. корпуса три друга из СССР-а, два Грка и једног Бугарина, чланове руководства комунистичких партија Грчке и Бугарске, који су се падобранима спустили на слободну територију и нашом помоћи требало да стигну у своје земље.[140]

146 М. Морзча, *н. д.,* 133, 136, 137. Један од ове тројице другова звао се Виктор Штерија. Био је Бугарин. Помоћу наших јединица требало је да се пребацн у Бугарску.

Истовремено, раднло се на прикупљању података о непријатељу. Међутим, подаци су били врло оскудни. Знало се само да су ту концентрисане јаче четничке снаге и да припремају акције према Санџаку, као и да у Прибоју има око 200 Италијана и да четници покушавају да их гурну у борбу против нас. Друга пролетерска дивизија се налазила у рејону Пријепоља, али са њом нисмо имали везу.

Марш 4. крајишке бригаде од Горњег Вакуфа до Чајнича извршен је успешно, без неких посебних тешкоћа. Иако је био дуг и напоран, маршевало се брзо и ниједан борац није изостао из Бригаде.

Штаб 5. крајишке дивизије одлучио је да у првој фазн напада са две бригаде заузме Вишеград и Рудо и успостави везу са 2. пролетерском дивизијом — ради заједничког дејства. Пошто је због водене препреке и широког фронта било отежано командовање, бригадама су дата шира упутства за самостално дејство. Било је предвиђено да се Рудо нападне ноћу 25/26, а Вишеград ноћу 26/27. октобра. Четврта крајишка бригада је добила задатак да заузме Рудо и, према ситуацији, дејствује ка селу Бијелом Брду и Прибоју; 1. крајишка бригада — да заузме Вишеград, а затим дејствује према Ужицу и овлада упориштима на том правцу, а 10. крајишка бригада, као дивизијска резерва, да Остане на левој обали Лима.[147]

ОВЛАДАВАЊЕ РУДОМ

Пошто је извршила припреме, 4. бригада се ноћу 24/25. октобра пребацила према Лиму и до зоре, 25. октобра, разместила у рејону шуме Врање. Патролама је блокирала излазе из шуме и отпочела припреме за напад. Пошто није располагала подацима о непријатељу и могућностима преласка преко Лима, припреме је усмерила у том правцу. Убрзо је дознала од сељака да четници држе

147 М. Морача, *н. д.,* 137, 138.

Рудо и да се за његову одбрану користе италијанским утврђењима.

Штаб Бригаде је организовао извиђање, које су извршили командант Бригаде, команданти батаљона и командири пратећих чета. Требало је да они лично осмотре град и дају задатке батаљонима. У међувремену су остали органи штаба прикупљали податке о непријатељу и вршили припреме за прелаз Лима. Командантска извидница се приближила сасвим близу Руда и осмотрила га са леве обале Лима. У њему се налазило око 400 четника. Четници су запосели бетонске бункере око града, које су изградили Италијани, тако да је град био припремљен за кружну одбрану. Осећали су се очигледно сигурним, па су се распојасали и сунчали поред реке, а и посаде бункера су се већином раскомотиле, лежећи поред бункера. Ситуација је била таква да је штаб Бригаде одлучио да град нападне одмах, по дану — у 13 часова. Батаљони су добили следеће задатке: 3. батаљон — да прегази Лим у рејону села Дубоковића и Дорића и, брзим продором преко Челикове косе, упадне у село Раванце, заузме га и — са тог правца — обезбеђује јединице које нападају Рудо; 1. батаљон — да прегази Лим у истом рејону, брзо продре преко села Обрвена, избије у рејон села Пребидола и, обухватом са севера и североистока заједно са 2. батаљоном, заузме Рудо; 2. батаљон — да прегази Лим у истом рејону и, брзим продором дуж железничке пруге, преко Краљева брда (к. 457), упадне у Рудо и — заједно са 1. батаљоном — заузме га; 4. батаљон — да остане у резерви.

Трећи батаљон је кренуо са полазног положаја у селу Косовићима 25. октобра у 10 часова, брзо се спустио на Лим, уз помоћ делова који су обезбеђивали прелаз до 11 часова прегазио Лим и продужио наступање преко села Соколовића и Поповог Дола и — преко Челикове косе — око 13 часова упао у село Раванце, изненадивши четнике тако да нису имали времена ни метка да опале. У селу се налазио и штаб једне групе корпуса са мајорима Лукачевићем и Рачићем на челу. У насталој пометњи свако се спасавао како је знао и умео. Четници су се тако разбежали да смо их заробили свега тројицу. Пошто је заузео село, 3. батаљон је затворио правац према селу Бијелом Брду, на путу Прибој—Вишеград.

Први батаљон је кренуо са Врање (к. 882) и, око 9,30 часова, преко села Дубоковића, избио на леву обалу Лима и прегазио га до 12 часова. Одмах је продужио наступање преко села Обрвена и, југозападним падинама Обле главе, око 13,30 часова избио у рејон села Пребидола. Батаљон се кретао сувише опрезно. Борба је већ била почела кад је стигао у одређени рејон. Одмах је напао четнике, настојећи да им пресече одступницу према истоку. Међутим, четници су, иако изненађени, успели да задрже у својим рукама положаје Ковиљац и Видковац (к. 692) и са њих штите извлачење својих снага из града. Око 14 часова заузето је Рудо. Тада су се продужиле борбе за Ковиљац и Видковац. Први батаљон је нападао са севера поменуте положаје и постепено освајао земљиште. Око 16 часова заузео је село Цикоте, а после краћег времена — уз помоћ 2. батаљона — и Ковиљац и Видковац. Непријатељ се повукао према Прибоју.

И 2. батаљон је кренуо са Врање, за 1. батаљоном, и без тешкоћа се убрзо спустио на леву обалу Лима, у рејону села Дубоковића и Дорића, где се до 12,30 часова цео пребацио на десну обалу Лима. Одмах је продужио наступање према Рудом. Једном четом преко села Парнича према Краљевом брду (к. 457), а са две чете железничком пругом ка граду. Знак за почетак напада био је експлозија бомби на Краљевом брду. Дан је био сунчан а четници су се спремали за ручак. Кад су наши бомбаши нешто после 13 часова побацали бомбе, четници су се разбежали не опаливши ни метка. Заузевши лако Краљево брдо, батаљон се сручио у град, гонећи четнике који су безглаво бежали према истоку, штићени ватром са Ковиљца и Видковца. Пошто је око 14 часова заузето Рудо, батаљон је продужио наступање према истоку и, после краћег времена, заузео коту 414 и железничку станицу, а затим напао Ковиљац и Видковац и око 16 часова, заједно са 1. батаљоном, заузео и ове положаје. У овим борбама погинуло је девет, а заробљено 12 четника. Заплењена су два пушкомитраљеза, 22 пушке, већа количина муниције и друга спрема. Ми смо имали само два лакше рањена борца.[148]

148 АВИИ, к. 783А, рег. бр. 1-15/1, Операцијски дневник штаба 5. НОУ дивизије.

У борбама за Рудо истакао се пушкомитраљезац Илија Радановић. Он је прешао Лим међу првима и пушкомитраљеском ватром спречавао четнике да ометају јединицама прелаз преко реке. Приликом прославе октобарске револуције, 7. новембра, Радановић је од штаба Дивизије добио на поклон ручни сат.[149]

Иако је било предвиђено да се Рудо заузме ноћу 25/26. октобра, Бригада га је самоиницијативно заузела дању, 25. октобра. Четници су у Рудом имали довољно снага и довољно средстава за одбрану. Нарочито су добро били утврђени у бункерима које су својевремено изградили Италијани, пошто је Рудо било база за њихова дејства према нашој слободној територији. И поред свега тога, Рудо је брзо пало, захваљујући, пре свега, томе што смо четнике изненадили, иако смо их напали дању.

Припреме за напад су, тако рећи, вршене пред самим непријатељем, али у највећој тајности. Леву обалу Лима су наше јединице потпуно блокирале. Цивилима је било забрањено кретање, а ако се неко и нашао на реци, доведен је у логор и задржан до почетка напада.

После ослобођења Рудог, Бригада је продужила дејство десном обалом Лима, према Прибоју. Њени предњи делови поново су се сукобили са четницима на линији Столови (к. 893)—Миоче. Показало се да су се четници добро утврдили. Посели су италијанске бетонске бункере и припремили их за кружну одбрану. Располагали су и са довољно муниције, а италијански гарнизон из Прибоја ојачао их је и са три тешка бацача. Штаб Бригаде је одлучио да их нападне 25. октобра у 20 часова. У нападу су учествовала два батаљона — један на село Миоче, а други на Столове. Пошто су извршене припреме, батаљони су кренули у напад.

Други батаљон, који је имао задатак да заузме Миоче, кретао се непосредно десном обалом Лима. Тачно у 20 часова напао је село, али га је непријатељ дочекао спреман и — одбио. Развила се борба, у којој је батаљон тражио начина како да заузме поједине отпорне тачке. Међутим, непријатељ се бранио, не штедећи муницију. Борба је вођена око два часа, а непријатељска одбрана није била ни

149 А. Хозић, *н. д„* 95.

начета. Због тога је штаб Бригаде увео у борбу и резерву — 4. батаљон који је имао задатак да се пробије косама северно од Миоча и заузме села Орашац и Кулу и, у висини коте 443, одсече непријатељу одступницу према Прибоју.

Напад је поновљен око 23 часа. Док се 4. батаљон пробијао северно од Миоча, 2. батаљон је, са одељењем бомбаша, нападао бункере и постепено их ликвидирао. Непријатељ се и даље упорно борио за сваку кућу. Око 2 часа, 26. октобра, 4. батаљон је заузео Орашац и Кулу и пресекао цесту и пругу према Прибоју. Делом снага затворио је правац према Прибоју, посевши коту 443, а са главнином је напао Миоче са истока. Непријатељ је, у ствари, био окружен. Чим је то осетио, почео се извлачити према северу, где су га дочекали делови 4. батаљона. Ипак се, после краће борбе, пробио. Око 3 часа било је заузето Миоче. Заплењени су један пушкомитраљез, 18 пушака, шест пиштоља, 2.000 ручних бомби, око 10 вагона разне муниције, од пушчане до артиљеријске, као и већа количина друге опреме.[150]

Пошто су заузели Миоче, оба батаљона су продужила гоњење — 2. батаљон према северу, а 4. батаљон према Прибоју, затварајући тај правац.

У међувремену је 1. батаљон водио оштру борбу за Столове. Напад је почео 25. октобра око 20 часова. Земљиште је било испресецано па чете нису истовремено почеле напад. Због тога га је непријатељ лако одбио. Око 23 часа напад је поновљен. Батаљон је одбацио непријатеља према истоку, али не и са коте 893. Тек око 1 час, 26. октобра, заузета је кота 795, а нешто после 2 часа и кота 893.[151] Приближно у исто време 1. и 2. батаљон су извршили своје задатке, па су заједно продужили гоњење непријатеља према северу. Наступали су преко села Ланишта, у правцу Равног брда (триг. 1045). Четници, разбијени, повлачили су се ио деловима на север, дозивајући се повицима »златиборска«. Ноћ је била толико мрачна да су се поједине групе сусретале с нама.

Оба наша батаљона наступала су без икаквог отпора. У зору, 26 октобра, избили су у рејон Сухог Рашћа, одакле се видела комуникација Прибој—Бијело Брдо. Сао-

150 АВИИ, к. 783, рег. бр. 1-16/1.
151 Изјава Војина Видовића, тада команданта 1. батаљона.

браћаја на њој није било, али се у селима око цесте осећала живост. Непријатељ је извлачио некакав материјал на косе према истоку, па је штаб Бригаде одлучио да га нападне и очисти део цесте између Бијелог Брда и Прибоја.

Први батаљон је напао село Штрпце, а 2. батаљон село Бјелушине. Подржани јаком митраљеском и минобацачком ватром, они су око 11 часова заузели оба села. Четници су се повукли на косе источно и одатле јаком минобацачком ватром тукли оба села. Батаљони су им одговорили ватром са супротних коса, тако да се, у ствари, једно време водио двобој између наших и четничких минобацача. Четници су свим силама настојали да задрже ова села у својим рукама. Међутим, 1. и 2. батаљон су заузи.мали косу по косу, тако да су до 14 часова, 26. октобра, заузели све положаје на линији Марић—Лука—Крмељаш (к. 855)—Цигла (триг. 918)—Змајевац—Плећ (к. 927). Четници су се повукли у село Брезовац.

Мањи делови батаљона задржали су се на заузетим положајима, а главнина је кренула према селу Бијелом Брду. Први батаљон, без једне чете, наступао је косама Голеша (триг. 1014) и Црног брда, а 2. батаљон, без једне чете, дуж комуникације према Бијелом Брду. Овај батаљон је наступао без озбиљнијег отпора чак до Бијелог Брда, када се сукобио са јачим четничким снагама у том селу. Четници су пружали отпор све док 1. батаљон није заузео Голеш, а онда су напустили Бијело Брдо и повукли се према северу. Наше јединице су ушле у Бијело Брдо 26. октобра око 16 часова и тиме створиле још повољније услове за даље дејство.

V овим борбама погинуло је 14 четника, 17 их је заробљено и више рањено. Ми смо имали два мртва и шест рањених бораца, од којих двојицу теже. Заплењено је: два тешка митраљеза, 24 пушке, већа количина муниције и ручних бомби, седам камиона, 60 мазги, неколико вагона хране и већа количина друге опреме.[152]

Истовремено са наступањем 1. и 2. батаљона према селу Бијелом Брду, наступао је и 4. батаљон десном обалом Лима према Прибоју. Прогонећи мање групе четника, овај батаљон је готово без отпора око 6 часова, 26. октобра,

152 АВИИ., к. 783А, рег. бр. 1-15/1.

избио иа раскрсницу комуникација Прибој—Рудо и Прибој—Бијело Брдо и посео положај на линији Књегиња——Увац и затворио правац према Прибоју.[153]

Док је 4. бригада водила борбе на просторији Рудо, Миоче, Штрпци, дотле је њен 3. батаљон, који је имао задатак да заузме село Раванце и затвори правац према Бијелом Брду, противно одлуци штаба Бригаде продужио наступање према Бијелом Брду. Рано, 26. октобра, кренуо је у колони по један, са комором на зачељу, кроз шуму између Варда Решиће (триг. 1389) и Јастребовца (к. 1137). Наступајући без бочних обезбеђења, упао је у заседу. Кад су четници отворили ватру настала је пометња, али су се мнош борци снашли, самоиницијативно пружили отпор и тако омогућили да се чете среде. После тешке борбе, која је трајала пет часова, батаљон се око 11 часова извукао из борбе и посео положај Варда Решиће (триг. 1389), претрпевши велике губитке. Изгубио је 20 бораца, три погинула и 17 заробљених, и целу комору, коју је непријатељ заплењио.

То је био тежак губитак. Због тога је командант батаљона смењен са дужности. Касније смо дознали да је непријатељ стрељао свих 17 заробљених бораца. Један од њих је случајно остао жив и вратио се у своју јединицу. Побијени су: Милован Арамбашић, Боко Коњевод, Драго Гњатић, Узеир Салић, курир Илија Гиговић, економ чете Мирко Мишић, кувари Никола Грубор и Божо Иљац, месар Перо Мрђа, Илија Шево, економ чете Миле Недимовић, куварица Тонка (родом из Задра), коњоводац Петар Зорић, заменик интенданта батаљона Стеван Филиповић, водници Ристо Галић и Петар Добријевић, пушкомитраљезац Јово Ерцег, десетар Миле Билас, борци Перо Пањачак, Милан Калас, Мухарем Грађевић, Коста Јандрић, Иво Челиковић, Мехмед Пазаревић, Милош Раванац, Петар Борић и Милан Мекњач.[154]

153 Зборник, IV, 16, док. бр. 51, Извештај штаба 5. НОУ дивизије штабу 2. корпуса од 27. XI 1943. год.; М. Морача, *н. д.,* 138.

154 А. Хозић, ***н. д.,*** 97.

ОВЛАДАВАЊЕ ПРИБОЈЕМ

Овладавањем Рудом, Штрпцима и Бијелим Брдом створена је основица за даље наступање долином Лима и успостављање непосредне везе са 2. пролетерском дивизијом, ради заједничког дејства, па је штаб 5. крајишке дивизије наредио 4. крајишкој бригади да, у садејству са једним батаљоном 10. крајишке бригаде, овлада Прибојем. Било је предвиђено да напад почне ноћу 28/29. октобра у 23 часа.[155]

У Прибоју се тада налазило око 1.000 четника 1. и 2. милешевског и Пожешког корпуса. Били су добро наоружани и имали су довољно муниције, коју су им оставили Италијани после повлачења. Поред тога, користили су се и утврђењима која су Италијани изградили по околним висовима. То — и конфигурација земљишта — пружали су им добре услове за одбрану, али им је морал био слаб, јер су у претходним борбама са нашим јединицама претрпели неколико узастопних пораза.

У нападу на Прибој 1. батаљон је добио задатак да се косама Црног врха приближи граду, нападне га са југоисточне стране и спречи непријатељу извлачење тим правцем; 4. и 3. батаљон — да нападне град са севера, набаци непријатеља на Лим и ту га, са осталим јединицама, уништи; 2. батаљон — да наступа са северозапада, непосредно десном обалом Лима и цестом упадне у град, а батаљон 10. бригаде — да ватром дејствује са леве обале Лима и помогне заузимање града.[15в]

Ноћу 26/27. октобра 4. бригада се из Бијелог Брда пребацила у село Штрпце, а ноћу 27/28. октобра у села Увац и Књегињу. Припреме су извршене у току покрета. Батаљони су 28. октобра у сумрак кренули на извршење задатка.

Први батаљон је кренуо око 18 часова од села Увца, правцем Рабреново брдо (к. 859)—Ључа—Луниће. Око 22 часа избио је у рејон Ључа и сукобио се са мањим четничким деловима, који су се разбежали. Кад се почео спуштати према Бави (к. 717), поново се сукобио са четницима. Покушај да у првом налету заузме Баву није успео. Развила

155 АВИИ, к. 783А, рег. бр. 1-15/1.
156 Изјава Милоша Тањге, тада команданта 2. баталзона.

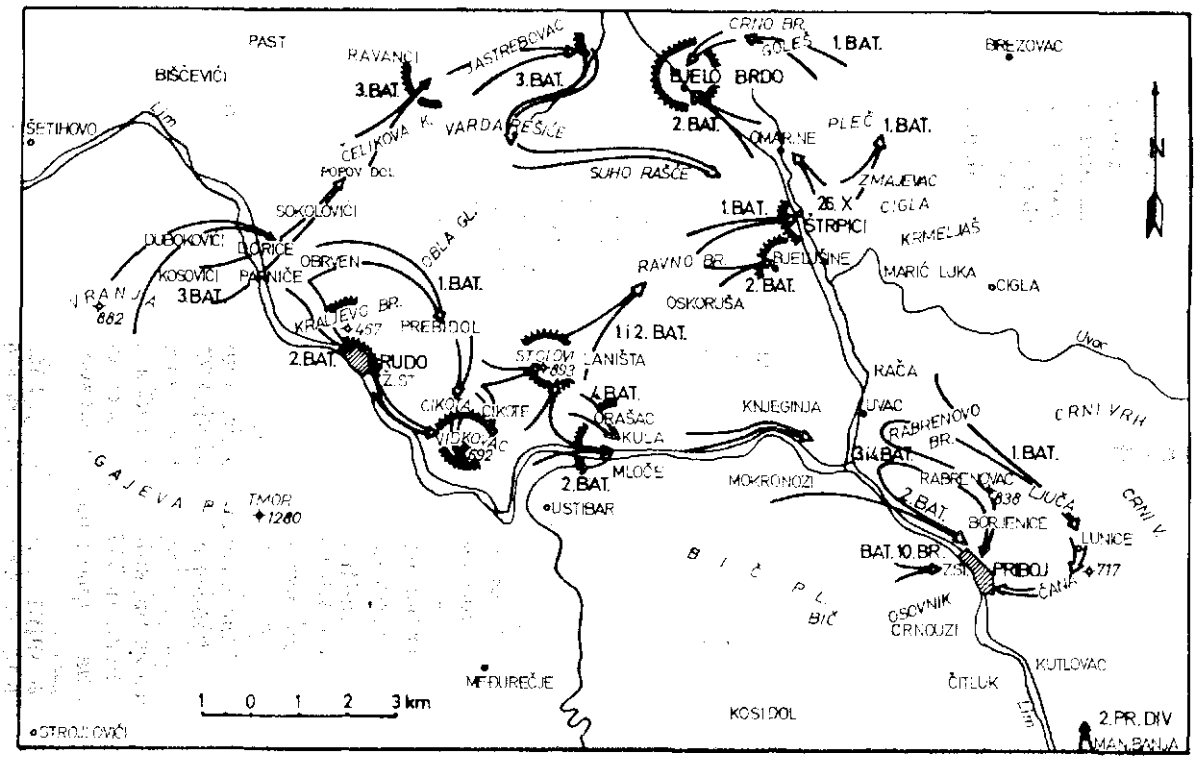

Борбе 4. крајишке бригаде од 25. до 29. октобра 1943.

се борба која је трајала читаву ноћ, после чега су се четници повукли на североисток.

Трећи и 4. батаљон кренули су 28. октобра око 21 час за 1. батаљоном, правцем Рабреново брдо—Рабреновац——Борјенице и, око 22 часа, сукобили се у селу Рабреновцу са четничким деловима, протерали их и продужили наступање. Убрзо су поново наишли на јачи отпор и били принуђени да развију јаче снаге ради заузимања коте 838. Тако је батаљонима наметнута борба на положајима који доминирају градом и то — пре предвиђеног времена за напад. Сви покушаји 3. и 4. батаљона да брзо овладају тим положајима и упадну у град остали су без успеха, јер су се четници упорно бранили из утврђења. Тек око 3 часа, 29. октобра, овладали су селом Борјеницама и одатле упали у град, пошто су се четници повукли преко Еаве.

Други батаљон је кренуо нешто пре 21 час из села Књегиње десном обалом Лима — цестом. Требало је да упадне у град нешто пре 23 часа, да веже непријатеља за себе и тиме помогне 3. и 4. батаљону да га лакше набаце на Лим. Међутим, пошто су ова два батаљона почела борбу пре времена, то је и овај батаљон пожурио да што пре стигне у град. Командант батаљона Милош Тањга је, са водницима Петром Тицом и Милошем Убовићем и борцима Тривом Пећанцем, Милошем Пувачом и Мирком Лукачем, на тендеру једне локомотиве упао у железничку станицу Прибој, а за њим готово цео 2. батаљон укрцан у неколико вагона, те су се четници у паници разбежали са железничке станице преко Увца. Други батаљон се са првим непријатељским деловима сукобио на потоку испод Шљемена, разбио их и продужио наступање према граду наилазећи на све јачи отпор, тако да је даље његово напредовање било условљено напредовањем 3. и 4. батаљона. Узан простор између Лима и цесте омогућавао је непријатељу да ватром из бункера заустави наступање 2. батаљона, тако да је он, тек када су 3. и 4. батаљон овладали доминирајућим положајима и када је непријатељ напустио град, ушао у њега. Истовремено је 2. пролетерска бригада заузела Ман. Бању, те је с њом успостављена непосредна веза.[157]

157 Главн.ина 2. пролетерске дивизије се тада налазила на сектору Прибој, Нова Варош, Пријепоље, (М. Морача *н. д,* 130).

Дејство батаљона 10. бригаде мало је дошло до изражаја јер се непријатељ ноћу извукао из града на североисток. Непријатељ је имао седам погинулих и више рањених, а 4. бригада једног погинулог и четири рањена борна. Заплењено је неколико вагона муниције и хране и мања количина оружја и одеће.[158] Бригада је остала у Прибоју да се одмори и евакуише заплењени материјал према Пљевљима.

Прва крајишка бригада је 26. октобра овладала Вишеградом и Добруном и, 29. октобра, продужила наступање према Ужицу.

У борбама на подручју Рудо, Вишеград, Прибој борци 4. крајишке бригаде су показали примерну издржљивост и борбеност. Било је случајева недисциплине, као, на пример, приликом уласка у Рудо и Прибој, па су предузете мере да се дисциплина учврсти. На борце је нарочито повољно деловао начин на који нас је народ, куд год смо пролазили, дочекивао.

Дан октобарске револуције 7. новембра прославили смо свечано. Штаб Дивизије је похвалио борце који су се истакли у борбама. Из 4. бригаде је похваљен Илија Радановић, пушкомитраљезац 2. чете 3. батаљона. Поред похвале, од штаба Дивизије добио је и ручни сат. На прослави је учествовао и народ.[159]

БОРБЕ ЗА КАЧЕВО И НОВУ ВАРОШ

После заједничких офанзивних дејстава 5. крајишке и 2. пролетерске дивизије према Ужицу и Сјеници, Немци су на правцу 2. пролетерске дивизије постали врло активни. Неочекивано су продрли од Сјенице ка Пријепољу и, у борбама 10. и 13. новембра, избили до села Качева, десетак километара југоисточно од Пријепоља, одбацивши један батаљон 3. санџачке бригаде 2. пролетерске дивизије и Италијанску бригаду.[160] Због тога је, на тражење штаба 2. про-

158 АВИИ, к. 783А, рег. бр. 1-15/1.

159 М. Морача, *н. д.,* 143, 144.

160 Италијанска бригада је после капитудације Италије формирана од припадника бивше дивизпје »Венеција«. Била је у саставу 2. пролетерске дивизије.

летерске дивизије, истог дана 4. крајишка бригада упућена да затвори правац према Сјеници. Пребацивши се камионима, она је већ 14. новембра пре подне посела положаје југоисточно од Пријепоља, на линији Бурђево брдо (к. 825)—Баре. Истог дана је командант 2. пролетерске дивизије, коме је 4. бригада била потчињена, у присуству команданта 5. крајишке дивизије наредио Бригади да следеће ноћи нападне и заузме село Качево. Напоменуо је да се у том селу налазе мање непријатељске снаге, које су дан раније изненадиле и протерале наше јединице.[161]

Штаб Бригаде није имао података о јачини непријатеља. Одлуку о нападу донео је на кратком командантском извиђању. Одлучено је да се брзим продором заузме Букова страна (триг. 1216), ради затварања правца према Сјеници, а затим нападне Качево обухватом са севера. Трећи батаљон је добио задатак да заузме Хисарџик и вис Дундор (к. 974) и нападне село са севера, 1. батаљон да овлада Црквинама и буковом страном и да, заједно са 3. батаљоном, обухватом са севера, заузме село, а 2. батаљон да заузме коту 629 и преко Забрђа нападне Качево, садејствујући 1. батаљону. Четврти батаљон је задржан у бригадној резерви, у рејону Бурђевог брда.

Први напад је почео 14. новембра у 22 часа. Батаљони су истовремено напали и — убрзо — овладали Хисарџиком и Црквинама, а затим продужили наступање дуж комуникације. Око 4 часа 3. батаљон је овладао Дундором (к. 974), а потом је главнином садејствовао 1. батаљону у заузимању Букове стране (триг. 1216). Први батаљон је, наступајући дуж комуникације, упао у прве куће Качева и заузео гробље. Око 2 часа, 15. новембра, он је, у садејству са 3. батаљоном, овладао и Буковом страном. Међутим, пошто су Немци у борбу увели и тенкове, повратили су Букову страну и потисли наше јединице на полазне положаје.

Док су 1. и 3. батаљон водили борбу на северној ивици Качева, 2. батаљон је овладао котом 629 и напао Забрђе. Али, и поред више покушаја није могао да овлада овом косом, па се око 3 часа повукао. Тако се цела Бригада 15. новембра око 4 часа поново нашла на полазном положају

161 А.ВИИ, к. 783А, рег. бр. 1-17/1.

Бурђево брдо—Баре, претрпевши губитке (три погинула и девет рањених бораца). Погинуо је и комесар чете Душан Бајић. Заплењен је један пунжомитраљез, 20 пушака и два пиштоља.[162]

После неуспелог покушаја да се овлада Качевом, штаб 2. пролетерске дивизије је одлучио да га поново нападне. Четврта крајишка бригада, ојачана батеријом топова 76 мм и са два мала тенка,[163] добила је задатак да напада Качево са западне стране; 2. пролетерска бригада — да овлада селима Караулом и Халиновићима и, у садејству са 2. далматинском бригадом, затвори правац према Сјеници; 2. далматинска бригада — да овлада Голим брдом (к. 1323), Великом Пандурицом (к. 1269) и Турјаком (к. 1300) и на тој линији затвори правац према Сјеници; 3. санџачка бригада — да заузме село Гвозд и Дебело брдо и да са тог правца нападне Качево, а један батаљон 10. крајишке бригаде 5. дивизије — да код Бродарева веже непријатељске снаге и затвори тај правац.[164]

Штаб 4. крајишке бригаде је одлучио да, уз подршку две танкете и батерије топова, са два батаљона продре дуж комуникације Пријепоље—-Сјеница, овлада Буковом страном и са севера и југозапада нападне и заузме Качево. Први батаљон је имао да заузме село Хисарџик и Дундор (к. 974), 2. батаљон Црквине и Букову страну, а 3. батаљон коту 629 и косу Забрђе. Четврти батаљон остао је и даље у бригадној резерви, са задатком да се креће честом и буде спреман за увођење у борбу.

Ноћу 16/17. новембра 1. и 2. батаљон су се привукли у близину непријатељских положаја и ту преданили, осмгтрајући објекте за напад. Непријатељ је ужурбано копао ровове и постављао бодљикаву жицу. У 22 часа, 17. новембра, оба батаљона су, уз подршку артиљеријске и минобацачке ватре, прешла у напад. Непријатељ је био изненађен, тако да у првом моменту није пружио јачи отпор, те је убрзо морао напустити Црквине и село Хисарџик. Батаљони су продужили наступање, с циљем да, пре него што се непријатељ организује, заузму Качево. Међутим, наишли

162 Исто.

163 Посада на тенковима и послуга у батерпји биле су нталпјапске, нз састава 2. пролетерске дпвнзисј.

164 М. Морача, *н. д.,* 146.

су на снажан отпор на лнниј гробље—Букова страна——Дундор, па су се морали зауставити и поново се припремити за напад.

Пошто су јаком минобацачком и митраљеском ватром тукли непријатељске положаје, они су око 24 часа поново прешли у напад. Други батаљон је убрзо заузео гробље, али је Букову страну непријатељ упорно бранио. У међувремену је 1. батаљон заузео Дундор и продужио напад ка југу, ради садејства 2. батаљону у заузимању Букове стране. Коначно су је око 2 часа 18. новембра, заузели и одмах се, са севера, сручили на Качево. Непријатељ се грчевито бранио, али се ипак морао повлачити, напуштајући кућу по кућу. Сабијен у центар села, он је држао само још неколико тврђих зграда. У овој борби смо имали 10 погинулих, међу којима три другарице, а 44 борца су рањена, од којих две другарице.[165] Међу погинулима били су: командир вода Јово Бајић и пушкомитраљезац Мирко Нубић, а међу рањенима — командир чете Коста Којдић, командир вода Лазар Тица и водни делегат Лазар Вишекруна.

Кад је изгледало да ће Качево пасти, непријатељу је стигла помоћ из Сјенице. То су били делови немачке 1. брдске дивизије са тенковима. Тенкови су на својим оклопима носили пешадију, што је међу борцима 4. бригаде изазвало панику. Њу су повећале италијанске послуге у танкетама и топовима, које су се разбежале. Због тога је штаб Бригаде увео у борбу бригадну резерву и успорио надирање непријатеља.

У међувремену су јединице на линији Бурђево брдо——Баре заузеле нове положаје и почеле се учвршћивати. Заустављена је и враћена топовска батерија, која је посела положај у рејону коте 951. Само су се танкете повукле према Пријепољу.

Немци су повратили Качево и село Хисарџик и тенковима избили на Црквине. Око 6 часова, 18. новембра, покушали су да продру и даље, али су наишли на организовани отпор и били одбијени. Наши топови са истурених положаја брзом паљбом знатно су помогли одбијању немачког напада. Немци су прекинули даље нападе, задржавши се на линији Бранчић—к. 629—Црквине—Хисарџик.

165 Исто.

Друга далматинска и 2. пролетерска бригада су водиле борбе за Голо брдо, Велику Пандурицу и Турјак и села Караулу и Халиловиће, али су се пред надмоћнијим непријатељем повукле према планини Јадовнику. И 3. санџачка бригада, која је напала Гвозд и Дебело брдо, морала се пред деловима немачке 1. брдске дивизије повући ка Јадовнику.[166]

Пошто и други напад на Качево није успео, штаб 2. пролетерске дивизије је одустао од даљих напада и дао јединицама нове задатке. Осим два батаљона 2. пролетерске бригаде, који су задржани на Кошевини (триг. 963), цела Дивизија се пребацила на леву обалу Лима.

Четврта крајишка бригада добила је задатак да поседне линију Нова Варош—Бистрица—Цурево (лева обала Лима) и, по потреби, садејствује 2. пролетерској дивизији.

За време борби на просторији Пријепоље, Сјеница, из Србије се у рејон Нове Вароши пребацила 1. шумадијска бригада (око 300 бораца). Пошто се одморила, 29. новембра је камионима пребачена у Пријепоље.

После тешких борби на Качеву, 4. крајишка бригада се од 19. до 21. новембра сређивала и одмарала. Двадесет првог новембра пребацила се на просторију Бистрица, Међугорје, где је и заноћила. Ту су обавештајни органи Бригаде дознали да је после одласка 1. шумадијске бригаде из Нове Вароши у Пријепоље, Нову Варош посела четничка бригада Вука Калаита и да међу четницима има и неколико Немаца, па је штаб Бригаде одлучио да одмах нападне Нову Варош. Први батаљон је добио задатак да заузме Тикву (к. 1123) и, продором преко села Бренешевца, пресече цесту те, заједно са 2. батаљоном, спречи непријатељу извлачење тим правцем; 2. батаљон — да заузме коте 1204 и 1091 и, преко Циганске Махале, садејствује 1. батаљону у затварању тог правца и заузимању града, а 3. батаљон — да заузме Оџину страну, нападне непријатеља у граду и, заједно са осталим батаљонима, уништи га.

166 АВИИ, к. 783А, рег. бр. 1-17/1.

Напад је почео око поноћи 26/27. новембра. Батаљони су се неопажено привукли и у првом налету заузели све положаје око града. Четници су били потпуно изненађени. Повлачили су се на исток, па су се источно од града, око цесте, водиле најжешће борбе. Око 4 часа, 27. новембра, Нова Варош је заузета. Борба је и даље вођена, јер су батаљони наставили гоњење четника према реци Увцу. Око 11 часова заузет је и заселак Павловића Брод. Четници су се повукли, а Бригада се задржала на достигнутој линији. У овој борби погинуло је 28 четника, 17 их је заробљено, а већи број је рањен. Заплењена су два лака митраљеза, 25 пушака, један пиштољ, 5.000 метака и нешто опреме.[167]

Успеси 5. крајишке дивизије у борбама у Санџаку, где су четници дуже времена држали власт, имали су великог одјека у народу. Из Рудог, Прибоја, Нове Вароши и околних места почетком децембра у Бригаду је ступило око 80 бораца. Свуда куда смо пролазили успостављали смо нову, народну власт. Оснивали смо народноослободилачке одборе и друштвено-политичке организације, организовали становништво, нарочито омладину, и објашњавали циљеве народноослободилачке борбе. Све то, као и општа ситуација, политичка и војна, ишли су нам на руку. Расположење бораца за борбу било је изванредно. Дошавши на границе Србије и закорачивши у њу, борци су добили нов, још снажнији борбени елан. Певала се тада у 4. крајишкој бригади она позната песма: »Пушке јече бомбе бију, иде војска у Србију«.[168]

167 Исто, рег. бр. 1-19/1.

168 А. Хозић, ***н. д.,*** 101.

БРИГАДА У ЛИМСКО-ДРИНСКОЈ И КРИВАЈСКОЈ ОПЕРАЦИЈИ

У јесен 1943. године немачка Врховна команда је закључила да постоји реална опасност од савезничког искрцавања на Балкан и продора Црвене армије преко Румуније у Подунавље. Зато је наредила Врховној команди за Југоисток да у зиму 1943/1944. припреми и изведе офанзивне операције против јединица НОВЈ у централном делу Југославије (између јадранске обале и река Купе, Саве, Дрине и Лима). Команда Југоистока је извођење операције поверила штабу 2. оклопне армије. Припреме су извршене у новембру. Штаб немачког 5. СС брдског армијског корпуса је са своје три дивизије и придатом 1. брдском дивизијом, пребаченом из Грчке, добио задатак да изведе операције у источној Босни и Санџаку, а штаб 15. брдског армијског корпуса у Далмацији, Кордуну и Банији.

Врховни штаб је, пак. оценио да постоје услови за преношење главних операција НОВЈ у источне делове Југославије. У октобру и новембру су 2. и 3. корпус НОВЈ у Босни, Санџаку и Црној Гори ослободили пространу територију и створили базу за продирање у Србију. У источној Босни се налазио 3. корпус, а јужно, у долинама Лима и Увца и на Златибору, 5. крајишка дивизија, док се 2. пролетерска дивизија 2. корпуса налазила на просторији Пљевља, Бродарево, Пријепоље, оријентисана према Сјеници и Новој Вароши. Ове две дивизије су испитивале могућност продирања у Србију.

Пошто су немачка Врховна команда за Југоисток и штаб 2. оклопне армије очекивали продор јачих снага НОВЈ у Србију, одлучили су да предузму операцију »Кугелблиц«

(Ки^еЊШг), с циљем да у источиој Босни, на просторији Соколац, Власеница, Сребреница окруже 3. корпус НОВЈ и униште га. За то време су 1. брдска дивизија, из рејона Сјенице, и 7. СС дивизија »Принц Еуген«, од Гацка и Невесиња, имале да на својим правцима наступања разбију јединице НОВЈ, набаце их северно од линије Вишеград——Пале и ту их униште. Немци су у овој операцији ангажовали и четнике, да »чисте« просторију иза њихових трупа.[1"9]

После губитка Нове Вароши, непријатељ се утврђивао — копао ровове и постављао жичане препреке. Само су се извиђачки делови повремено сукобљавали. То је, у ствари, било време извиђања и прикупљања података и с наше и с непријатељске стране.

Обавештајни органи 4. крајишке бригаде су сазнали да Немци спремају операцију против 3. корпуса и 2. и 5. дивизије, с циљем да их одбаце што даље од граница Србије. Због тога су на простору Сјеница, Нови Пазар концентрисали 1. брдску дивизију са око 19.000 војника, ојачану тенковима и артиљеријом, и предвидели да у операцији учествују и четници и муслиманска милиција. У извештају са овим подацима речено је чак и то да ће операција почети почетком децембра.

Другог децембра штаб Бригаде је доставио писмени извештај штабовима 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије о немачким припремама за операцију »Кугелблиц«, али је штаб 2. пролетерске дивизије одговорио да је непријатељ одустао од напада, да се на Качеву утврђује и поставља минске препреке.[170]

Међутим, већ 4. децембра рано ујутру почео је напад. Једна колона 1. брдске дивизије и моторизованог пука »Бранденбург«, пошто је сазнала за распоред снага 2. пролетерске дивизије, прошла је десном обалом Лима, обишла два батаљона 2. пролетерске бригаде на Кошевини, ушла у Пријепоље и заузела мост на Лиму. У Пријепољу се у то време налазила 1. шумадијска бригада. Она и два батаљона 2. пролетерске бригаде на Кошевини пружали су очајнички

169 *Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945,* II, друго иоправљено н допуњено издање, Београд 1965, 12—15.

170 Дневник пуковнпка Мила Давидовића, тада обавештајног официра 4. крајишке брнгаде.

отпор све до пада мрака, када су се пробилп из окружења, претрпевши велике тубитке.[171]

Чим је дознао за упад непријатеља у Пријепоље, штаб 5. крајишке дивизије је предузео мере да своје јединице извуче из угроженог подручја и бочним дејством помогне 2. пролетерској дивизији у заустављању немачког продора према Пљевљима.

Четврта крајишка бригада је из рејона Нове Вароши пребачена на просторију Бистрица, Рутоше, Цурово, ради затварања тог правца и садејства 2. пролетерској дивизији. Међутим, делови 1. брдске дивизије су продужили наступање према Пљевљима и, истог дана, на том правцу заузели село Јабуку. Пред њима је одступала 2. пролетерска дивизија, а упоредо с њом померала се и 5. крајишка дивизија, те се 4. крајишка бригада, без једног батаљона, ноћу 4/5. децембра пребацила на леву обалу Лима, а два батаљона 10. крајишке бригаде из села Доброселице, на просторију Бистрица, Рутоше.

Упоредо са надирањем према Пљевљима, Немци су делом снага надирали према Прибоју. Са претходницом те колоне водили су борбу 5. децембра један батаљон 4. крајишке бригаде и два батаљона 10. крајишке бригаде на просторији Бистрица, Рутоше и задржали Немце, наневши им губитке од двадесетак мртвих. Непријатељ је тог дана ушао у Пљевља. У ствари, наше јединице му се нису могле озбиљније супротставити.

На тражење штаба 2. корпуса 5. крајишка Дивизија је послала 4. крајишку бригаду, појачану са два батаљона 10. крајишке бригаде, на просторију Калуђеровићи, Бољанићи, да затвори правац према Чајничу и садејствује 2. пролетерској дивизији. У вези са овим задатком померене су и остале јединице 5. дивизије. Тако је 10. бригада, без два батаљона, пребачена у рејон Прибоја, ради затварања правца од Пријепоља, а 1. бригада, без једног батаљона, на про сторију Бијело Брдо, Вардиште, Вишеград. Дивизијска болница, са једним батаљоном 1. бригаде, пребачена је на леву обалу Лима, у село Заборак, а штаб Дивизије у село Стрмац. У ствари, главнина дивизије се била оријентисала према Чајничу, ради заједничког дејства са снагама 2. корпуса.

[171] *Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945,* II, 17.

Међутим, ситуација се брзо мењала. Шестог децембра Немци су без отпора ушли у Чајниче, а јединице 2. корпуса су се повукле преко реке Нехотине. То је за 5. крајишку дивизију била потпуно нова ситуација. Остала је раздвојена од снага 2. корпуса и — на врло скученом простору за маневар. Због тога је штаб одлучио да што пре извуче Дивизију из троугла Чајниче, Лим, Дрина. V Рудом је пребацивање преко висећег моста — који су направили инжињерци 5. дивизије, а преко кога су могла да прелазе двоосовинска кола — почело истог дана, а завршено је 8. децембра до 16 часова, после чега је мост срушен.[172]

Док су се јединице пребацивале преко Лима, 10. крајишка бригада, без два батаљона, водила је борбе са немачком колоном која је надирала од Пријепоља. После упорних борби, Немци су заузели Прибој. Осмог децембра борбе су вођене на линији Увац—Књегиња. После неколико узастопних напада, Немци су заузели и ове положаје и продужили наступање према Рудом. Тај пут им је био потпуно отворен, јер су батаљони 10. крајишке бригаде, без знања штаба Дивизије, напустили положаје и повукли се у Добрун.[173]

Тако су Немци неометано наступали према Рудом и Бијелом Брду и, тог дана, сукобили се са деловима 4. крајишке бригаде, који су затварали правац према Рудом. Због тога је штаб Дивизије одлучио да се повлачи према северу.

Четврта бригада је ноћу 8/9. децембра пребачена из Рудог у рејон Бијелог Брда, да штити одступницу дивизије. Бригада је ноћу са два батаљона посела положаје на линији Плећ (к. 927)—Омарине—Сухо рашће, а један батаљон је задржавала у Бијелом Брду, као бригадну резерву.

Деветог децембра око 6 часова сукобила се са 99. пуком 1. брдске дивизије, који је наступио цестом, уз јака бочна обезбеђења, покушавајући да у првом налету заузме наше положаје.[174] После оштрих борби, у којима су обе стране вршиле по неколико противнапада, Немци су заустављени, али су се укопали испред наших положаја. Сва-

172 Зборник, IV, 20, док. бр. 181, Извод из Операцијског дневника штаба 5. НОУ дивизије за децем.бар 1943.

173 Исто.

174 *Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945,* II, 15.

ки покрет е иаше или непријатељске стране доводио Је до жестоког ватреног дуела. Око 9 часова Немци су, уз подршку артиљеријске ватре, обновили напад. У борбу су увели јаче снаге, а главни удар су усмерили према Плећу (к. 927). У 9,40 часова почела је жестока борба за Плеħ. Немци су нападали са североистока, преко села Дражевине, уз истовремени снажан притисак цестом према Бијелом Брду. После неколико узастопних јуриша они су, око 10,30 часова, заузели Плеħ, заселак Зубаħ и село Оморине (к. 582), а хми смо посели нове положаје на линији Голеш (триг. 1014)——к. 893.

Око 13 часова Немци су, уз подршку артиљерије, поново кренули у напад, покушавши да бочним маневрнма заобиђу наше положаје и да нас опколе или присиле на повлачење. У ствари, наступали су јаким бочнњч колонама, док су у центру ватром везивали наше снаге. Таква једна колона наступала је источном страном цесте, преко села Дражевине према селу Сјеножету, а друга западном страном цесте, преко Зубаħа према коти 893. Митраљеском и минобацачком ватром тукли смо немачке колоне и успоравали њихово кретање, али су Немци упорно наступалп, па се развила жестока борба на целој линији. Нарочито су јаком артиљеријском ватром Немци тукли Голеш (триг. 1014). Око тог положаја се и развила најжешħа борба. Најзад су га Немци, обухвативши га са североистока-, око 14,30 часова на јуриш заузели, али смо ми увели у борбу бригадну резерву и повратили га. Немцима се журило да што пре стигну у Вишеград, па су и они у борбу увели свеже снаге, те је њихов притисак бивао све јачи. Појединн положаји су по неколико пута прелазили из руку у руке. Око 16 часова морали смо се повући. Тако су Немци поново заузели Голеш, а убрзо и остале положаје. Ми смо запосели положаје на линији Четењ (к. 998)—Даниловиħи.

У то време изгубили смо везу са штабом Дивизије. Курири су се вратили пошто га нису нашли на месту на коме се раније налазио. Ни са осталим јединицама наше дивпзије нисмо имали везу. Само смо од Вардишта чули експло5ије, али су се и оне ускоро утишале. Штаб бригаде *јс* тада одлучио да се увече повучемо према Вишеграду, јер је то био општи правац повлачења Дивизије. Немачки 99. пук је лагано напредовао дуж цесте и заузимао насеља

која смо лш напуштали. Повремено је отварана ватра али јачих борби није било. Чим је пао мрак ми смо се повукли према Добруну. Ту смо успоставили везу са железничким особљем које је возом пребацивало Дивизију до Вишеграда. Испоставило се да је једна композиција спремна да и нас пребаци. Тако се Бригада те ноћи, 9/10. децембра, железницом пребацила у Вишеград, а потом, преко моста, на леву обалу Дрине, где је нашла штаб Дивизије и разместила се у рејон села Горње и Доње Лијеске.

У борбама 9. децембра Бригада је извршила задатак који јој је поставио штаб Дивизије. Она је присилила немачки 99. пук да се цео ангажује у борби и на тај начин знатно успорила његово наступање. Уместо да у Вишеград стигне 9. децембра, како је то био планирао, он је тог дана заноћио у Бијелом Брду, двадесетак километара јужно од Вишеграда.

Пошто се Бригада пребацила на леву обалу Дрине, пионирски вод је минирао мост у Вишеграду. Водили смо рачуна о његовој архитектонској и историјској вредности, па смо га минирали само између два стуба, тако да се не поруши цео а да ипак Немци преко њега не могу да пређу. Мине нису активиране све док нису наишли Немци. Кад су 10. децембра око 16 часова Немци ушли у Вишеград (99. пук 1. брдске дивизије), одмах су се упутили према мосту и осули неколико митраљеских рафала према левој обали Дрине. Затим је једна група од двадесетак војника са једним официром на челу кренула преко моста. Кад је стигла до места на коме је мост био миниран, одјекнула је експлозија. Немци су попадали у Дрину, а затим је са обе стране отворена жестока ватра. Те ноћи Немци нису прешли Дрину.[173]

Рано ујутру, 11. децембра, Бригада је, без једног батаљона, који је остао у Доњој Лијески, посела положаје на просторији Стара Гора, Живаљевићи, двадесетак километара северозападно од Вишеграда, са задатком да затвори

175 У Операцијском дневнику штаба 1. крајишке бригаде (АВИИ, к. 787А, рег. бр. 1-8), стоји да је та Бригада срушила мост у Вишеграду 9. децембра, што није тачно, јер је 1. бригада, заједно са штабом Дивизије, прешла преко поменутог моста на леву обалу Дрине 9. децембра, а 4. бригада, као заштитница Дивизије, после њих, ноћу 9/10. децембра.

правац левом обалом Дрине према Вишеграду. У то су и Немци гуменим чамцима на више места почели форсирати Дрину. Наш батаљон у Доњој Лијесци митраљеском ватром им је ометао прелазак, али је ипак неколико група прешло на леву обалу узводно и низводно од моста. На левој обали Дрине развила се борба око моста, јер су Немци чинили све како би чим пре на левој обали успоставили мостобран. Са десне обале Немци су отварали јаку артиљеријску и минобацачку ватру. Око 9 часова коначно су заузели оштећени мост, а батаљон се повукао у састав Бригаде, у рејон села Старе Горе.

Док је 4. бригада као заштитница Дивизије водила борбе од 9. до 11. децембра, остале бригаде нису имале додира са непријатељем, пошто су се још 9. децембра пребациле преко моста у Вишеграду на леву обалу Дрине и поселе положаје на просторији Хадровићи, Стрмац, Бранковићи, Крвојевићи, Пешурићи.

Ту је затекла само старце, жене и децу. То је муслимански крај, па су сви способни мушкарци ступили у муслиманску милицију.

На основу директиве Врховног штаба, 5. крајишка дивизија је кренула на север, према Сребреници. У вези са овим покретом 4. бригада је добила задатак да 13. децембра са два батаљона испита ситуацију према Сребреници и Власеници, а да друга два батаљона задржи у рејону села Гоњења и Боровца. Прва бригада се пребацила на просторију Сјеверско, Жепа, Чавчићи и затворила правац према Слапу (на Дрини), а *10.* бригада је лосела положаје на подручју села Стоборани, Плане, Гоцепље — да испита ситуацију према Хан-Пијеску.[170]

Два батаљона 4. бригаде су 14. децембра пред зору избила на северне падине Јавора у рејон села Штедре. Извиђачки делови су установили да се у Сребреници и Вла-

176 АВИИ, к. 781, рег. бр. 8-6, Наређење штаба 5. НОУ дивизије од 13. XII 1943. штабовима потчињених јединица за дејство на просторији Сребреница, Хан Пијесак, Соколац; М. Морача, ***и.*** *д.,* 154, 155.

сеници налазе Немци и да се цестом Сребреница—Власеница одвија жив саобраћај, који су Немци обезбеђивали са положаја око цесте. Због тога је штаб Дивизије наредио да се Бригада повуче ка селу Сјеверском. Кад је кренула према том селу, немачка авијација ју је тукла тако да се морала кретати кроз шуме, што је знатно успоравало њен покрет. Предвече је избила у рејон села Жепе и тамо опет наишла на Немце, па је обишла то село и те ноћи стигла у село Милетиће, где је и заноћила. Везу са штабом Дивизије или са неком нашом јединицом није имала.[177]

У зору, 15. децембра, по замрзнутом снегу, 4. бригада је продужила покрет према Сјеверском. Пала је густа магла, па се колона кретала споро. Око 8 часова избили смо у Сјеверско, али још увек нисмо имали везу са штабом Дивизије и нисмо знали куда даље да идемо. Када се дигла магла, почела је да нас туче немачка артиљерија. Нарочито батаљонску комору, која се налазила на једном пропланку.

Но, све је то кратко потрајало, јер смо јуришем одбацили непријатеља, а затим се под борбом повукли у села Бабјак и Рађевиће, где смо, око 13 часова, наишли на команданта Дивизије. Рекао нам је да је ситуација нејасна, да су непријатељске снаге јаке, да 1. бригада води борбу на линији Осаве—Пакленик и наредио да са два батаљона поседнемо јужне падине планине Деветака, на линији Пањеви (триг. 1268)—Рађевићи и затворимо тај правац кад се 1. бригада повуче.

За друга два батаљона 4. бригаде, који су већ неколико дана били одвојени, рекао је да се налазе у селу Мислову и да затварају правац према Жепи. Ускоро смо добили ново наређење: да се повучемо са садашњих положаја и кренемо за 1. бригадом, ради пребацивања преко цесте Соколац——-Хан-Пијесак. Друга два батаљона наше бригаде су имала да се прикључе колони. Истовремено смо сазнали да је на северним падинама Деветака 1. бригада, заједно са дивизијском болницом, формирала колону и кренула ка цести, у рејон села Мекоте, где је, према плану, требало да се ноћу 15/16. децембра пребацимо преко цесте.[178]

Кад смо посели положај на јужним падинама Деветака, мислили смо да се испред нас налази 1. бригада. Око

177 Исто.
178 Зборник, IV, 20, док. бр. 181. • ..-,....•'. , !

15 часова приметили смо с југа покрет иеких јединица ка нама. Мислили смо да је то 1. бригада која се под притиском Немаца повлачи. Међутим, што су те јединице ближе прилазиле, све смо више сумњали да су наше. Наступале су у стрељачком строју, а иза њих комора. Били смо у великој недоумици, али кад нам се стрељачки строј сасвим приближио, видели смо да је немачки. Одмах смо отворили жестоку ватру и приковали Немце за земљу. Међутим, они су се брзо снашли и почели туђи наше положаје, прво слабијом а затим све јачом ватром, нарочито минобацачком и артиљеријском. Иако смо се све време налазили на јуришном одстојању, ни једна ни друга страна није кретала напред све до мрака, па смо се ми повукли преко Деветака.

У овим борбама нанели смо Немцима знатне губитке, али је и Бригада имала 22 погинула и нестала борца и осам рањених. Највеће губитке имала је комора.[179] Међу несталима су били: болничарка Милена Бушевац и борци Радојица ЈБујић, Богдан Пушкар, Марко Јоксовић, Марко Цвијановић и Илија Пушанић. Нестали су тада и последња шесторица Бугара од оних 27 што су као заробљеници 26. новембра ступили у 4. крајишку бригаду.[180]

Наши батаљони из села Мислова нису били још стигли, па смо послали јачу патролу према том селу да их доведе у састав Бригаде, у село Цимрије. Кад су око 23 часа батаљони стигли, Бригада је кренула према цести Хан-Пијесак——Соколац, у рејон пребацивања. Око 4 часа, 16. децембра, избила је на цесту и наишла на велику гужву. Прва бригада и штаб Дивизије су се пребацили преко цесте, док су се 10. бригада, Јужноморавска бригада и Италијанска бригада,[181] заједно са дивизијском болницом, још пребацивали. Свако се сналазио како је знао. У најтежој ситуацији су били Јужноморавска бригада и дивизијска болница. Место на коме смо се пребацивали није било пространо, па су борци појединих јединица, чекајући на ред, поред цесте

179 Исто.

180 А. Хозић, ***н. д.,*** 100.

181 М. Морача, ***н. д.,*** 157.

заспали.[78]- И комора је стварала неред. Неки њени делови су лутали око цесте не знајући где да је пређу, пошто су цестом крстарили немачки тенкови. Тако је 4. бригада, уместо да се пребацује преко цесте, морала прикупљати делове других јединица и, заједно са њима, прелазити цесту. Ту нас је ухватио дан, па су последњи делови прешли цесту дању. Ипак су све јединице релативно добро прошле.

Те ноћи Дивизија је имала 97 несталих, 25 погинулих, пет рањених и осам заробљених. Пет носила са тешким рањеницима је остало код села Мекоте.[183] Дивизија се разместила у рејону села Подвисочника и Малог Поља. У току дана 16. децембра јединице су се прикупљале и одмарале, иако нас је бомбардовало осам авиона, наневши нам губитке — шест мртвих.[184]

Прешавши цесту Хан-Пијесак—Соколац, 5. дивизија је изашла из окружења. То је био крај лимско-дринске операције (операције »Кугелблиц«). Немачки 5. СС брдски армијски корпус је није уништио. Ни њу ни 2, 17. и 27. дивизију, али им је нанео велике губитке, претрпевши и сам осетне губитке.

Међутим, штаб 5. СС брдског армијског корпуса није одустајао од намере да уништи јединице НОВЈ у источној Босни. Зато је тежиште офанзивних дејстава пренео у долину Криваје, с циљем да их ту окружи и уништи. Та операција »Шнештурм« (ЗсћппезШгт) у нас је позната као кривајска операција. Основна идеја плана штаба 5. СС брдског армијског корпуса била је да са деловима немачке 369. легионарске дивизије, усташко-домобранским и полицијским снагама начини застор на левој обали Босне, а да са немачком 1. брдском и 7. СС дивизијом »Принц Еуген«, концентричним наступањем, набаци јединице 3. корпуса на реку Босну и ту их уништи.

182 Зборник, IV, 20, док. бр. 181, Штаб дивизије је наредио Јужноморавској и 10. бригади да се преко цесте пребаце у рејон Крама, али су оне дошле код села Мекоте, тако да се цела Дивизија слила у једну колону, услед чега се приликом преласка цесте створила гужва.

183 Зборник, IV, 20, док. бр. 181.

184 М. Морача, ***н.д.,*** 157.

Штаб 3. корпуса је настојао да избегне окружење, па је деконцентрисао своје снаге. Пету дивизију је упутио у рејон Репник, Тупковић, код Живиница, 17. дивизију на Озрен, а 27. дивизију да заузме Вареш и Брезу и да се убаци у позадину непријатеља на просторији Романија, Јахорина.[185]

Пета дивизија се 17. децембра померила према северозападу: 4. бригада у село Кљештане, 1. бригада у села Подбуквик и Раванско, 10. бригада са дивизијском болницом у село Жеравице, а Јужноморавска бригада у село Сливне. У овом крају села су попаљена. Нема људи, а кад њих нема, нема ни хране. Због тога смо пожурили да што пре напустимо овај крај. Зато се већ 18. децембра Дињизија померила у рејон Кладња: 4. бригада у село Трново *к* Допасце, 1. бригада у Кладањ и села Бушево и Плаховић, 10. бригада у села Гојковиће и Брлошке, а Јужноморавска бригада у село Тарево. Међутим, непријатељ је продужио наступање према Кладњу, па се Дивизија, под његовим притиском, померала према северозападу. Истог дана је око 20 часова избила у рејон села Тарева и Тухоља, а мањи делови 7. СС дивизије су тог дана око 15 часова без борбе ушли у Кладањ.

Према наређењу Врховног штаба, 5. дивизија је требало да се одмара у долини Криваје. Она се, међутим, 20. децембра са 1. и 10. бригадом пребацила у рејон Вијаке и Кокошињца, ради наслона на 27. дивизију у рејону Вајзеша, а 4. бригада је упућена долином Криваје ка Рибници да, у договору са штабом 3. корпуса, преда тешке рањенике 17. дивизији. Тога дана је успостављена и веза са штабом 3. корпуса, који се налазио у долини реке спрече, под чијом се командом, по наређењу Врховног штаба, од 13. или 14. децембра 5. дивизија налазила.[186]

Четврта бригада је 21. децембра, заједно са комесаром Дивизије и 12 рањеника, кренула према селима Репнику и Подгорју, где је требало да преда тешке рањенике јединицама 17. дивизије. Међутим, бригада је на тој просторији наишла на делове немачке 1. брдске дивизије. Заправо, Немци су брзим продором изненадили штаб 3. корпуса, те

185 *Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945,* II, 22.
186 М. Морача, *н. д.,* 158, 159, 160.

овај није имао времена ни могућности да нас о томе обавести. Тако се Бригада нашла у тешкој ситуацији, ире свега зато што је била оптерећена тешким рањеницима (један батаљон је био стално ангажован да их носи), те је њена борбена способност била умањена.

Да би се извукла испод удара јединица 1. брдске дивизије које су надирале долином Спрече, Бригада је северозападним падинама Коњуха скренула на југозапад, преко села Жељове ка реци Кривају. Али су и делови 1. брдске дивизије кренули за њом, пратећи је у стопу.

У село Рибницу стигли смо 22. децембра 1943. увече. Међутим, овде смо се сусрели са деловима 7. СС дивизије, који су наступали с југоистока, долином Криваје. Изненађење је било обострано. У том сусрету, због обостраног изненађења, ватру нисмо отворили ни ми ни Немци.

Покушали смо да пређемо преко моста на леву обалу Криваје, али су Немци већ били на мосту. Пошто нисмо знали колико их има у Рибници — а очекивали смо сваки час да нас стигне колона 1. брдске дивизије која нас је пратила преко Коњуха — кренули смо низводно, десном обалом Криваје, с намером да пронађемо неки газ и пренесемо рањенике на леву обалу реке. Газ је у селу Возући пронашла извиђачка чета са водом пионира. Помогао јој је мештанин Ненад Савић. Колона је прешла на леву обалу Криваје, иако је река била дубока преко појаса и брза. Први су је прешли комесар Дивизије Илија Матерић и штаб Бригаде, а затим и борци, држећи се чврсто за руке. Најтеже је било са рањеницима, које смо морали носити.

Пошто је до зоре прегазила реку, Бригада је избила у рејон Сјенокоса. Борци су били мокри и уморни, а студен стегла. Ватре се нису смеле ложити јер су у близини били Немци. Убрзо су њихови извиђачки делови стигли нашу заштитницу, па смо морали кренути на југ, праћени минобацачком ватром.

Око 9 часова, 23. децембра, избили смо на Дедово брдо, где смо се одморили и појели један куван оброк. У међувремену смо се припремали за покрет. Били смо у великој неизвесности. Наиме, знали смо да се према истоку налазе немачке снаге, а да је, према западу, река Босна поседнута и брањена. Претпостављали смо да се негде у близини нала-

зе и јединице 3. корпуса, али са њима нисмо имали везу. Дакле, све је ишло у прилог одлуци да се сами пробијамо из обруча.

На састанку штаба Бригаде, коме је присуствовао и комесар Дивизије, одлучено је да рањенике склонимо негде у овом беспућу, јер је било мало вероватно да ће их непријатељ пронаћи. Направљена је база, коју смо затим добро камуфлирали. У њу смо сместили 12 рањеника и три борца да рањеницима пруже неопходну санитетску и другу заштиту.[187] Оставили смо им довољно хране, а у близини су имали и воду. Једном сељаку из Возуће оставили смо око 800.000 куна да купује за рањенике млеко. Бригадни лекар, Казимир Барила, оставио им је нешто завоја и лекова. Обећали смо им да ћемо за неколико дана доћи по њих. Био је то тежак растанак. Другове смо остављали у неизвесности, а и сами смо ишли у неизвесност. Пре поласка закопали смо четири бацача 81 мм и два тешка митраљеза.

БОРБЕ КОД СЕЛА МАЊИН-ВРХА

Око 9 часова, 24. децембра, кренули смо преко Романовца (к. 1239) и Гребена (триг. 1272) ка селу Мањин-Врху. Одлучили смо да се тим правцем пробијемо ка Коњуху, непријатељу иза леђа. Међутим, већ на Гребену смо наишли на непријатељску предстражу, јачине једног вода, која се ту била укопала. Пошто ју је наша претходница у борби, у којој се тукло и кундацима, протерала са Гребена, продужила је наступање и заузела Полуловац (к. 1187) и Дебелу косу (к. 1034). Око 13 часова почела је борба и са главнином Борбене групе »Грос« (из састава 7. СС дивизије)[188] ко'а се налазила у селима Горњи Балићи и Мањин-Врху. Ми смо увели у борбу два батаљона: 1. батаљон пре-

187 То су били Перо Кошпић, старешина групе, Владо Лукач, медицинар, и Вукосава Вука Шкипина-Ћургуз, болничарка. А Хозић, у *Кораци и ријеке* (стр. 107) наводи да су са рањеницима остали: водник Мићо Пећанац, курир штаба Дивизије и пратилац комесара Дивизије, затим болничарке Драгица Сабљић и Вука Нинковић и још два борца, од којих је један био болничар, а другови су га звали Шуцо.

188 Зборник, IV, 20, док. бр. 209, Наређење Команде Борбене групе »Грос«к од 21. XII 1943. за дејство на просторији Стојчић, Г. Балићи, Дубоштица.

ко Суховила брда ирема Мањин-Врху, а 2. батаљон у правцу Горњих Балиħа. У првом налету 2. батаљон је заузео коту 969 и упао у село Горње Балиħе. Истовремено је и 1. батаљон, после неколико узастопних јуриша, заузео коту 877. Међутим, Немци су одмах извршили противнапад и избацили нас из Горњих Балиħа.

Око 14 часова уведен је у борбу и 3. батаљон, те смо поново заузели Горње Балиħе и са три батаљона напали село Мањин-Врх. У борби прса у прса Немци су пружали жилав отпор, а ми смо жестоко нападали, јер смо знали да се по сваку цену морамо пробити на Коњух. Око 16 часова пробили смо центар непријатељске одбране, када је погинуо и командант немачког батаљона. Пошто је тај немачки батаљон разбијен, пала нам је у руке већа количина муниције, без које смо готово били остали.

Кад су Немцима стигла појачања од Криваје, борба је настављена. Ми смо овладали Мањин-Врхом, али смо то село сада морали бранити. Одбили смо неколико јуриша, а око 16,30 часова смо увели у борбу и 4. батаљон и, коначно, после жестоке борбе, потпуно разбили Немце. У то је пала ноħ, те смо сахранили погинуле, покупили рањенике и понели онолико плена колико смо могли носити. Немци су претрпили велике губитке. Разбили смо им два батаљона и запленили много оружја, муниције и ратне опреме. Било је и доста хране, јер су Немци за божиħне празнике добили боље следовање. Од заплењеног оружја понели смо два тешка бацача, три шарца, четири тромблона и око 50.000 метака, а остало смо морали уништити.

Наши губици су такоħе били велики. Погинули су: комесар чете у 1. батаљону Светко Бојиħ, заменик командира чете Стево Зрилиħ, командир чете Славко Раħеновиħ (тешко рањен, извршио самоубиство), водник Бранко Радаковиħ, пушкомитраљесци ЈТука Јеличиħ и Милан Ранħеловиħ и борци Илија Видовиħ, Анħелко Голуб, Бранко Наранџиħ, Милан Ивановиħ, Јован Васиħ, Васо Томиħ, Душан Симиħ и Иван Миљковиħ. Нестали су борци: Душан Мандиħ, Маринко Бјелица, Алмас Мелиħ, Никола Коњикушиħ, Букан Радиħ, Војо Лулеџија и водни делегат Милан Радуловиħ,[189]

189 Исто, док. бр. 181; А. Хознħ, *н.д.,* 110.

Истог дана око 17 часова 5. дивизија (1. и 10. бригада) стигла је на Романовац (к. 1239), где је заноћила, а сутрадан за 4. бригадом ушла у Мањин-Врх, не знајући да је она већ прошла кроз ово село.

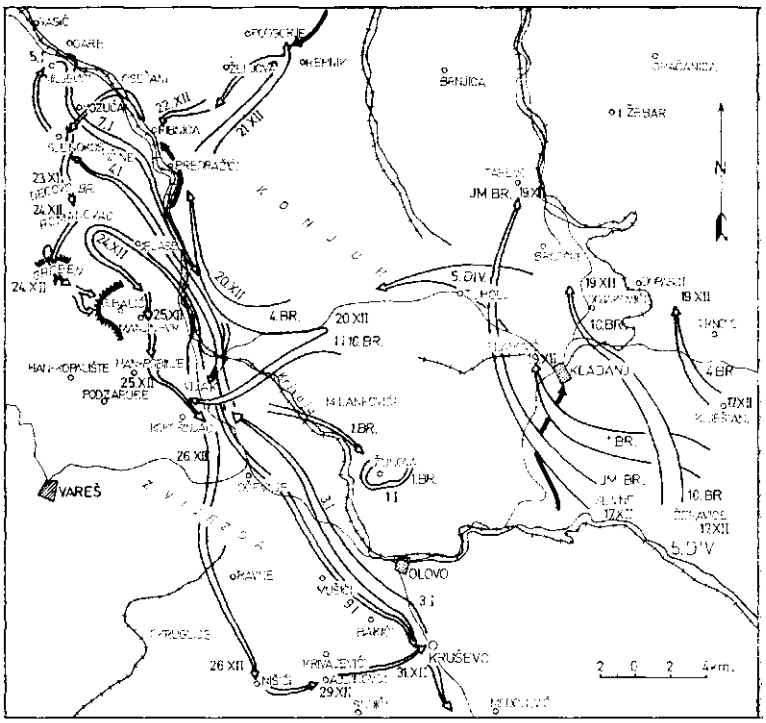

Четврта крајишка бригада у кривајској операцији

После овог успеха, Бригада се свила у колону и кренула на југ. Око 22 часа у рејону два млина избила је на реку Дубошчицу. Немци су били ту, али нису отварали ватру. Заобишли смо их, прегазили речицу и продужили марш на југ.

Око два часа, 25. децембра, избили смо у рејон Хан-Побиља и сместили се у напуштене куће. Извиђачка чета је извиђала према селу Вијаки. После краћег времена, изви-

ћачи су се вратили са једним заробљеним усташом, који је изјавио да у Вијаки и околнхш селима нема немачких јединица, а да је муслиманска милиција наклоњена нама. Те ноћи усташа је, услед небудности стражара, побегао, а ми смо и даље остали на истом месту, с тим што смо појачали будност.

Ујутру, око 8 часова, кренули смо према селу Вијаки, али нас је на прилазу селу дочекала муслиманска милиција. Разбили смо је, а међу заробљеницима смо нашли и усташу који је тог јутра побегао. Признао је да је отишао Немцима у село Подзаруће и понудио им своје услуге, пошто им је рекао да нас има око 1.000. Такође је изјавио да се ту налази један немачки батаљон, али да нас неће напасти. Заиста је било чудно што нас Немци, који су се налазили од нас свега два километра, нису напали. У Вијаки смо се цео дан одмарали.[190]

Двадесет шестог децембра преоацили смо се преко цесте Олово—Вареш и планине Звијезде и предвече стигли у село Ништће. То је крај у коме је било доста четника. Ујутру, 27. децембра, почели су припуцавати на нас. Убијали би оне који би се одвојили од јединице. Тако смо изгубили једног санитетског водника и једног курира. Одмарали смо се још два дана, али ни једна пушка више није била испаљена на нас. За то време нисмо успели да дознамо где су наше јединице.

Двадесет деветог децембра пребацили смо се у село Ајдиновиће, а 31. децембра у село Крушево, где је 1. јануара 1944. око 9 часова наша претходница у селу Жуновима успоставила везу са 1. бригадом. Нашој радости није било краја.

За десет дана, колико је Бригада била одвојена од Дивизије, поред тешких борби које је водила, она је трпела и друге тешкоће. Борци су прелазили беспутну Коњух-планину, смрзавали се и газили снег до појаса. Прегазили су две реке, Кривају и Дубошчицу. Мокри су продужавали покрет по снегу и врлетним планинама. Земљиште преко кога

190 Зборник, IV, 20, док. бр. 181.

се кретало било је иошумљеио, врлетно и покривено дебелим слојем снега. Оно мало села спаљено. Ипак, све је било добро организовано. Интендантска служба је, почев од економа чета, па преко интенданта батаљона и Бригаде, нашла времена и могућности да прикупи онолико хране колико је било неопходно.

И санитет Бригаде је успешно обавио свој посао. Иако смо оскудевали у санитетском материјалу, сваки рањеник је на време превијен и збринут. За теже рањенике је набављено млеко, чај, шећер и др. Исто тако, и најмањи предах коришћен је да се борци оперу и очисте, те смо тако спречавали ширење заразних болести.

Само што смо се вратили у састав Дивизије, морали смо опет да се одвојимо од ње. Пошли смо по рањенике и оружје које је остало закопано на Дедовом брду. Пре поласка издвојили смо болесне и рањенике и са једним батаљоном их оставили при штабу Дивизије. Тај батаљон је остао да дејствује у саставу 1, бригаде, а рањеници и болесници су упућени у дивизијску болницу. Наређено нам је да се вратимо 13. или 14. јануара 1944. године.

Тако је 4. крајишка бригада, без једног батаљона, 3. јануара кренула да тражи рањенике и закопано оружје. Овог пута у знатно повољнијој ситуацији, јер је тзв. шеста непријатељска офанзива била прошла, а главнина непријатељских снага се била повукла у гарнизоне. Увече смо заноћили у селу Вијаки, а 4. јануара предвече већ смо били у рејону Дедовог брда, на месту где смо оставили рањенике и оружје. Оружје смо брзо пронашли, али рањенике не. Они су страдали. Наиме, четници су их пронашли и шесторицу најтежих стрељали, а остале, заједно са борцима који су их чували, одвели са собом. Одлучили смо да прочистимо нека села у којима је било четника не би ли пронашли заробљене рањенике. Заноћили смо у селу Џине.

Петог јануара у зору напали смо села Миљевиће и Бучје и изненађеним четницима нанели губитке од 23 дмртва. Запленили смо им три пушкомитраљеза, 40 пушака,

и иешто муниције. Нашли смо само болничарку Вуку Шкипин-Кургуз. Остале су четници одвели на Озрен.[191]

Седмог јануара смо кренули натраг. На изласку из села разоружали смо без отпора једну групу четника који су мислили да смо ми бригада четничког команданта Дерикоње, са планине Звијезде. Запленили смо 43 пушке, три пушкомитраљеза и нешто муниције. Истог дана стигли смо у селу Вијаку, где смо наишли на жесток отпор муслиманске милиције, прикупљене из свих околних села. Борба је вођена до пола ноћи, кад смо их потпуно разбили. Запленили смо два пушкомитраљеза и 17 пушака.[192]

Деветог јануара смо били у селу Крушеву, а 11. јануара у селу Шахбеговићима. Намеравали смо да се ту одморимо и припремимо за пребацивање преко Подроманије. Нисмо знали где се налази 5. дивизија. Подаци које смо добили били су лажни. Држећи се њих, стигли смо у Соколовиће и тамо сазнали да никакве јединице наше војске нису прошле ка Дрини. Да не бисмо лутали, задржали смо се у Соколовићима. Ту смо добили наређење штаба 3. корпуса да сачекамо Јужноморавску бригаду, која је требало да се пребацује заједно са нама. То нас је везало за овај крај и унело неизвесност у погледу нашег повратка у састав Дивизије. Чекајући Јужноморавску бригаду, предузимали смо мање акције против четника и постављали заседе на цести Рогатица—Соколац. Тако смо ноћу 14/15. јануара спалили шест немачких камиона и запленили неколико пушака и нешто опреме. Немци су затим постали активнији и често вршили испаде према нама, те нам ни један дан није прошао без борбе. Нарочито жестоке борбе водили смо 17. и 18. јануара, када су Немци продрли у село Соколовиће, потиснувши нас на јужне падине Деветака. Непријатељ је имао губитака, а ми два погинула и шест рањених. Запленили смо два пушкомитраљеза, 11 пушака и нешто опреме.[193]

191 Вука Шкипнн-Ћургуз, која је као болничарка заједно са рањеницима заробљена, изјавила је да је неколико лакших рањеника, који су самовољно остали иза Бригаде, отишло у једну сеоску воденицу, где су их открили четници, а преко *њих и* остале, па су шесторицу тешких рањеника стрељали, а остале заробили.

192 АВИИ, к. 783А, рег. бр. 1-30/1.

193 Исто, рег. бр. 1-31/1.

Јужноморавска бригада је стигла 26. јануара. Истог дана нас је код села Рађеновића напало 700 Немаца, из батаљона »Јегер«. Предвече се немачки батаљон повукао у Рогатицу.

Ноћу 29/30. јануара прешли смо цесту Рогатица—Соколац и железничку пругу Сарајево—Вишеград и разместили у село Вражалице. Преко реке Праче, која је била дубока, морали смо правити прелаз.

Покрет смо продужили 31. јануара. У рејону села Јабуке наишли смо на један немачки камион, у коме се налазило неколико официра и војника. Пошто нису хтели да се предају, заметнула се борба, у којој је погинуло три немачка официра и шест војника. Један од погинулих официра био је одликован Гвозденим крстом на источном фронту. Запленили смо две стројнице, три пушке и седам пиштоља. Ми смо имали једног погинулог — водног делегата Мићу Новковића. Предвече смо стигли у Горажде, где смо и заноћили. Ту смо, у ствари, ушли у састав Дивизије.

За месец дана, колико је Бригада била одвојена од Дивизије, Дивизија је водила борбе на сектору Горажде, Фоча, Калиновик. Ноћу 3/4. јануара 1. бригада и 4. батаљон 4. бригаде прешли су цесту и пругу Сарајево—Горажде и разместили се у села Комране и Баре (3 км јужно од Комрана).

Петог јануара Немци и усташе су по великој хладноћи и вејавици изненадили један батаљон 1. бригаде у селу Комранима и нанели му губитке од шест погинулих и 13 рањених. Наступајући даље, непријатељ је заузео и село Баре. Ту је ступила у борбу и једна чета 4. батаљона 4. бригаде и нанела му осетне губитке, али је и сама имала једног погинулог и три рањена борца. Митраљези те чете одлично су дејствовали, док митраљези батаљона 1. бригаде, због замрзавања воде у хладњаку, нису могли да дејствују. После жестоке борбе, Немци и усташе су се ћовукли, оставивши знатан број мртвих и рањених.[194]

За успешне борбе у зимским операцијама 1943/44. Врховни штаб је похвалио 5. крајишку дивизију.

194 Исто.